

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

OSMANLI EKONOMİSİNE DAİR KONUŞMALAR-I

Mehmet Genç - Erol Özvar

İKTİSAT TARİHİ

OSMANLI
EKONOMİSİNE
DAİR KONUŞMALAR
-I-

Mehmet Genç - Erol Özvar

YAYIN NU: 1610
KÜLTÜR SERİSİ: 916

T.C. KÜLTÜR ve TURİZM BAKANLIĞI
SERTİFİKA NUMARASI: 49269

ISBN: 978-605-155-380-1

www.otuken.com.tr | otuken@otuken.com.tr

ÖTÜKEN NEŞRİYAT A.Ş.®

İstiklâl Cad. Ankara Han 65/3 • 34433 Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 251 03 50 • (0212) 293 88 71 - Faks: (0212) 251 00 12

Konuşmaların Deşifresi: Selçuk Karakılıç

Kapak Tasarımı: Mahmut Doğan

Dizgi-Tertip: Ötüken

Kapak Baskısı: Pelikan Basım

Baskı: İmak Ofset Basım Yayın San. ve Tic. Ltd. Şti.
Akçaburgaz Mah. 137. Sok.No: 12 Esenyurt / İstanbul / TÜRKİYE
Sertifika Numarası: 45523 Tel: (0212) 444 62 18

Kitabın bütün yayın hakları Ötüken Neşriyat A.Ş.'ye aittir.
Yayınevinden yazılı izin alınmadan, kaynağın açıkça belirtildiği akademik çalışmalar ve tanıtım faaliyetleri haricinde, kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz; hiçbir matbu ve dijital ortamda kopya edilemez, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

İÇİNDEKİLER

Ön söz / 7

KONUŞMALAR

1

Osmanlı İmparatorluğu'nun Dünya ve İslam Tarihi İçindeki Yeri / 21

•

2

Osmanlı İmparatorluğu'nun Uzun Vadeli Mali Performansı / 32

•

3

Osmanlı Devleti'nin Mali Kapasitesi ve Savaşlar / 42

•

4

Osmanlıların Ticarete Dair Tutumları / 53

•

5

Osmanlı Devleti'nde Sermaye Birikimi / 64

•

6

Osmanlı Bürokrasisi / 73

•

7

Osmanlı İmparatorluğu'nda Para / 83

•

8

Osmanlılarda Para ve Devlet Finansmanı / 96

•

9

Osmanlı Devleti'nde Sosyal Güvenlik ve Sosyal Yardımlaşma / 107

•

10

Osmanlıların Avrupalı Devletlere Verdiği Kapitülasyonlar / **118**

•

11

Osmanlı Denizciliği / **132**

•

12

İktisat Tarihinde Sanayi Devrimi / **161**

•

13

Osmanlılar ve Sanayi Devrimi / **170**

•

14

Tanzimat Dönemi ve Sonrasında Osmanlı Sanayileşmesi / **181**

•

15

Osmanlılarda Vakıf Müessesesi / **191**

•

16

İslam ve Osmanlı Tatbikatında Vakıflar / **205**

•

17

Osmanlı Tarihi Araştırmalarının Halihazırdaki Durumu / **219**

ÖN SÖZ

Osmanlı ekonomisi kurum, kuruluş ve tatbikatı ile, modern Türkiye'nin geçmişten tevarüs ettiği iktisadi mirastır. Bu miras, aslında sadece modern Türkiye'nin değil, fakat bugün geniş bir coğrafyanın ekonomik tecrübesine zenginlik katacak bir birikimi temsil eder. İlk cildini okuyacağınız bu eser işte bu mirasın anlaşılması için yıllar süren bir girişimin neticesinde ortaya çıkmıştır.

Osmanlı Ekonomisine Dair Konuşmalar ismini taşıyan bu eser, Mehmet Genç ile Erol Özvar'ın umuma açık yaptıkları konuşmalardan, soru-cevaplardan meydana gelmektedir. Soruları Erol Özvar yönelmiş cevapları ise Mehmet Genç vermiştir. Konuşmalar, Mehmet Genç'in hayatını anlatmak, hikâye etmek üzere hazırlanmış bir biyografik söyleşiler bütünü değildir. Fakat, ömrünün 60 yılını Osmanlı arşivlerinde geçirmiş bir ilim insanının Osmanlıların iktisadi hayata bakışlarını, yapıp ettiklerini ve müesseselerini nasıl anladığını ortaya koymak üzere hazırlanmıştır.

Bu eserde okuyacağınız konuşmalar daha ziyade Osmanlı ekonomisini muhtelif veçhelerden ele alır. Nüfus, iç ve dış ticaret, iktisadi kurumlar, mülkiyet, maliye, borçlanma, toplum, para, vakıf, ziraat, sanayi, madencilik, esnaf ve hukuk gibi tematik meseleler üzerinde durur. Bunlarla birlikte yüzyıllar itibariyle Osmanlıların inşa ettikleri iktisadi sistemin kuruluşu, işleyişi, dış ve iç dinamiklerle geçirdiği değişimler de konuşmalarda değinilen temel sorular arasında yer alır. Bu nedenle, bu cilt ve diğer ciltlerde yapılan tahlillerde bir kronoloji endişesi dikkat çekecektir. Bir yandan bir mesele tartışılırken diğer yandan o meselenin zaman içindeki değişimi üzerinde değerlendirmelerin yapıldığı görülecektir. Konuşmalarda dikkat çekici bir başka hususiyet, konuların el verdiği ölçüde mukayeseli bakış açısının tatbik edilmiş olmasıdır. Söz gelişi, Osmanlı maliyesini ele alırken İslam ve

Avrupa mali gelenekleri üzerinde durulmuş, aralarındaki farklar ve benzerlikler dönemleriyle birlikte vurgulanmıştır. Konuşmaların başlıklarına göz gezdirildiğinde ekonomik konuların dışına da çıktığımız görülecektir. Osmanlı siyasi kültürü, diplomasi tarihi, bürokrasi ve hukuk hakkında konuştuğumuz konuların gerektirdiği ölçüde değerlendirmelerde bulunduğumuz fark edilecektir.

Osmanlı ekonomisi üzerine yaptığımız konuşmalar, bazen ikili olmaktan çıktı, ele aldığımız konulara göre meslektaşlarımızı davet ederek üçlü bir sohbet haline geldi. Konuşmalar renklendi, ele aldığımız konular derinlik kazandı. Davetimizi kırmayarak konuşmalarımıza Murat Çizakça, Şevket Pamuk, İdris Bostan, Ahmet Tabakoğlu ve Tahsin Özcan katıldı. Her birine şükran borçluyuz.

Osmanlı ekonomisi üzerine konuşmalar, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı ve Kültür A.Ş. tarafından tertiplenen kültür programları çerçevesinde Tanık Zafer Tunaya Kültür Merkezi'nde herkese açık bir sohbet toplantısı biçiminde 12 Mayıs 2006 tarihinde başladı ve üç yıl devam etti. Mehmet Genç ile iktisat tarihi üzerine yapılan konuşmalar TRT 2 kanalında bir televizyon programı dahilinde 2008 ve 2009 yılında daha geniş bir izleyici kitlesine ulaştı.

Konuşmalar her hafta veya her iki haftada bir sürerken kayıt altına alınmıştı. Daha uzun bir müddet geçmeden izleyicilerden konuşmaların çözülerek bir kitap haline getirilme talep ve teklifleriyle karşılaşmıştık. Makul olan bu talebi yerine getirmek bir on yılı aldı. Ötüken Yayınları bütün kayıtların çözümünü yaptırdı ve birkaç cilt halinde neşredilecek olan bu konuşmaların basımını üstlendi.

Bu eserin -bir diyalog halinde esasında konuşmalardan ibaret olduğundan-, konuşma üslubuna pek dokunulmamış, o şekilde muhafaza edilmiştir. Her bir başlık altında okuyacaklarınız bir veya birkaç oturumda tamamlanmış konuşmalardan meydana gelmektedir. Konuşmaların başlıkları, konuşmalara başlarken izleyicilerimizle çoğu kere paylaştığımız başlıklar olup o halleriyle bırakılmıştır.

Bu eserin vücuda gelişinde birçok kimsenin desteği oldu. Başta Osmanlı ekonomi tarihiyle ilgilenen araştırmacılar ile meslektaşlarımız konuşmaların kitap halinde neşri için bizleri teşvik ettiler. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı, Kültür A.Ş. ve TRT'den 2012 yılında kayıtları temin ettik. Kurumlarımıza teşekkür ederiz.

Ötüken Yayınları'nın bu konuşmaları neşretmek için büyük gayretleri oldu. Şükran borcumuz çok.

Konuşmalarımızla okurları baş başa bırakmadan önce Mehmet Genç ile birlikte 2006 yılında gerçekleştirdiğimiz ilk konuşmada kendi akademik serüvenine dair yaptığı muhtasar konuşmayı kısa bir otobiyografik not olarak buraya derç ederiz.

Mehmet Genç

Erol Özvar

İstanbul, 2020

Ne yapmak istedim?

Tarih formasyonu olanlar kızmazınlar, çok kolay değildir. Onlar Osmanlı tarihini anlamakta zorluk çekerler. Mutlaka bir veya iki sosyal bilimin desteğini alması lazım o tarihi iyi analitik bir şekilde anlayabilmek için. Sosyal bilimlerden gelen tarihçiler var. Erol Bey de [Özvar] onlardan biri. Fakat Erol Bey'den başka sosyal bilimden gelip de Osmanlı kaynaklarını rahatlıkla okuyabilen inceleyebilen çok az insan var. İsim söylemeyeceğim, iktisat tarihinde sosyal tarihinde çok değerli alimlerimiz vardır. Onlar arşive böyle uzaktan bakarlar. Biraz eski yazıyı öğrenirler ama bir iki belgeyi ancak bir haftada okuyabilirler. Buna karşılık bu başka bakımlardan çok yetenekli, akıllı, zeki Türklerin yapmadığını orta zekâ düzeyinde Avrupalı, Amerikalı tarihçiler yapıyorlar. Giriyorlar arşive ve öğreniyorlar. Bunu çok yakından gözlemlediğim bir olgu olarak söylüyorum, demek ki o perde devam ediyor. Yani soğuk bırakan bir ilişki var.

Neticede Mayıs 1966'da bütün Batılı kaynakların bana öğrettiklerinin Osmanlı'nın ekonomisini (Osmanlı'nın yalnızca ekonomisini, başka taraflarını öğrenmeye hiçbir şekilde yetmez) anlamaya yetmediğini gördüm ve arşive girdim. O sıralarda ben seyahatnameleri, yabancı literatürü bulmak için on kadar kütüphanede çalışmıştım. Kütüphanelerimizi size anlatayım. Kütüphaneye girdiğinizde memurun mutlaka abus bir çehre ile "yine bir Allah'ın belası geldi, bakalım ne yapacak, ne isteyecek" tarzındaki bakışları yüzünden okunur. Kataloglara bakarız üç-beş kitap tespit ederiz. Bir tane fiş doldurur veririz. O kitap gelir, bir daha isteriz o da gelir, ama öyle yavaş ve sallanarak ki, üçüncüsünü yazmaya cesaretin kırılır. Ama ne çare ihtiyaç var, kitap lazım, üçüncüsünü de yazarız. Kütüphaneci "Yoo, Bu ikisini oku, ondan sonra" der. İstisnasız bütün kütüphaneler böyleydi.

Arşive girdim, bambaşka bir iklimdeydi. Osmanlı dünyasından bir bahçe. Müdürü, muavini, müstahdemi vefat edenlerine Allah rahmet eylesin, hepsi bu kütüphane atmosferinden tamamen uzak, son derece anlayışlı kişilerdi. Bu iklimi daha sonra Amerika'daki kütüphanelerde de gördüm, gidenleriniz bilir. Oraya gider gitmez bir kart çıkarırlar. Serbestçe girip çıkarsınız. Kütüphanecinin “bir insan geldi ve şimdi işimi yapma fırsatı buluyorum” diye gözleri parlar. Etrafınızda pervane olur. Yüz kitap isterseniz yüzünü de getirir. Ayrıca bilirler de keratalar; “sizin konu ile ilgili şu kitaplar da var, ayrıca şu eserler de var ama onlar bizde yok. Eğer kalacaksanız biz onları Şikago'dan Kaliforniya'dan getiririz” de derler. Bizim arşiv bu tipteydi. Son derece anlayışlı, yardım etmek için çırpınan insanlardı.

İlk çalışmamı “Malikane” arşive girdikten yedi sene sonra, 1966'da girdim, 1973'te yaptım. Çalışma esnasında askere gittim. 15 günlük rapor-izin aldım. Bir seminere tebliğ hazırlıyordum. Bir ayda olması mümkün değil. Çok sayıda defter lazım. Şimdi bile vermezler o kadar defteri. Bir Zührab Efendi vardı, bana bir günde otuz belge ve defter getirirdi. Daha istersen getirebilirlerdi. Müthiş anlayışla yardım için düzenlenmiş bir muhit vardı.

Küçük bir yerdi, çalışan araştırmacıların sayısı da 15-20'yi bulmazdı. Çoğu yabancıları o zamanlar. Amerikalılar birinciydi, onlardan sonra Fransız ve Almanlar vardı. İngilizlerden bir tek Caroline Finkel vardı. Onun dışında İngilizler artık çekilmişlerdi arşivden zannedirim. 1966'dan 80'lere kadar arşive gelenlerin çoğu yabancı idi. Belki de yarıdan biraz fazla. Bunların da çoğu Amerikalı idi. Şimdi değişti, Amerikalılar tek tük, çoğu da Amerika'da çalışan Türkler, artık Japonlar var. Salonda her zaman iki-üç Japon var. Tokyo'daki İslam Medeniyeti Araştırma Merkezi'nden devamlı tez yapmak üzere gönderiliyorlar.

Arşive niçin girmek istedim? Osmanlılar çağdaşı olan Batı dünyasında meydana gelen değişimler karşısında ne yaptılar? Özellikle modern iktisadi dönüşüm karşısındaki tavırları ne oldu? Osmanlı ekonomisinin 20. yüzyıl başlarında Batıdaki gibi gelişkin bir ekonomi olmadığı muhakkaktı. Bu nasıl oldu da çok yakın oldukları Avrupa ile her türlü

ilişkilerine rağmen oradaki değişimlerden nasibini almadı. Bunun için Osmanlı sanayii üzerine araştırma yapmak istedim. Batıda modern iktisadi dönüşüm, Sanayi Devrimi ile başladı ve oradan bütün dünyaya yayıldı. Osmanlılar bu devrim karşısında neler yaptılar? Osmanlı sanayii nasıl değişti; yok mu oldu, uyum mu sağladı? Bunları araştırmak üzere yabancı kaynaklardan topladığım bilgiler bana yetmedi. Bunlardan 18-19. yüzyıl Osmanlı sanayii ve ekonomisinin değişimlerini ve dönemler arası farkları ortaya koyacak nicel şeyler ortaya çıkmadı. Bunları Osmanlı belgelerinden bulmaktan başka bir ümidim kalmadı. Ondan sonra arşive girdim. Basılı kitaplardaki Osmanlıcaları okuyordum ama belgelerden korkuyordum. El yazısı, üstelik siyakat ve divani türlerinin şöhreti var zorlukları yüzünden. Fakat başlangıçta arşivde çok iyi memurlar vardı. Ziya Esrek (herhalde rahmetli olmuştur) son derece iyi okuyordu ve çok yardım ediyordu. Üç kelimeden birini okuyamadığımız oluyordu ve ona gösteriyorduk. Fakat çok hızlı bir şekilde öğrenmek mümkün oldu. Burada Fehmi Bey var [Yılmaz], o da birkaç sene içinde her belgeyi okuyabilir hale geldi. Şimdi Fehmi Bey zannetmesin ki kendisi çok yetenekli olduğu için (şüphesiz orası öyle) böyle oldu. Fakat Osmanlı kâtipleri çok önemli adamlar, yaptıkları işe çok ciddi şekilde önem verdiklerini ve bu işi iyi bildiklerini bu belgeleri okurken anlıyorsunuz. Diyelim bir kelimeyi okuyamadınız; o kelimedede ne vardır, bir kâf, bir vâv, bir de mim vardır. Garip bir şekilde yazılmıştır ve acemi olduğunuzdan okuyamıyorsunuz. Bir kere okuduğunuzda o hiç mim'e benzemeyen mim'i başka yerlerde de aynı şekilde yaptığını görürsünüz. Bir iki kelimeyi okuduktan sonra çorap söküğü gibi izlemek son derece kolay. Matbaayı neden almadıklarını o defterlerdeki yazıların intizamına baktığı zaman insan anlıyor. Estetik bir zevkle yazıyorlar. Ayrıca dili çok iyi kullanan kâtipleri var. Bir vesile ile bahsetmiştim, biliyorsunuz Osmanlı cümlesi bitmiyor. Nokta virgöl hak getire, iş başlar, bitince de nokta koymaz bittiği belli oluyor zaten diye düşünürler. O uzun cümlelere nasıl kumanda edebildiklerini merak ettim. İstedığımız belgeler arasında hepsi son nüsha değil, kenarları kırmızıyla çizilmiş müsveddeler de geliyor. O düzeltme nüshalarının tam müsveddesine baktım, çizilmiş olanları ki orada bir yanlış mı vardı ki düzelttiler. Kırk yıl oldu bu müs-

veddelerde hiç gramer hatası görmedim ben. Asıllarında zaten yok.

Ben çok çeşitli sosyal bilimden gelen biraz teorik, biraz hipotezlerle bir tarih çalışması yaptım. İlk hipotezim; Osmanlı Devleti, merkezi büyük bir devlettir. Bu devlet vergisiz yaşamaz, herkesten vergi almıştır. Benim araştırdığım sanayiden de vergi almıştır. Bulma ihtimali yüksektir diye arşive girdim. Hakikaten kayıtları buldum, merkezi devlet gayet muntazam cilt cilt defter tutmuş ve Basra'dan Budapeşte'ye kadar her köyün, her kasabanın, geçidin kayıtları var ve vergiler onlardadır. Bu benim yaptığım ilk hipotezdir ve doğrulanan tek hipotezdir. Ondan sonraki hipotezlerin hepsi yanlış çıktı. Bulduk verileri ve ondan sonra tamam dedik. Mesela en çok bulunan seri işitmişsinizdir; *Başmuhassebe*. En önemli maliye bürosudur ve orada imparatorluğun kenar eyaletleri yer alır. Yumurtanın beyazı ve kabuğu gibi. Bütün kenar eyaletleri Girit, Mora, Bosna, Belgrad, Eflak, Buğdan, Kırım, Trabzon, Erzurum, oradan aşağıya Suriye, Bağdad, Basra ve Kıbrıs, Mısır'la kapanır. Başmuhassebe bu bölgeleri alır. Tokat'ta dahildir, mesela Tokat'ın meşhur basmahane, boyahane ve çok gelişkin dokuma sanayii vardır. Başmuhassebenin birkaç önemli vergi kaynağı. Tokat Voyvodalığı bölümündeki Başmuhassebe defterinin büyüklüğü 500 büyük boy sayfa. Tokat nerede mesela diyelim 186. sayfadadır. 1700 senesine ait bu defterden 50 sene sonraki defteri alın, yine 186. sayfada görürsünüz. Aynı sistem içinde 200 yıllık seriler var, kolaylıkla buluyorsunuz.

Ondan sonra başıma geleni belki okuyanız vardır. Bu rakamların hepsinde aynı olduğunu gördüm. 1700'de neyse 1750'de de Tokat Basmahanesi'nden 10.000 kuruş vergi alındığını gördüm. 1700'de 10.000, 1750'de 10.000, 1800'de 10.000, 1850'de de 10.000 kuruş. Halbuki 1700'den 1850'ye yirmi misli enflasyon var. Bire yirmi olması yani 200.000 kuruş olması lazım. Bunları anlayıncaya kadar akla karayı seçtim. Bunları kaydediyorsunuz ve hiç böyle bir şey beklemiyorsunuz. Bütün rakamlar dökülsün ondan sonra analiz yapmak ve dalgalanmaları göstermek istiyorsunuz. Hangisi büyüyor, hangisi değişmeden kalıyor. Ama bunlar ölü adamın elektrosu gibi dümdüz gidiyor. Benim hayatımı kaydıran gözlem bu oldu. Bunu düzeltmek için işimi bıraktım. Bu rakamlardan Osmanlı endüstrisindeki değişimleri inceleyecek ve

tez yapacaktım. Burada bir deprem fıkrası vardır. Ben bunu yaşadım. *Pasifiklerde müthiş bir deprem olmuş. Muhabir gazetesindeki editörüne olayı anlatıyor. -Caddeler yarılmış, alevler aralardan fışkırıyor, insanlar enkaz altında ve müthiş bir kaos var. Üstelik Tanrı da bir dağın tepesine oturmuş bunu seyrediyor. Editörden hemen bir cevap geliyor. - Depremi falan bırak, hemen Tanrı ile bir mülakat yap, mümkünse bir de fotoğrafını gönder.* Benim yaptığımda bunun gibi, hemen tezi bıraktım ve Tanrı ile röportaj yapmaya karar verdim.

Osmanlı bürokratları delirdi mi, niçin böyle rakamları aynen bırakıyorlar, yazıp duruyorlar? Bunu sormamızın sebebi de gene Osmanlı bürokratları. Çünkü birkaç sene onları inceledikten sonra anladım ki son derece akıllı, yetenekli ve işlerini mükemmel yapan profesyoneller. 70 yaşımı geçmiş bulunuyorum. Türkiye’de işini mükemmel yapan çok az insan gördüm. Ama bu belgeleri incelediğim zaman işini en iyi yapan insanların bu belgeleri meydana getirdiğini gördüm. Bunların bir bildiği, iki yüz sene değişmeyen rakamları yazmanın bir sebebi olmalıydı. Beş-on sene sonunda bu durumu çözmek mümkün oldu. Aptallıktan değil, çok akıllı şeyler yaptıkları için böyle kayıtlar tuttukları ortaya çıktı.

Prof. Dr. Ömer Lütfi Barkan, ben yanına asistan olduğumda artık arşive gitmiyordu. Ama Barkan’ın emrinde bir enstitü vardı ve tüm fotokopiler oraya geliyordu. Arşive gitmesine gerek yoktu. Burada tarih çalışması yapanlar için önemli olabilir; Hoca’nın söylediği bir sözü aktarayım. Dedi ki “Fotokopileri alıyorum ama yetmiyor. Arşive gitmek istiyorum ama gidemiyorum. Bir kere koptu mu insan bir daha zor geliyor...” Onun için ben haftada bir gün, yarım gün, bir saat de olsa arşive giderim.

Osmanlı Arşivi halen büyümekte, genişlemekte olan bir arşiv. Devamlı yeni kaynaklar fonlar ortaya çıkıyor, tasnifi devam ediyor. İlk başladığım zamanlarda arşiv çok küçük bir yerdi. Osmanlı belgelerinin çok küçük bir bölümü tasnif edilmişti ve onlar araştırmacılara sunuluyordu. Sonra arşive devlet müdahale etti. Devlet, arşivin farkına vardı rahmetli Özal zamanında. Bu da çok hayırlı bir şey oldu. Onun da sebebi tabii ki bu giderek yoğunlaşan Ermeni meselesi. Arşivin bütün dünyaya açılması, bütün fonlarının bir an evvel tasnifi ve kullanılması için bunu

yaptılar. Aşağı yukarı yirmi yıl oldu. 1985'te başladılar, o tarihten bugüne muazzam yeni kaynaklar ortaya çıktı. İlk başladığım zamanlarda bunlar olsaydı çalışmalar çok daha hızlı olurdu. Benim özellikle iktisat tarihi için önemli olan kaynakları Osmanlı kâtipleri ciddiye alıp yazmışlar, ama sonrakiler onları bir kenara atmışlar. Daha çok önem verdikleri siyasi nitelikteki belgeler. 1985'ten sonra bu tür belgeler tasnif ediliyor ve Osmanlı iktisadi ve sosyal tarihi hakkında yeni ufuklar açılıyor.

Osmanlı Arşivi aslında Babıali'nin arşivi. Bir de Topkapı Sarayı Arşivi var. Padişahın ve ofisinin ilgilendiği, meydana getirdiği veya talep ettiği belgelerden oluşuyor. Onların bir özelliği de, çoğu padişaha sunulan belgeler olduğu için gayet okunaklı, çok düzgün yazılımlarıdır. Padişah okuma-yazma bilmediği için değil, çok büyük, baş bürokrat olduğu için. Biliyorsunuz Yeniçeri Ocağı'nın bir numaralı yeniçerisidir. Bürokrasinin de en çok çalışan memuru gibidir. Padişah sabahtan akşama kadar okur yazar. Onun için okunaklı olsun diye düzgün belgeler gönderilmiştir. Saray arşivinde az sayıda ama son derece önemli belgeler vardır. Ben Başbakanlık Arşivi'ne geldiğim sıralarda, aynı zamanda Topkapı Sarayı'na da gidiyordum. O zamanlar aynı BOA gibi açıktı, serbestti, kütüphane ve arşiv görevlileri yardım ediyorlardı. Fakat sonra arşiv görevlileri biraz evvel bahsettiğim kütüphane görevlileri gibi oldu. Kütüphanelerin mantığı şudur: Kitapları mümkün olduğu kadar kimseye vermeden kirlletmeden yerinde muhafaza etmek. Bu *Hoca'nın peynir kavanozunu yalamak* gibi bir iş. Topkapı Sarayı Arşivi de bu tip oldu. Bu arşivin fikri, belgeleri saklayarak korumaktır. Belgeleri korumak tabii ki önemlidir, ama bu belgenin kullanılmasını sağlamak için önemlidir. Siz onu gizlerseniz, kilit üstüne kilit koyarsanız, onlar kıyamete kadar kapalı kalacaksa, kimse o belgeleri okuyamayacaksa, yakın gitsin. Topkapı Sarayı Arşivi maalesef bu durumda. Arşivine giremezsiniz, izin isteyeceksiniz. Orada birkaç memurun aklına göre buna izin vermiyoruz derler. Diyelim ki verdiler, verilenler anlatıyor, bana vermedikleri için bilemiyorum. Bir belge veriyor mesela, diğerini konu harici diye vermiyor. Gerçi o kanunda birileri yazmış başvuru konusu neyse onunla ilgili belgeleri görebilirler. Ama o maddeyi BOA da uygulamıyorlar. Çünkü araştırmacıdan daha iyi o belgenin adamı ilgilendirip ilgilendirmedeğini

kim bilebilir. Topkapı’da diyor ki “bu belge seni ilgilendirmez, senin konuna girmez.” Yahu etme eyleme benim konum şöyledir, şöyle bir tarafı da vardır gibi her belge için bir rapor vereceksiniz. Arşiv memurunu ikna edeceksiniz, o da size belgeyi verecek. Topkapı Sarayı fiilen araştırmaya kapanmış durumdadır. Ama Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Türkiye’nin yüz akı bir kurumudur. Enternasyonal Osmanlı araştırmacıları geliyorlar ve çok rahat bir çalışma ortamı buluyorlar, hatta Avrupa ve Amerika’dan daha rahat bir ortam buluyorlar. Bu da Türkiye lehinde bir tanıtma faaliyetidir.

Başbakanlık Arşivi’nin çok önemli yayınları da var. Mesela *Mühimme Defterleri* var ki Osmanlı Divanı’nın, en yüksek Osmanlı organının kararlarını içeren, 1540’lardan 1900’lere kadar 266 ciltlik son derece önemli bir seridir. Bu seriden 8-9 cildi yayınlandı. Fakat bunlar Avrupa’da 19. yüzyılda tamamlanmış olan faaliyetlerdir. Osmanlı tarihi, dünya tarihinin hala kara deliğidir. Bu seriler çok daha evvel, çok daha düzgün yayınlanmalıydı. Eskiden de zor değildi, yapılabilirdi, ama eskiler yapmadılar. Şimdi yapıyorlar, bilgisayara da geçiriyorlar.

Benim çalışmaya başladığım 60’larda sadece tez yapan insanlar geliyorlardı ve az sayıdaydı. Hiçbir zaman on kişiyi geçmiyordu. Bunların altı-yedisi de yabancıydı. Araştırma salonunda kahve, sigara içilirdi. Bir tarafta belgeler var, kahveler gelir, sigaralar da yakılırdı. Müteveffa Guboğlu, Gagavuz Türkü, Romen alimi bir gün kahveyi belgeye döktü. Ondan sonra kahve yasaklandı. Daha sonra bütün dünyadaki sigara yasağı arşive de girdi. Şimdiler de yazları araştırma salonunda çalışanların sayısı seksen kişiyi buluyor. Çoğu da Türk’tür. Yabancı az, onların çoğu da Japon. Çok büyük çalışmalar da yapılıyor. Fakat Osmanlı Tarihi’ni tanıyor muyuz diye sorarsak başlangıçtayız diyorum. Son zamanlardaki çok sayıda tezin içinde yenilik içerenler az. Daha çok düşünen, daha çok analiz eden zihinlere ihtiyaç var. Arşivde belge çok, onlardan bazılarını seçip de onları dizip, bir tez yapmak kolay bir şey değil. Şimdiki tezlerin bu düzeyi aşanları az, onların çoğalmasa lazım.

Araştırmaya arşive girmekle başlayanlar vardır. Arşivi okuyarak ilim yapmanın imkânı yok. İnsan daha evvel ne yapacaksa ilmini öğrenmiş olmalı. Arşiv bir okyanustur. Okyanusun hangi kaynağını nasıl kullana-

çağınızı bilmek lazımdır. Bir teorik formasyon şarttır. Artık klasik *deskriptif* tarihten biraz çıkılıyor bütün dünyada. Tarih sosyal bilimler grubu içinde yer alıyor, mutlaka sosyal bilimlerden bir ikisine dayanmak, onunla yakın ilişki içinde olmak lazım. Tarihçinin kafasında teorik bir şey olmalı, tasavvur olmalı, problem olmalı, bu problem nasıl araştırılır, onu bilmeli, seçmeyi bilmeli, yoksa arşiv müthiş bir umman. Dışarıdan hipotezler kurulmalı, arşiv belgelerinde bulunup çıkarılmazsa yeni hipotezlere geçilmeli, incelediği belgelerle teorik düşünce arasında sürekli geliş gidişler olmalı. Zihnini o belgelere dayanarak ıslah etmeli.

Türkiye’de bir-iki sosyal bilimle ilgisi olanlar, bunlarla formasyonunu tamamlayanlar, klasik tarih formasyonu olanlardan kendini geliştirenler dışında aynı şeyleri tekrar ediyor. Kötü tarih yapanların bir mantığını bulmak zor. Birkaç belgeyi transkribe ediyor, onları kitap halinde yayınlıyor. Bunlar gerçi zararlı şeyler değil, bir belge yayını niteliğini taşıdıkça şüphesiz değerlidir. Ama bu nedir, pösteki saymak gibi bir şeydir. Onların arasından yeni bir tasavvur inşa edilmesi gereklidir.

Bugünlerde arşivde *Diyanet İslam Ansiklopedisi* için -Nazır- madde-sini yazdım. Birikmiş belgelerim de vardı ama yetmedi. Arşive gittim ve topu topu iki sayfalık bir şey için üç ay uğraştım. Birçok deftere baktım. Birkaç şey var üzerinde çalıştığım. Kırk yıldır çalışıyorum, hiç görmediğim çok şey var, ama her seferinde yeni bir şey öğreniyorum. Yahu bu da mı vardı demediğim gün olmuyor.

KONUŞMALAR

Osmanlı İmparatorluğu'nun Dünya ve İslam Tarihi İçindeki Yeri

Erol Özvar: Osmanlı İmparatorluğu'nun yayıldığı geniş coğrafya dikkate alındığında uzun ömürlülüğü ve barındırdığı çok kültür-lülük açısından herhalde dünya ve İslam tarihinde müstesna bir yere sahiptir. Siz bu devletin dünya, İslam ve Türk tarihindeki yeri hakkında ne düşünüyorsunuz?

Mehmet Genç: Teşekkür ederim efendim. Osmanlı Devleti, Türklerin kurduğu bir devlettir. Ama tabii etnik temelli bir devlet olmadığını biliyoruz. Bununla birlikte sonuna kadar Türkçe konuşan Sünnî Müslümanların yönetim elitini oluşturduğu bir devlet olmuştur. Türkler daha evvel bildiğiniz gibi pek çok devlet kurmuşlardır. Osmanlı Devleti, bunların arasından kuşbakışı baktığımız zaman bir kere çok uzun ömürlü olmakla farklılaşıyor diğerlerinden. Türk devletlerinden hiçbiri Osmanlının yarı ömrüne bile ulaşamamışlardır. Osmanlı Devleti, uzun yaşama bakımından yalnız Türk tarihinde değil İslâm tarihinde de rekoru elinde tutan bir devlettir. Hiçbir Müslüman devlet, Osmanlılar kadar uzun ömürlü olmamıştır. Osmanlı Devleti, kurulduğu bölgedeki devletler arasında Roma, Bizans, Helen, Pers, Sasani gibi imparatorlukların içinde de uzun ömürlülük bakımından rekoru elinde bulunduran Bizans'tan sonra ikinciliğe sahiptir. Bütün bu hususiyetlerin içinde Osmanlı Devleti, barındırdığı gruplar bakımından belki dünya tarihinde benzeri olmayan bir büyük çeşitliliği kontrol etmiş bir siyasî sistem olarak karşımıza çıkar. Bu çeşitlilikle birlikte, bu kadar uzun ömürlü olmayı nasıl başardıkları, çok önemli bir problematiktir Osmanlı tarihi bakımın-

dan. Uzun ömürlülükte Bizans'tan daha kısa bir ömre sahiptir. Bizans'ın rekoru bildiğiniz gibi Osmanlıyı aşıyor. Yalnız burada bir şey var: Bizans, Doğu Roma, MS. 5-6. yüzyıldan 15. yüzyıla kadar yaklaşık 1000 sene yaşamayı başarmış bir siyasî yapıdır. Osmanlı ise bildiğimiz gibi 14. yüzyılda doğmuştur ve 20. yüzyıla kadar yaşamıştır. Tarihî dönemler itibariyle arada çok önemli fark var: Bizans, biz iktisat tarihinde bildiğimiz, ziraî toplum diye tanıdığımız paradigmanın içinde kalmıştır. MS. 5. yüzyıl ve 15. yüzyıl arası, çok sarsıcı değişmelerin olmadığı bir dönemdir. Ziraî toplum içinde doğmuş ve o toplumun teknolojik yapısı içinde sona ermiştir. Osmanlılar ise sistemlerini ziraî toplumun muhiti içinde inşa etmişlerdir. Fakat bildiğimiz gibi tarihin en radikal değişmelerin olduğu, Sanayi Devrimi'nin dünya tarihini ikiye böldüğü ve hemen her şeyin değiştiği, altüst olduğu dönemde bu değişmelerden sonra yaklaşık 150-200 sene daha yaşamayı başarmıştır. Bu önemli bir başarıdır. "Bizanslılar böyle bir şeyle karşılaşmış olsalardı bu kadar dayanabilirler miydi?" bu sorulabilir. "Osmanlı devleti neden bu kadar uzun yaşamayı nasıl başarmıştır?" bu, en önemli problematiktir. Osmanlı tarihiyle uğraşanlar olarak hepimiz bunun üzerinde düşünüyoruz. Biz de bunları yapacağımız bu programlarda daha ayrıntılı bir şekilde konuşacağız. Osmanlılar, kaynakların dağılımını çok akışkan bir şekilde kontrol etmeyi başarmışlardır. Bu durum, diğer imparatorlukların tarihine baktığımız zaman çok başarılı olmadıkları bir alan. Osmanlılar iktisadî ve zihnî kaynakları devamlı bir şekilde değişik gruplarla ve özellikle grup-îçi eşit bölüştürerek bunu sağlamışlardır diyebiliriz.

E. Ö.: Diğer yandan, hakimiyet kurduğu coğrafyanın genişliği ve uzun ömürlülüğü dikkate alındığında 14. yüzyılın başlarından 20. yüzyılın başlarına dek, neredeyse İslam tarihinin yarı ömrü, sözü edilen coğrafyalarda bu devletin şemsiyesi altında geçti. Bir siyasi teşekkül olarak altı asrı aşan Osmanlı tecrübesinin en çok dikkate alınması gereken hususiyetlerinden bir tanesi de bu olması.

M. G.: Tabii çok doğru. İslâm devletleri arasında en uzun yaşayan Osmanlı Devleti, bu uzun yaşamayı sağlayan çok önemli bir meritokratik bürokrasiye sahipti. Bu bürokrasi sayesinde yapıp ettiklerinin hepsini kaydeden bir arşive sahip oldular. Türk devletlerinde ve bütün İslâm dünyasında Osmanlılar gibi bir arşive de sahip olanı yoktur. Osmanlılar 1400 yıllarından itibaren bir İslâm toplumu nasıl yaşar, ne gibi problemlerle karşılaşır? Bunları nasıl çözer? Ne tür kurumlar geliştirir? Bunları İslâm tarihinin diğer devletlerinde ancak edebî eserlerinde, fıkıh kitaplarındaki genel mahiyette bilgilerden ibaret bir görüşe sahip oluruz. Osmanlılarınkini ise somut olarak ne yapıp ettiklerini, kaydettikleri bu muazzam arşiv sayesinde görebiliyoruz. Osmanlı Devleti'nin bu çok önemli bir vassıdır. İslâm medeniyetinin adeta hafızasını meydana getirmişlerdi. Bu bakımdan hakikaten müstesna bir vassı vardır.

E. Ö.: İslâm'ın entelektüel birikimi veya dünya uygarlığına yaptığı fikrî katkıları konusunda, bilindiği gibi bir asra yakın zamandır tesirini sürdüren bir ön yargı veya yeterince vak'a ile desteklenmemiş yaygın bir iddia vardır. O da 12-13. yüzyıla dek Müslümanların orijinal felsefi ve bilimsel eserler vücudunda getirdiği ve bu tarihten itibaren ise üretkenliklerinin uzun, fakat çok uzun süreli bir durgunluk içine girdiğidir. Bu kanaatin hâlâ yaygın bir şekilde kabul edildiğini de söylemek yanlış olmayacaktır. Sanki bu ön kabule Osmanlı sığmıyor gibi. Bu devletin hâkim olduğu coğrafya ve dönemlerde Müslümanların yapıp ettikleri ve okuyup ürettikleri -pek de doğru düzgün envanteri çıkarılmadan- parantez içine alınmışa benziyor.

M. G.: Osmanlı dünyasının çeşitli yanları var. İslâm medeniyetinin zihin eserleri bakımından meydana getirdiği birikimin Osmanlı devletinin doğuşundan çok önce, 11. ve 12. yüzyıllarda sona erdiği düşünülüyor. Yunan kültürü ve medeniyetinin parlak dönemi de MÖ. 3. yüzyılda sona erdi. Yunan mirasını Roma aldı. Ama Roma'nın siyasî organizasyon performansı çok büyük oldu.

Yunan düşüncesiyle mukayese edildiği zaman Roma'nın zihin eserleri ise çok daha basit düzeyde kalır. Osmanlıların bu bakımdan İslâm medeniyetine zihnî ürünler bakımından aynı parlaklığı sürdüren katkılarda bulunmadıkları bence de doğrudur. Ama başka alanlarda ciddi ve önemli katkıları vardır. Bürokrasi, siyasî organizasyon, askerî performans ve sosyal alanlarda geliştirdikleri kurumlarıyla çok önemli katkıları oldu.

E. Ö.: Osmanlıların Türk, İslâm ve dünya tarihi içerisindeki yerine kısaca değindik. Fakat Osmanlıların bir de Avrupa tarihi içerisinde bir yeri var. Osmanlıların kurduğu devlet genellikle ya Türk ya da İslâm tarihi, bazen az da olsa dünya tarihi içerisinde kendine bir yer buluyor. Ama biliyoruz ki Osmanlı Devleti, uzun yıllar hâkimiyet kurduğu Avrupa'da büyük bir ülkeydi veya bu devletin geniş toprakları vardı. Osmanlı Devleti, modern Avrupa'nın olmasa bile modern öncesi veya erken modern Avrupa tarihinin göz ardı edilemez bir parçasıdır. Sadece coğrafi yakınlık veya büyüklük dikkate alındığında, Osmanlıları aynı zamanda Avrupa tarihinin bir parçası olarak da okuyabilir miyiz?

M. G.: Hiç şüphesiz; Rusya hariç Avrupa'nın % 25'ine sahip oldu. Osmanlılar, Avrupa kıtasına 1350'lilerin ortalarına doğru ayak bastılar ve çok hızlı bir şekilde 50 yıl içinde Tuna'ya ulaştılar ve Batıda da Arnavutluk dağlarına. Sonra Ankara Savaşı'yla sistem bütünüyle çöktüğü zaman Rumeli'ndeki hâkimiyeti de kaybıldı. Çelebi Mehmet toparladı ve tekrar harekete geçtiler. Ve aynı sınırlara hızla ulaştılar. Ve genişlemeye devam ettiler. Ne zamana kadar? II. Viyana seferine, 1683'e kadar genişlemeye devam ettiler. Osmanlılar, Avrupa'ya ayak bastıktan itibaren karşılaştıkları önemli devletler vardır: Bizans, Bulgar, Sırp, Litvanya, Polonya ve Macar Krallıkları... Ve onların ötesinde de Habsburglar var; Katolik dünyasıyla savaş yaptılar, mücadele ettiler. Rumeli'de sınırlarının azami olduğu 1680 yıllarına kadar Osmanlı Müslüman nüfusu, yalnız Türkçe konuşan yönetim eliti olarak değil, nüfus olarak Müslüman oranı % 20'den azdı. Osmanlı'nın

kontrol ettiği % 80 gayrimüslim topluluğun Osmanlı yönetimini tercih ettikleri, benimsedikleri, kendi cinslerinden olan yönetimlere, Osmanlı yönetimini tercih ettikleri anlaşılıyor. Bunu mesele Batılı tarihçilerden Braudel de görüyor ve çok açık bir şekilde “Osmanlılar sosyal bir devrim getirdiler” diye ifade ediyor. Daha önceki rejimlere oranla Osmanlıların getirdiği düzen, insanlara daha büyük bir rahatlık ve huzur vermiştir. Yani öncelikle devletin vergi olarak aldıklarını önemli ölçüde azaltmış, hafifletmiş ve çok daha önemli olan, önceden görülebilir bir yönetim hukuk rejimi getirmişlerdir. Balkan köylüleri, Osmanlı rejimiyle birlikte kendilerini hakları kanunlarda tespit edilmiş ve onları korumaya hazır bir siyasî, idarî ve hukukî yargı organizasyonu içinde bulmuşlardır. Tanınmış Fransız tarihçi F. Braudel’in “Sosyal Devrim” diye nitelediği de işte bu hukukî rejimdir.

E. Ö.: Osmanlıların teklif ettiği gerek toprak tasarruf sistemi ve gerekse bu sistem karşılığında tebaasından beklediği mükellefiyet, Balkan köylüsü için, Ortaçağ Avrupa’sının feodal düzeninden çok daha tercihe şayan idi. Osmanlıların getirdiği sistem, feodalizme bir alternatif idi. Öte yandan, yönetimi altında, bilhassa Balkanlarda nüfusun çoğunluğu gayrimüslimlerden oluşuyordu. Osmanlı yönetimi, hâkim olduğu coğrafyadaki Hristiyanlığın mezheplerine karşı eşit mesafede kalmış ve böylelikle de dinî bir ayrımcılık içinde olmamıştır. Buna mukabil, rakibi olan Doğu Avrupalı devletlerin mezhep ihtilaflarında ise sayıca azınlık sayılabilecek Protestan grupları desteklemekten de geri kalmamıştır. Osmanlı ülkesi, coğrafi yakınlığın da etkisiyle Avrupalı ülkelerle kurduğu ekonomik, ticari ve askeri ilişkiler yönünden Avrupa’nın da bir parçası olmuştur. Sizin bu husustaki fikriniz nedir?

M. G.: Avrupa tarih kitaplarına bakarsak, mesela 16-18. yüzyılların endekslerinde Türk, Osmanlı maddeleri çok büyük bir yekün tutar. İspanya’nın, İngiltere’nin paylarına yakın ölçüdedir. Yani tam anlamı ile bir Avrupa gücüdür. Avrupa’da çok büyük rol

oynamış, Rusya'nın Avrupa üzerindeki etkisi 19. yüzyıl endekslerinde Osmanlıdan daha hacimli, daha kalabalık payıyla ancak o zaman tezahür eder. Daha evvel Osmanlının çok önemli bir yeri var Avrupa tarihinde. Avrupa'nın siyasî yapısının oluşmasında Osmanlının etkisi vardır. Osmanlılar Balkanlar'a girdikleri zaman Avrupa'da Katolik bir bütünlük vardı. Doğu Hristiyanlığının karşısında Batı Katolik Hristiyanlığı... Daha sonra Reformasyon'la Protestan ve Katolik ayrımının oluşmasında, yerleşmesinde Osmanlıların çok etkili rol oynadıklarını görüyoruz. Ayrıca Avrupa'nın Katolik İspanya, Almanya, Avusturya bütünlüğüne karşı İngiltere, Fransa ve Hollanda ki, Osmanlının çok etkili olduğu 16. yüzyılda, bunlar küçük devletlerdi; Bunların Katolik bütünlüğüne karşı Atlantik kıyısında etkili olmalarını sağlamakta Osmanlı desteğinin katkıları oldu.

E. Ö.: Osmanlılar Avrupa'yı bir bütün olarak karşısına almamak üzere geliştirdiği diplomatik ve siyasi ilişkilerin sadece kara Avrupası'nda değil, doğu Akdeniz'de de önemli sonuçları oldu. 16. yüzyılın sonlarından itibaren İngiliz ve Hollandalılara sağladığı ticari imtiyazlar bu tüccar devletlerin doğu ticareti ile Ortadoğu üzerinden bağlantı kurmalarına vesile oldu. Doğu Akdeniz'de ticari rekabet sadece Latinlere değil Anglosaksonlara da açılmış oldu. Askeri olsun ticari olsun pek bakımdan Osmanlılar, Avrupa'da uzun yüzyıllar etkili oldular. Fakat yabancı literatüre baktığınız zaman -özellikle dünya tarihi üzerine yazılmış kapsamlı eserlerde- Osmanlılara ayrılan yer oldukça mütevazı ölçüdedir. Söz gelişi Paul Kennedy'nin Türkçe'ye *Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri* ismiyle tercüme edilen ve son beş asrın dünya politikasını büyük imparatorluklar üzerinden incelediği eserinde Osmanlılara ayırdığı yer 10-15 sayfayı aşmaz.

M. G.: Burada bizim kusurumuz vardır. Osmanlı tarihi, Avrupa tarihi içindedir ama yeteri kadar araştırılmamış bir tarihtir. Dünya tarihinde kara deliklerden biri hüviyetini hâlâ koruyor. Osmanlı tarihi, modern bilim kavram ve metotlarıyla aşağı yu-

karı son 50 yılda araştırılmaya başlanmıştır. Araştırılması daha bitmemiştir. Birçok alanlarda, diyelim iktisat tarihi yapıyoruz, iktisat tarihinde biraz şanslıyız. Rahmetli Barkan'ın başlattığı iktisat ve sosyal ilim formasyonu olan birçok genç insanın katılımıyla iktisat tarihimiz biraz iyi durumdadır. Ama tarihin diğer şubeleri o kadar şanslı değil. Siyasî, askerî, diplomatik alanlarda bile derinliğine Osmanlı dünyasının bilinmesi ve henüz mümkün olmamıştır.

E. Ö.: Akademik yetersizlikten, Osmanlı tarihinin hak ettiği yeri almadığından söz ediyorsunuz. Acaba bizim Osmanlı tarihine bakışımızda veya Osmanlı tarihine ilişkin geliştirdiğimiz tutumda da bir sakatlık yok mu? Yani Osmanlı tarihine yaklaşım biçimimizin, perspektifimizin sorgulanması gerekmez mi? Lafı Osmanlı tarihine dair genel yaklaşımımıza, ilerleme ve gerileme ikilemi içinde tarihi anlama şeklimize getirmek istiyorum. Şu ilerleme-gerileme paradigmasının, Osmanlıların dünya tarihindeki hayli önemli yerini ıskalamamıza vesile olduğunu ileri sürebilir miyiz?

M. G.: Evet haklısınız, bu dönemlendirme tarihçiliğimizin engellerinden biri olmuştur. Tarihi dönemlendirme, çok çeşitli açılardan, çeşitli ölçütlere göre yapılabilir. Neticede tarihin sürekliliği içinde soyutlama ile yapılan sunî bölümlenmedir dönemlendirme. Diyelim Batı tarihinde Orta Çağ, Yeni Çağ, Modern Çağ gibi dönemlendirmeler ki orada da bunlar çok tartışılıyor. Yalnız dönemlendirmenin en önemli vasfı nötral ve objektif olmasıdır. Orta Çağ tartışılabilir ancak Orta Çağ kavramının kendisinde herhangi bir olumlu veya olumsuz değer yargısı yer almaz. Yeni Çağ, Modern Çağ, bunlar da nötral, objektif isimlendirmelerdir. Bizimkine dikkat ederseniz benimsediğimiz 5'li yani kuruluş, yükseliş, duraklama, gerileme ve dağılma olarak özetlenebilen dönemlendirmede Kuruluş nötraldir, objektiftir. Kuruluş'ta bir kusur yok, ama ondan sonra Yükseliş nötral değil. Orada lehte bir peşin yargınız var. Duraklama, Gerileme ve dağılma... Bun-

ların hepsi pozitif veya negatif değer yüklü vasıflandırmalardır. Bunların en büyük zararı bir kere bu şekil ile dönemleri zihinlere naksettikten sonra, zihinler ona göre istikamet ararlar. Mesela Türk tarihinde yakın zamanlara kadar Kuruluş ve Yükseliş devirleri üzerinde çalışılırdı. Kimse Duraklama, Gerileme ve Yıkılma devirlerini incelemek istemezdi. Dönem olarak Osmanlı tarihinde diyelim 16. yüzyılın sonlarından itibaren Karlofça'ya kadar, 17. yüzyılın sonlarına kadar giden, 120 sene süren bir Duraklama; ondan sonra da bir 100 seneye yakın süren Gerileme... Böyle bir dönemi incelemek hiç çekici değil. Bunun bir sebebi, biliyorsunuz çok eski bir tanımlamadır, 20. yüzyılın belki biraz daha öncesinden başlayan bir dönemlendirmedir. Bu, Osmanlı tarihinin iyi bilinmemesinden, araştırılmamasından sadece askerî, siyasî sınırların ileri geri hareketine göre yapılmış çok kaba bir dönemlendirmedir. Osmanlı sisteminin çeşitli alanlarındaki performansı incelenmiş olsaydı, o zaman böyle bir dönemlendirmenin isabetli olmadığı kolaylıkla görülürdü. Üzerinde duruyoruz, çalışıyoruz, çeşitli bakımlardan farklı dönemlendirmeler yapılabilir. Ama bizim zihinlerimize nakşedilen bu dönemlendirme, bizim Osmanlı tarihini doğru algılamamıza doğrusu pek imkân vermiyor.

E. Ö.: Bu dönemlendirmenin gerisinde başka bir şey daha var. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan Sokullu'nun ölümüne kadar geçen süre, Yükselme Devri olarak anılıyor. 16. yüzyılın sonlarından itibaren ise imparatorluğun yıkılışına kadar, örtük bir şekilde Osmanlı Devleti'nin sürekli çöküş ve gerileme hâlinde olduğu kabul ediliyor. Bu, bir kere zihnin peşin bir girdisi hâline geldiğinde, sözünü ettiğiniz gibi 16. yüzyıldan sonra Osmanlı tarihi, birbirini izleyen askeri mağlubiyetlerin ve toprak kayıplarının hikayesi biçiminde algılanmaya başlıyor. Osmanlı tarihinin genel tarih içerisindeki yeri, bu haliyle edilgen, tarihin nesnesi konumuna düşürülüyor. Bu tabii ki Avrupa merkezli tarih yaklaşımıyla da uyuşan bir ön kabul aslında. Ama son zamanlarda Türk tarihçiliği sahasında bu dönemlendirmenin hem araştırma-

cılar hem de tarih meraklıları için yeterli olmadığı, gerçeği, vakıayı tam ihata edemediği, açıklayamadığı şeklinde yeni bir bakış açısı geliyor. Son yıllarda Türk tarihçisi, Osmanlı tarih uzmanı, yerli-yabancı pek çok meslektaşımız, Osmanlı tarihini revizyonist bir şekilde dönemlendirme konusunda tekliflerde bulunuyorlar. Sizin bir teklifiniz var mı? Osmanlı tarihinin, Osmanlı Devleti'nin sosyal ve ekonomik yönlerini içine alan, kuşatan bir dönemlendirme yapılabilir mi?

M. G.: Evet, kitabımda da yazdım. Aslında bu dönemlendirmeyi kritik ettim. Bu dönemlendirme, bizi Osmanlı tarihini incelemekte yanlış, çıkmaz sokaklara sevk edici vasfı ile mutlaka terk edilmesi gereken bir dönemlendirme olduğunda tereddüt yoktur. Ama Osmanlı tarihini iyi bir yol gösterici dönemlendirmeye kavuşturmak için yeteri kadar araştırılmamış olduğunu düşünüyorum. Araştırmalarımız, daha yeni başlamıştır ve daha derinleştirilmesi, gelişmesi lazımdır. Birçok alanları bilmiyoruz. Yani en çok üzerinde durulan askerî tarih bile meçhullerle dolu bir alandır. Merkezî ordu, Yeniçeri ve ona bağlı birlikler, Tımarlı askerler, Sipahiler, tımar teşkilatı hakkında benim hocam rahmetli Barkan'ın yazdığı uzun bir "tımar" maddesi var. Sonra Halil İnalcık'ın yazdıkları var. Bunların hepsi, 16-17. yüzyılda bitiyor. Tımar sistemi, 18 ve 19. yüzyıllarda da yaşamaya devam eden bir sistem. Ama bu dönemlendirmenin etkisiyle insanlar, 17. ve 18. yüzyıllara pek girmek istemiyorlar. Bunları yapmadıkça da iyi bir dönemlendirme yapamayız. İktisat tarihi bakımından ben 1800'lere kadar, Osmanlı kuruluşu, diyelim birkaç yüz sene süren, 15. yüzyılın sonlarına kadar devam eden bir dönem. Ondan sonra Osmanlı sisteminin iktisadî alanda profili teşekkül ettikten sonra 16-17. ve 18. yüzyılların aynı paradigma içinde kaldığını düşünüyorum. Klasik Dönem diye düşündüğüm benim, bu dönemdir. 19. yüzyılın başlarından itibaren bir değişme görüyoruz. Bu da aşağı yuları 30-40 sene sürüyor ve Tanzimat'tan sonra yeni, modern bir caddeye yöneliyor sistem. Ama Osmanlı sisteminin başka manzaraları, zihin ürünleri, düşüncelerin geli-

şimi, bürokrasinin organizasyonu ve değişimleri... Biliyorsunuz bürokrasi, çok parlak bildiğimiz Kanunî devrinde ancak ana hatlarıyla, ana kurumlarıyla teşekkül etmişti ve bizim dönemlendirmenin Duraklama dediği 1580'den biraz daha sonra 17. yüzyılda organizasyonunu derinleştirmeye, karmaşıklığını, performansını, uzmanlaşmayı artırmaya devam eden bir organizasyon olarak gelişmeyi sürdürüyor. Nitekim 18. yüzyılın ortalarında, ben kitabımda da yazdım, İngiliz elçisi Sir James Porter, *"bunların bürokrasisi gibi bir bürokrasi Avrupa'da yoktur. Hiçbir Avrupa devleti, bunların bürokrasisi gibi bir etkinliğe sahip değildir"* diyor. Bunu ben, işime yeni başladığım zaman okumuş ve doğrusu inanmamıştım. Bu İngiliz herhalde yanılıyordur. Çünkü bizim bürokrasimizin, Gerileme devrindeki bir Osmanlının, 18. yüzyılda Avrupa'nın modernleşmekte olan Prusya, Fransa, İngiltere bürokrasilerinden daha iyi bir bürokrakiye sahip olabilir mi? Bu inanılmayacak gibi görünüyordu, ama sonra arşive girip, Osmanlı bürokrasisinin ürettiği belgeleri inceleye başlayınca, anladım ki zaman içinde olgunlaşan, uzmanlaşan, son derece etkin bir bürokratik organizasyona sahipler. Hatta askerî başarılar neticede rölatifdir; rakip ne ise ona göre değerlendirilebilir. Osmanlı sistemi, tabi Avrupa'ya ayak bastıktan sora Avrupa ile çatışma halinde olmuştur. Bunu da kabul edelim. Avrupalılar, Osmanlıları çok hoş bir şekilde karşılamadılar. Kendi aralarındaki ihtilaflardaki konumuna göre, bazıları daha uyumlu davranmış olabilir; ama genel olarak Avrupa ile yarışan bir güç olarak ortaya çıktı Osmanlı devleti ve hep öyle kaldı.

E. Ö.: Bu mevcut paradigma diyelim Osmanlı tarihine ilerleme veya gerileme perspektifiyle bakıyor. Aslında tarihe ilerleme-gerileme ile bakmak biraz da geçmişe normatif bir tutum geliştirmek anlamına geliyor. Yani tarihe bu kadar yanlı yaklaşmak, esasen Osmanlı tarihine olan bakışımızı da derinden etkiliyor. Ön yargılarla dolu kavramlar hem ilerlemek hem gerilemek... Yani askerî performans, yönetim, maliye ve diğer pek çok alanda ilerleme ve gerileme; aslında kime ve neye göre?..

M. G.: Hem Normatif kavramlardır, hem de rölatif, yani izafi.

E. Ö.: Bunun yerine belki kurumları dikkate alacak yeni yaklaşımlar üretmek ve bu kurumları kendi içinde değerlendirmek kadar, çağdaşı olan diğer ülkelerdeki benzer kurumlarla mukayese etmek suretiyle bir perspektif geliştirebilmek, mukayeseli yaklaşım üretebilmek Osmanlı tarihine dair bizim ön yargılarımızı yıkabilir ve bu da tarihin hak ettiği konumu kazanmasında önemli bir fonksiyon görecektir diye düşünüyorum.

M. G.: Tabii... Osmanlı Devleti birçok özelliğiyle benzeri imparatorluklardan, klasik imparatorluklardan çok farklılıkları olan bir yapıdır, ama netice itibariyle bir devlettir. Çağdaşı olan Avrupa ile çok yoğun ilişkileri olan bir devlettir. Ve benzer kurumları arasında mukayeseli düşünmek hiç şüphesiz, yalnız Osmanlıyı değil, Avrupa'yı da daha iyi tanımamızı sağlayacaktır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Uzun Vadeli Mali Performansı

Erol Özvar: Osmanlı Devleti ile ilgili tarihçiler nezdinde şöyle genel bir kanaat vardır: Osmanlı Devleti, yakalayabilseydi, uçan kuştan dahi vergi alacak kadar tebaasını sıkıştıran bir devlet idi. Bu genel kanaat hakkında ne dersiniz?

Mehmet Genç: Evet, uçan kuştan vergisini almaya kendisini yetkili sayacak kadar kaynaklarını kontrol altında tutmaya çalışan bir devletti. Özellikle çağdaşı olan veya yerini aldığı ülkelerin kendi kaynakları üzerindeki daha ileri derecede bir kontrolü vardı. Yalnız kuşun uçmasını engelleyecek kadar ağır bir vergi yüklemiyordu. Bütün kaynakları kontrol altında tutuyor, hepsini bir şekilde vergilendirmeye çalışıyordu. Fakat katlanılabilir düzeyde tutmaya özellikle dikkat ediyordu.

E. Ö.: Bir devletin askerî ve siyasî performansı büyük ölçüde bu faaliyetleri finanse edecek gelirlere bağlıdır. Yani bir devlet ne kadar gelir elde ediyorsa, o devletin askerî ve siyasî manevraları da o ölçüde kuvvetlidir, diyebiliriz. Bugün olduğu gibi geçmişte de devletleri en çok uğraştıran meselelerin başında askeri harcamaları karşılayacak gelirler bulmak idi. Acaba Osmanlı Devleti'nin gelirleri neydi?

M. G.: Osmanlı Devleti, genel olarak bütün kaynaklar üzerinde o dönemdeki siyasî sistemlerde beklenemeyecek ölçüde kaynaklarını kontrol altında bulunduruyordu. Bunu tahrir defterlerinden biliyoruz. Vergilendirilebilir kaynakların hemen hepsini bir şekilde kayda geçiren bir sisteme sahiptiler. Aldıkları vergilere bakarsak, genel olarak yerini aldığı siyasî sistemlerden daha hafif

bir vergilendirmeyi tercih ettiğini görüyoruz. İnsanların büyük sıkıntılara düşmeden katlanabilecekleri düzeyde bir vergilendirme politikasını benimsediler vebaşından sonuna kadar bu prensipten ayrılmadıklarını görüyoruz. Aldıkları vergilere baktığımız zaman bir kere Müslüman devlet olarak *şer'î* diye bildiğimiz vergileri alıyordu; bir de onun dışında şeriatın düzenlemediği *örfî* dedikleri doğrudan doğruya devletin belirlediği vergiler de vardır: Şer'î vergiler ile ziraî üretimden alınan *öşür*, zaten konuştuğumuz dönem ziraî ekonomidir ve ziraatın ağırlıklı olduğu bir ekonomi. Ziraî üretimden alınan çeşitli ürünlerden sağlanan *öşür* gelirleri, Müslüman olmayan halktan aldığı *cizye* vergileri, onun dışında devletin siyasî otoritesi ile temellendirilen birtakım vergilerdir. Tabi en önemlisi, bugünkü kavramlarımızla gelir vergisi diyebileceğimiz *avarız* vergileridir.

E. Ö.: Tabii bu *avarız* vergileri diğer vergilerden farklı olarak önceleri devletin daha fazla kaynak bulmaya veya harcama yapmaya zorlandığı savaş gibi olağanüstü durumlarda tarh ve tahsil edilen bir vergi kategorisi idi. 17. yüzyılda savaşların her üç senede bir görülmeye ve olağanlaşmaya başladığı dönemlerde *avarız* da olağanlaştı.

M. G.: *Avarız* vergileri haddi zatında Osmanlıdan önce de siyasî sistemlerin de başvurduğu bir vergi tipi idi. Osmanlılar onu değiştirmeden devam ettirdiler. Bu, devletin ihtiyaçlarına göre değişen bir vergiydi. Savaş yıllarında görüyoruz 16. yüzyılda, onun dışında normal yıllarda pek alınmadığına şahit olduğumuzu söyleyebiliriz. Ama 16. yüzyılın sonlarında askeri harcamalar arttığı zaman bu *avarız* vergileri de düzenli alınan vergiler haline geldi. Ve bu, vergi yükünü önemli ölçüde artıran bir değişme oldu

E. Ö.: Özellikle 16. yüzyılın sonlarından itibaren *avarız*ın düzenli bir şekilde toplanmasıyla birlikte vergi yükünde bir artış olduğunu söylediniz. Gerçekten vergi yükünde artış var ama bu yükü nasıl değerlendirebiliriz? Mesela çağdaşı Avrupa devletle-

riyle mukayese edildiğinde, Osmanlı Devleti'nin kendi reayasına yüklediği vergi yükü ne ölçüdeydi?

M. G.: Şimdi mesela Rumeli'de, genişleme döneminde gayrimüslim toplulukların Osmanlı yönetimini tercih ettikleri, bu yönetimde çok daha rahat oldukları anlaşıyor. Vergi yüküne ait verilerimiz çok fazla değil. İnsanlar ne kadar kazanıyorken ne kadar ödüyorlardı? Bunu söylemek oldukça zor. Ama eldeki verilerle, Avrupa ülkeleriyle, Fransa, İngiltere ile karşılaştırdığımız zaman daha düşük bir vergi söz konusu olduğu anlaşıyor. Mesela gayrimüslimlerden alınan cizye gelirleri bunların yıllık gelirleri, cizye mükellefi için % 5 ile % 15 arasında değişen bir oranda olduğu görülüyor. Avarız vergileri de o civarda biraz daha az % 5-10 geçmeyen düzeyde. Bütün ziraî üretimlerden alınan öşür vergileri de % 10 ile 20 arasında değişiyor ama insanlar fiilen bütün gelirlerinin, üretimlerinin % 10-20 ölçüsünde vergi vermiyorlar. Osmanlı bütçelerine baktığımız zaman millî gelir rakamlarını oluşturmak çok zordur. Ama spekülâtif olarak Osmanlı bütçelerinin bütün millî gelirlerinin % 5'ini bulmadığını tahmin ediyoruz. % 5'in altında % 4-3. Bugünkü devletlerin aldığı % 30-40'a kadar yükseliyor. Demek ki bugünkü devletin rölâtif yükünün onda biri kadar vergi yüküyle yönetiyordu diyebiliriz.

E. Ö.: O dönemde İngiltere ile ilgili bir örnek var. 18. yüzyılın sonuna kadar, zannediyorum ki İngiltere'de de %2 ile 8 arasında değişiyor. Şimdi kesin rakamlar söylenmese de aslında Osmanlı Devleti 19. yüzyıla kadar kendi uyruğu olan halklardan, sanılanın aksine fazla vergi toplamıyordu. Özellikle 19. yüzyılda vergi yükünde bir artış oldu. Peki, devlet, topladığı vergileri nasıl tahsis ediyordu? Kimler bu gelirleri harcıyordu?

M. G.: Bu gelirlerin Osmanlı Devleti hukuken toplama yetkisini haiz olduğu bu gelirleri başlıca üç grupta tahsis ediyor, harcıyordu. Birincisi merkezî devlet hazinesi için ayrılan kısım. Bu uzun vadede % 50 civarında görünüyor. İkinci önemli alan buna

yakın Tımarlı askerler, sipahiler için ayırdığı bölüm bu da % 40'a yakın. Üçüncü olarak da vakıflara tahsis ettiği kaynaklar. Vakıfların otonomisi vardır. Devlet, bunlara ait kaynakları baştan tahsis ediyor. Ve onları otonomi içinde serbest bırakıyor. Bu, Osmanlı Devleti'nin sosyal devlet vasfı ile alakalı bir özelliğidir. Vakıf gelirlerinin tahsis edildiği hizmetler, bugünkü devletin merkezî bütçeden karşıladığı sağlık, eğitim, ulaşım ve diğer kamu hizmetine ayrılan giderler, fakirlere yardım, imaretler ve tabii din hizmetleri. Bunlar için ayırdığı kaynakları garanti altında tutmak üzere, merkezî hazinenin müdahalelerine imkân vermeyecek şekilde ayrı bir bölüm olarak düşünmüşlerdir. Bunun bütçedeki oranları 16. yüzyıl başlarında toplam devlet gelirlerinin % 10'u civarında bir değere sahip. Ama uzun vadede onların paylarının daha da arttığını tahmin ediyoruz çeşitli göstergelere bakarak. Tımarlı askerlerin ise, bunlar vakıflar gibi otonomi içinde değil, devlet bunlara her an merkezî gelirlere ayırabilir. Merkezî gelirlerden bu sektöre daha kolay transfer yapılabilirdi. Bunların uzun vadede değişiminde, 17. yüzyıldan sonra önemli ölçüde azalma trendi içinde olduğunu söyleyebiliriz. Ama genellikle zannedildiği gibi, tımarlılar, tımar sektörü 17. yüzyıldan sonra bozuldu, dağıldı, küçüldü gibi yakıştırmalar gerçeğe tekabül etmiyor. 19. yüzyıla tımar sektörü zamanla daralmakla birlikte Tanzimat'a kadar yaşamaya devam ediyor.

E. Ö.: Osmanlı Devleti'nin çöküşünü ele alan çalışmalarda timara özel bir referans vardır. Pek çok tarihçi 16. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı Devleti'nin klasik kurumlarının bozulduğunu söyler ve devletin inhitatını da tımar sisteminin bozulmasına bağlar. Yakın zamanlarda yapılan yeni çalışmalara kadar, Osmanlı tarihçilerinin pek çoğu 16. yüzyılın sonunda tımar sisteminin bozulduğu konusunda müttelik idiler. Ancak tımar sisteminin 19. yüzyıla kadar varlığını devam ettirdiği hep gözden kaçmıştır. Tımar sektörünün 18. yüzyıl içinde bir daralma içerisine girdiği doğrudur. Savaş teknolojisinin değişmesiyle birlikte süvari birliklerinin bazı muharebe türlerinde nispi önemini

yitirdiklerine de şüphe yoktur. Ama bunların hiçbiri, tımar sisteminin zirai toplumda sahip olduğu daha başka fonksiyonlarının önemini azaltmaz. Bunların başında; zirai ekonominin kıtlık gibi buhranlara sebebiyet vermeden, kendi kendine yeten bir şekilde işleyişini temin etmesi gelir. Siz ne dersiniz, 16. yüzyıldaki tımar sistemindeki değişim ve sonrası için? Bununla birlikte devletin diğer gelirleri hakkında ne söylenebilir?

M. G.: Tabii. 16. yüzyılda bir değişme oluyor. Devletin aldığı gelirler üç ana gruba ayrılabilir: Vakıflar, tımar ve merkezî gelirler... Merkezî gelirler yaklaşık % 50 civarında büyüklüğe sahiptir. Bunların cetvelleri var. Bunlar genellikle asker maaşları idi. Yani Yeniçeri, merkez sipahileri, merkezin maaşlı askerleri... Bu askerler, ateşli silahlar kullanan, talimli askerler. 16. yüzyılda bunların sayısında çok önemli bir artış oldu. Yüzyılın başıyla sonuna baktığımız zaman bunların sayılarında birkaç misli büyüme, genişleme var. Bu ateşli silahların yayılması, rakip dünyada Askerî Devrim olarak nitelenen değişimin sonucu Osmanlılar daha çok maaşlı, talimli profesyonel askerleri kullanmak zorunda kaldılar. Yeniçeri gibi birliklerde genişleme ve büyüme oldu. Bunların maaşlarını ödeyecek kaynaklarda değişme olmadığı için 16. yüzyılın sonunda malî sıkıntılar başladı. O zaman artan talimli yeniçeri birliklerinin mütekaitlerine tımar vermeye başladılar. 16. yüzyılın sonlarından itibaren daha örgütlü, uzman, sayıları artan bürokratların bir kısmına da tımarlar verdiler. Bir de mahallî güvenlik elemanları için... Yani 16. yüzyılın sonundan itibaren tımarlıların yapısı değişmeye başladı. Bu tepkilerin çoğu oradan geliyor. Eskiden atına binip, kılıcını kuşanıp sefere giden askere verilen tımarlar, şimdi bürokratlara, emekliye veriliyor diye şikâyetler vardır. Ama tımarla ilgili kaynaklara baktığımız zaman tımar sektörünün, daralma 17. yüzyıl sonlarında 18. yüzyılda başlıyor. Ama o zaman kalkması hiçbir şekilde söz konusu değil.

E. Ö.: Savaş zanaatında meydana gelen değişmeler, yeni ateşli silahlar ve savunma sistemleri, piyade askerinin önemini arttırmış, timarlı sipahilerin etkisini ise savaşların türlerine göre nispeten azaltmış olabilir. Bununla birlikte ziraî ekonominin varlığını idame ettirmek için timarlı sipahilerin üstlenmiş oldukları rollerinin olduğunu biliyoruz. 16. yüzyılda taşrada köylülerin zirai faaliyetlerinin güvenliğini temin etmek sipahilerin en az savaş yapmak kadar önemli bir görevi idi. Sipahilerin timarlarına zamanla çok farklı tayin ve atamalar yapılsa da güvenlik sağlama işlevinin 17-18. yüzyılda da varlığını şöyle böyle devam ettirdiği de söylenebilir. Timarlı sipahinin üzerine aldığı görevleri yerine getirmek üzere vazife gördüğü mahallin vergi gelirlerinin bir kısmı kendisine bırakılırdı. Timar topraklarından vazifelilere tayin edilen gelirlerin seviyesini 17. yüzyılın sonlarına kadar koruyor. Bundan sonra belirttiğiniz gibi timar gelirlerinin azalıyor. Timar gelirleriyle birlikte değerlendirildiğinde merkezî gelirlerin durumu neydi?

M. G.: Timarlıların gelirleriyle merkezî gelirleri mahiyeti itibarıyla farklı değil. Ziraî üretimden alınan vergilerdir netice itibarıyla her ikisi de. Timar olarak verilenler paraya dönüştürülmesi nispeten zor olan ücra köylerde pazara intikal etme şansı fazla olmayan ürünlerden alınan, çoğu da aynî mal ve ürün olarak ödenen vergilerden oluşuyordu. Bu aslında Osmanlı sisteminin başarısıydı. Vergi konusunda performansını artıran bir özelliği idi. Timar sistemi olmasaydı, bu pazara ulaşamayan yerlerdeki üretimden vergi alması çok zordu. Bu sayede bir taşla birkaç kuş vurma sistemidir Timar. Toplanması zor olan vergileri yerinde toplayacak, askerî veya güvenlik hizmetlerini görecektik oldukça büyük bir kitleyi görevlendirmek ve finanse etmek imkânını bulmuştu devlet.

E. Ö.: Devletin gelirlerinin tahsilatında ve harcamalarının tahakkukunda bu sistem mevcut ulaştırma ve haberleşme kısıtları hesaba katılırsa bir bakıma etkin olmuştur.

M. G.: Buna karşılık Tımarlılar paraya dönüştürülmesi zor kısmını alıyorlardı. Pazara açık, paraya dönüştürülmesi kolay kaynaklar merkezî hazineye yönlendiriliyordu. Önemli şehirlerde, limana, pazara açık yerlerdeki gelirler mesela parayla toplanan cizye gelirleri tamamen merkezî hazineye intikal ederdi. Bunların içinde tımar gelirleri hemen hiç yoktur. Vakıflarda da azdır. Esas büyük kitle hazineye intikal eder.

E. Ö.: Bu noktada Osmanlı maliyesinin dikkati çeken bir özelliği de şu idi: Gelirler, aynı harcamalar gibi tahsis ilkesiyle gerçekleşiyordu. Toplam gelirler içerisinde merkezî hazine gelirleriyle tımar gelirleri aslında farklı değildi. Her ikisi de devlet geliriydi; ama tahsis edilen yerlerin farklı olması dolayısıyla, bunlar iki farklı sektör gibi işliyordu demek mümkün. Diğer yandan, devletin toplam gelirleri içerisinde merkezî hazinenin harcamaya yetkili olduğu kısmı, toplam gelirlerin yarısı kadardı demiştik. Peki bu gelirler nasıl toplanıyordu?

M. G.: Gelirler, hemen hepsi için aynı şey söz konusu; ama tımar ve vakıflarda bunlar küçük birimler olarak tahsis edildiği için vakıf idaresi, mütevelliler, onların adamları tımar, zeamet sahipleri kendileri çok kere doğrudan vergilendirebilirlerdi. Merkezî hazineye intikal edenler ise bunun için başlangıçta daha çok devletin vergi toplamak için görevlendirdiği maaşlı memurlarla, emin dedikleri adamlarla yapıyorlardı. Ama 16. yüzyıldan itibaren devlet, bugünkü tabirle özelleştirmeye giderek iltizam sistemiyle vergilendirmeye başladı. Yani devletin maaşlı memurları değil de kârı-zararı kendisine olacak insanlara, bunlar başlangıçta çok çeşitli gruplardır. Müslüman veya gayrimüslim reayadan, hatta yabancılardan da olabiliyordu. Ama 16. yüzyılın sonu 17. yüzyılın başlarından itibaren iltizam sektörü çok genişledi, yayıldı ve daha çok Müslüman ve askerî zümrenin eline geçmeye başladı. Burada bir şeyi daha söylemek lazım: Genellikle Osmanlı sistemi iki ana grup askerî ve reaya diye ayrılır. Askerî, bugün anladığımız askerler değil devlet görevlisi, devletten geliri ve beratı olan

herkes sivil-asker, hepsi askerî zümre içindedir. Onun dışında kalanlar Müslüman veya gayrimüslim fark etmez hepsi reaya statüsündeydi. Genellikle askerler vergi ödemez, sadece reaya vergi öderdi diye düşünülür. Osmanlılar askerlerden de vergi alırlardı. Şer'î dediğimiz Öşür vergilerini askerlerin elinde bir mülk ve tarla üretim yapıyorsa onların öşrünü mutlaka öderdi. Ödedikleri belirli örfî resimler, *raiyyet rüsumu* diye bildikleri sadece reayanın ödemesi gereken bölümleri ödememekle mümtaz idiler.

E. Ö.: Bir tarihten itibaren ve bazı şartlar oluşmuşsa avarız ödüyorlar!

M. G.: 17. yüzyıldan itibaren Avarız baştan ödemiyorlar görüyoruz. Avarız dediğimiz şey gelir vergisi. Yani mülkü, emlakı, geliri olan insanların ödediği bir vergi idi. 17. yüzyılın sonlarından itibaren net olarak görüyoruz ki, askerî zümre mensupları da emlak sahibi ise, bir üretim yapıyor, geliri varsa, toprak ve mülk diğer binalara sahipse onlar için avarız vergisi ödemeye devam ediyorlardı.

E. Ö.: Tekrar iltizama dönecek olursak; iltizam haddizatında önceden de vardı, fakat sınırlı alanlarda, dolaylı vergilerin tahsilatında uygulanmıştı. Özellikle 16. yüzyılın sonlarından itibaren vergi toplama usûlünde iltizam yaygınlaştı. Bu usûl vasıtasıyla vergiler, önceden tahmin edilebilir hale geldi. Diğer yandan nakit harcamaların karşılanması açısından da iltizam Osmanlı maliyecilerinin işlerini kolaylaştırdı. Bilhassa merkezde görev yapan ordu, maliye ve adliye mensuplarının maaşlarını karşılamak için nakde duyulan ihtiyaç bu grupların sayılarının artmasıyla büyüdü. Bu harcamaları gidermek için çok önemli bir vasıta oldu iltizam desem, ne dersiniz?

M. G.: Çok önemli tabii. Merkezî hazine askerin maaşlarıdır. Çok büyük bir bölümü Yeniçerilerin maaşlarıdır. Onların üç ayda bir muntazam maaşlarını alması lazım. O zaman o maaşların

üç ayda bir hazinede birikmesi gerekiyor. Bu ziraî ekonomi ve çok yaygın bir imparatorluk gelirlerinin hazineye akma şansı çok yüksek değildir. İltizam sistemi ile bunu düzeltmiş oluyorlardı. Mültezimler, bir miktar birikimleriyle hazineye muntazam bir düzene bağlayabiliyorlardı. Ayrıca biraz borçlanmada yapabiliyorlardı iltizam sayesinde. Peşinler olarak mültezimlerden, yani vergi gelirini üzerine aldığı zaman bir miktar peşin ödeme yapıyordu mültezim.

E. Ö.: İltizam 17. yüzyılın sonlarında yeni bir biçim kazandı. 1695 tarihinde *Malikâne* usûlü doğdu. İltizam sisteminin ortaya çıkardığı mahzurları gidermek amacıyla vergi toplama yetkisinin mültezimlere ömür boyu tanındığı bir vergi toplama şekli idi, bu. 1768-74 Rus Harbi'nden sonra vergi toplama usûlünden bir iç borçlanma aracı olarak faydalanmak üzere *Esham* usûlü benimsendi. İltizam ile birlikte bu usûllerden bahsedelim, ne dersiniz?

M. G.: Mültezimlerin hazineye çok büyük faydası vardı. Bu sayede bütçe önceden tahmin edilebiliyordu, ziraî ekonominin mevsimlik dalgalanmalarından gelirleri koruyordu. Hazineye peşin ödeyerek bir nevi faizsiz bir iç borç kaynağı oluşturuyordu. Fakat mültezimler rekabetle sık sık değiştiği için köylüler, üreticiler üzerinde olumsuz etkileri vardı. Uzun vadede bu görüldü. Bunu ortadan kaldırmak üzere *malikane* tarzına döndürdüler. Bir insan, bir vergi kaynağını aldığı zaman ömrünün sonuna kadar üzerinde tutma hakkını verirse o zaman vergi kaynağını ancak bir iki yıl idare edecek mültezime oranla çok daha koruyacağını, iyi bakacağını düşündüler. Bir nevi kalkınma projesi, vergilendirmenin ekonomi üzerindeki yıkıcı etkilerini kaldırma projesi idi. Ayrıca iç borç iltizama nazaran malikane sistemi daha büyük bir kaynak sağlıyordu; çünkü ömür boyu mültezim olmak için peşin para yatırılıyordu. Bu sistem 18. yüzyılda çok genişledi, yayıldı ve iç borç ihtiyacı... Çağdaşı devletlerle kıyaslandığında Osmanlı devleti iç borca çok fazla başvurmadi. İltizamdan aldıkları peşin vergilerin genel bütçe gelirleri içindeki oranı % 5-10'u

bulmaz. Malikane de bu biraz daha fazla oldu. Fakat Küçük Kaynarca Barışı sonunda büyük çaplı tazminat ödemeye mahkûm olduğu zaman, Osmanlı Devleti merkezî bütçe gelirinin yarısı kadar Rusya'ya tazminat ödeyecekti. O parayı bir arada bulmak için Malikane sisteminde orijinal bir değişiklik yaptılar ve *Esham* sistemine geçtiler.

E. Ö.: Bu noktada, Osmanlı Devleti'nin merkezî bütçe gelirlerinin seyrini dikkate almak yerinde olacaktır. 16. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti'nin merkezî gelirleri 70-75 milyon akçe idi. Yüzyılın ortalarına gelindiğinde merkezî gelirler, yaklaşık üç buçuk-dört katına çıkarak 250 milyona ulaştı. 17. yüzyılın başlarında ise gelirler 500 milyona, yüzyılın sonunda 1 milyara, 18. yüzyılın ortalarına doğru 1.5-2 milyara ulaştı. Yalnız bu rakamlar fiyat artışları hesap edilmeden ortaya koyduğumuz rakamlardır. Saf gümüş miktarıyla da gelirleri hesaplamak mümkündür. Buna göre yüzyılın ortalarında Osmanlı Devleti'nin merkezî gelirleri 150-200 ton gümüş civarında. 1800'lere kadar merkezi devlet gelirlerinde ciddi bir artış söz konusu değil... Bu reel değerleri koruyor. Osmanlı Devleti'nin toplam gelirlerinin, İspanya ve Fransa ile mukayese edildiğinde düşük olduğu anlaşılıyor. 16. yüzyılın ikinci yarısında Fransa'nın gelirleri 400-450 ton gümüş civarında, İspanya'nın ise 500 ton. Osmanlı Devleti'nin toplam gelirleri ise 300-350 tonu geçemiyor. Osmanlı Devleti'nin toplam gelirleri, Avrupalı rakipleriyle mukayese edildiğinde çok daha düşük olmasına rağmen, Avrupa'da uzun yıllar nasıl ilerleyebildi? Ve daha uzun bir müddet süren bir geriye çekilmeyi nasıl başarabildi? Gelirleri düşüktü. Bu düşük gelirlerle Osmanlı Devleti'nin ciddi bir malî performans sergilediği anlaşılıyor.

M. G.: Üstelik Batılıların borçlanmaları da çok yüksektir. Yani o büyük gelirleriyle birlikte çok büyük borçlanmaları da var. İspanya borç yüzünden birkaç kez iflas etti. Fransa'da da İngiltere'de de devletin borç stoku 16. yüzyıldan itibaren büyümüştür. Osmanlının borç stoku çok düşük düzeyde kalmıştır. 19. yüzyılda borç vardır.

Osmanlı Devleti'nin Mali Kapasitesi ve Savaşlar

Erol Özvar: Modern dönem öncesinde gerek Avrupalı monarşilerin ve gerekse Osmanlı Devleti'nin karşı karşıya kaldığı en önemli sorunlardan biri de harcamalara nispetle düşük vergi gelirleri idi. Ekonomik büyümenin istikrarlı olduğu bir ortamda artan askerî harcamalar karşısında toplumsal düzeni ve siyasî meşruiyeti sarsmadan devlet gelirlerini yükseltebilmek, oldukça zor ve karmaşık bir işti. Bilhassa 16. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı Devleti'nin girdiği savaşların ve bunların süresinin uzadığını biliyoruz. Bu gelişmeye paralel olarak Osmanlı ordusunun hem büyüklüğü hem de mali yükünün arttığı malumdur. Acaba Osmanlı Devleti'nin finansal kapasitesi ile savaş performansı arasında nasıl bir ilişki vardı?

Mehmet Genç: Çağdaşı olan Avrupa devletleriyle hatta rakip olan devletlerle karşılaştırdığımız zaman Osmanlılar, daha dar bir finansal kapasite ile askerî büyük performanslar göstermişlerdir. Batı dünyası Atlantik bölgeleriyle karşılaştırdığımız zaman Osmanlıların malî kapasitesi düşük, zayıf kapasitededir. Rakip olan Venedik, Avusturya, Polonya, Rusya ile karşılaştırdığımız zaman Osmanlılarınki ile aşağı yukarı mukayese edilebilir büyüklüklerle karşılaşırız 15-16. yüzyıllarda. Sonraki yüzyıllarda onların kapasitesinde daha büyük bir gelişme, büyüme vardır. Osmanlı sisteminde ise 16. yüzyıldaki kapasitesi değerli maden hacmi olarak 19. yüzyılın başlarına kadar fazla değişmemiştir. Aşağı yukarı aynı düzeyi korumuştur. Ama Osmanlıların askerî performansına baktığımız zaman gördüğümüz manzarayı ben kitabımda da biraz yazdım. Kuruluş, Yükseliş, Duraklama,

Gerileme, Dağılma gibi beşli bir tasnifin gerçeğe uymadığını belirttim. Ve İktisat Tarihi bakımından iki ana gruba ayrılabilir diye ifade ettim. Ama askerî performans itibariyle ben yine Osmanlı tarihinin iki ana döneme ayrılabilceğini düşünüyorum. Başlangıçlardan 17. yüzyılın sonlarında, II. Viyana Kuşatması'nın başladığı 1683 ve bittiği 1699 yıllarını zirve kabul eden, iki kanatlı bir çan eğrisiyle ifade edebiliriz. Başlangıcı 14. yüzyıldan 17. yüzyılın sonlarına kadar 400 sene sınırları, tabi başlangıçta çok hızlı yükselme diye ifade edilen dönemde, ondan sonra duraklama diye ifade edilen 16. yüzyıl sonu ve 17. yüzyılda da genişlemeye devam eden, ama hızı giderek azalan bir tempoda aşağı yukarı 350 sene süren bir genişleme ve başarılar zinciri var. Bu dönem içinde Osmanlı ordularının yenildiği son derece az sayıda işte Ankara Savaşı Timur'la savaşı ve Batılılarla meşhur İnebahtı Deniz Savaşı 1571, onu Batılılar çok büyütürler. Çünkü Osmanlılar o zamana kadar hiç yenilgi görmediği, ondan sonra da pek uzun zaman yenilgiye şahit olmadıkları için İnebahtı'yı çok önemserler. Bütün bu dönem içinde 400 sene bu başarılar zinciri Osmanlı tarihinin en önemli problematigi'dir. "Bunu nasıl başardılar?" diye finansal kapasiteye baktığımız zaman rakiplerinden çok değil az bir kapasiteyle bunu yaptıklarını biliyoruz. Ondan sonra 1700'lerden 1918'lere kadar daralmaya devam etmiştir. Yani 200 küsur yıl devam etmiştir. Fakat bu ikinci dönemdeki askerî performansın bir önceki dönemdeki gibi olmadığını biliyoruz. II. Viyana Kuşatması'ndan sonra 18. yüzyılın ortalarına kadar yaptıkları savaşlarda başarılı oldular. Ama 18. yüzyılın ortalarından sonra uzun bir yenilgilerle devam eden bu tarihin bu ikinci safhasında bu yenilgilere rağmen topraklarının daralması, sınırlarının geri çekilmesi son derece yavaş olmuştur. Malî kapasite ise rölatif olarak ve bütün kaynaklar bakımından çok daha düşük olduğu halde başarılı bir geri çekilme operasyonu yaptıklarını söyleyebiliriz. Ben bunları problematik olarak ifade ediyorum. Yani bunu nasıl başardıklarını söyleyemeyiz. Ama bazı şeyleri söylemek mümkün. Osmanlılar bu savaşları nasıl

yapıyorlardı? Halkın, ekonominin üzerine bindirdikleri yüklerin niteliği neydi? Devletin bu konudaki tutumunu pratiklerle karşılaştırdığımız zaman, Osmanlılarda gördüğümüz en önemli özellik halkın, ekonominin üzerine bindirdikleri vergi yükünün çok ağır olmadığı, daha hafif bir vergilendirme rejimi içinde tutmaya çalıştığını görüyoruz.

E. Ö.: Halkın üzerindeki vergi yükünün 19. yüzyıla kadar düşük olmasını herhalde Avrupa'nın kapitalizme başarılı geçiş yapan monarşi ve şehir devletlerindeki örneklerle mukayese edildiğinde daha net ortaya çıkacaktır. Devletin vergi yüküne yönelik tutumunun bir yandan devlet ve toplum tasavvuruyla diğer yandan da realitelerle de alakalı tarafları vardı. Herhalde bu konuda daha fazla bilgiye ve araştırmaya ihtiyacımız var. Bu ihtiyaca işaret ederek iktifa edelim. Şimdi tekrar savaş ve maliye konusuna dönmek istiyorum. 16. yüzyılın ortalarından 18. yüzyılın başına kadar Osmanlı Devleti uzun süreli savaşlara girdi. Önce bu savaşların sonuçları üzerinde, sonra da bu birinci dönemde savaşların etkisiyle maliyede nasıl değişimler olduğu üzerinde dursak... Ne dersiniz?

M. G.: 16. yüzyılın sonlarından itibaren hakikaten çok uzun vadeli savaşlar, bu II. Viyana ile noktalanın hemen hemen 17. yüzyılın tamamı savaş içinde geçmiştir. Bu savaşlara baktığımız zaman II. Viyana Kuşatması, yani 17. yüzyılın sonuna kadar ki savaşlarda toprak kaybı yoktur, aksine kazancı vardır. 16. yüzyıldaki bu kadar hızlı değildir ama marjinal de olsa eklenen parçalar vardır. Bu ekonominin büyümesini sağlayan faktörlerdir. Osmanlılar, savaşları nasıl finanse ediyordu? Savaş ruzmançelerine, savaş hazine defterlerine baktığımız zaman görüyoruz. Savaşın yapıldığı bölgenin üzerine, memleketin diğer taraflarından farklı bir yük bindirmeden, bu savaşların yükünü bütün nüfusa yaygınlaştırarak yapmaya çalıştıkları anlaşılıyor. Onun için bu ekonomi üzerinde çok büyük bir ağırlık getirmedi. 16. yüzyılın sonu

17. yüzyıl başında hem Avusturya sonra İran'la uzun süren bu savaşlar ekonomi üzerindeki yükünü biraz artırdı. Fakat vergilendirmedeki adalet sistemi sayesinde bu çok büyük sıkıntılara, tahriplere yol açmadan devam edebildi.

E. Ö.: Savaş sadece Osmanlılar açısından değil, çağdaşı Avrupalılar için de aslında malî darlık doğurabiliyordu. Modern dönem öncesinde bile savaşa girmek, devlet harcamalarının, bazen beklenmedik ölçüde artması veya mutad gelirlerle karşılanamaması anlamına gelebiliyordu. Osmanlı Devleti, 16. yüzyılın sonunda savaşların etkisiyle bütçe gelirlerinin yaklaşık % 20-25'i civarında bir açık veriyor. 17. yüzyıla gelindiğinde özellikle Girit muhasarası sebebiyle, devletin finansal açığı bütçe gelirlerine nispetle % 50'ye yaklaşıyor. II. Viyana Kuşatması esnasında ise Osmanlı Devleti'nin bütçe açığı % 25-30 civarında değişiyor. Yani 17. yüzyıl boyunca devletin vergi açığı verdiği dönem özellikle Girit Muhasarası esnasındadır. Bu kadar açık verilmesine rağmen, çağdaşı Avrupa ile mukayese edildiğinde, maliyenin iflas etmediğini görüyoruz. Mesela 16. yüzyılda İspanya dört-beş defa iflas ediyor. 17. yüzyılda Avrupa'da monarşiler, krallıklar savaşları finanse edebilmek maksadıyla her yere müracaat ediyorlardı. Çok ciddi malî sıkıntılar yaşıyorlardı. Belki savaşların finansmanında Osmanlı Devleti Avrupa ile mukayese edildiğinde çok büyük sosyal patlamalara, çalkantılara fırsat vermeden bütçe açıklarını kapatabildi. Elimizdeki veriler, bunları tam olarak cevaplamaya imkân vermiyor. Ancak bazı değerlendirmelerde bulunmak mümkün. Peki nasıl başardılar bunu?

M. G.: İspanya birkaç kere iflas ediyor. Ancak İspanya, Amerika'dan gelen madenlerle beslendiği halde bütçesi dayanamıyor. Hollanda'nın Bağımsızlık Savaşı sırasında İspanyol ordusunun oradaki vergilendirmeye ilgili, savaş finansmanı ile ilgili G. Parker yazdığı meşhur kitabında şunu anlatıyor: "İspanyol ordusu Hollanda'da asker için halktan aldığı malzemelerin pek çoğunu bedelini hiç ödemedi veya 8-10 yıl gecikmeyle ödeyerek finan-

se ettiğini yazıyor. Osmanlı ordularının buna benzer bir uygulaması yoktur. Halktan aldıkları mal ve hizmetlerin bedelini mutlaka, bazen piyasanın biraz altında olabilir, ama muntazam ödediklerini gördüm. Bunun nasıl başarıyorlardı? Tabi birkaç önemli sebebi var: Bir kere Osmanlı ordularının önemli bir bölümü Tımarlı Sipahilerdi. Onların finansmanı, onlara tahsis ettiği tımarlı sipahiler sayesinde oluyordu. Burada onların kendi tımarlarının başında bulunmasıyla uzak bir yere sefere gitmeleri arasında bir finansman farkı yoktu. Onun dışında Osmanlı vergi sistemi, geçici finansman zorluklarını aşacak bir yapıya sahipti. İç Hazine diye ifade ettikleri, bir nevi buhranda kullanılacak kıymetli maden stokları ihtiva ediyordu. Bunları biliyoruz ki 17. yüzyılın sonlarında hatta 18. yüzyılın başlarında merkezî hazine sıkıntıya girdiği zaman önemli ölçüde destek sağlamışlardır. Vergilendirme sisteminin esnekliği sayesinde bir nevi iç borç uygulamasına da rastlıyoruz. Vergilerin önemli bir bölümü, hazinenin gelirlerinin yarıdan fazlası iltizamla idare ediliyordu ve mültezimlerden devletin malî durumuna göre, kısa vadeli peşinlerle finansman açığını kapatmayı başarıyordu.

E. Ö.: Belki buna, yüksek rütbeli askerî zümreden sefer zamanlarında daha ziyade alınan çok kısa süreli kredileri veya borçlanmaları da eklemek lazım...

M. G.: Kredi alıyordu evet. Bazı tüccarlardan da alıyordu. Müslüman-gayrimüslim parası olan bazı insanlardan destek sağlıyordu kısa vadeli olarak.

E. Ö.: Bazen alınan bu borçların, ciddi sayılabilecek bir yekûna ulaştığını da söylemek lazım. 1590'larda toplam gelirlerin yaklaşık % 10'una yakın bir miktarda yüksek rütbeli askeri zümre mensuplarından çok kısa süreli ve savaşın bitiminde ödenecek olan bir miktar borç alındığı ve bu borçlarla harcamaların karşılandığını biliyoruz. Elimizdeki arşiv bilgileri bu borçların zimmet olarak değerlendirildiğini fakat herhangi bir faiz işlemine

tabi tutulmadığını gösteriyor. Bu türden bir mudayene, yani karşılıklı ödünç alıp verme işlemi, karşılıklı rızaya dayanıyor.

M. G.: Karşılıklı rıza ve Hazine de borç veriyor bu adamlara. Yani bu yüksek rütbeli vezir ve beylerbeyi olan adamların önemli gelirleri vardı. Bunlar savaşa gittikleri zaman giderlerini kendileri karşılardı. İhtiyaç duydukları zaman ruznamçe defterlerinde onları da görüyoruz, onlara kredi verdikleri de vakidir. Neticede taraflardan biri belli bir süre borçlu kalmış olabilir.

E. Ö.: Bunun dışında müsadere de vardı...

M. G.: Müsadere demek doğru mudur? Yüksek askerî zümre mensupları ki bunlar yüksek gelirli adamlardı. Osmanlı sistemi onları gelir sıkıntısı çekmeyecek şekilde yaşatmayı sistemin işlemesi bakımından önemli gördüğü için onlara bol kaynak, gelir tahsis ediyordu. Bu kaynakları 16. yüzyılın sonuna kadar öldükleri zaman bıraktıkları servetlere de müdahale etmiyordu. Yalnız vakıflara yönlendiriyordu. Vakıf yaptıkları zaman devlet onlara daha çok kaynak tahsis ediyordu. 17. yüzyıldan itibaren devlet, bunların miraslarına varis gibi ortaya çıktı ve giderek 18. yüzyılda herhangi bir zengin devlet büyüğü öldüğü zaman mirasını artık devlet alıyordu. Alıyordu da “Mirasçılarına, çocuklarına, eşine bir şey bırakmıyordu” diye düşünmek de yanlıştır. Doğrusu devlet bakıyordu ve duruma göre, karısına, çocuklarına rütbesine göre rahat yaşayabilecekleri kadar bir kısmını bırakıyor, gerisini alıyordu. Birikimi çoksa Hazine, % 90-95’ini alıyordu. Ama devlet görevlisi olmayanların miraslarına Osmanlı Devleti hiç karışmadı. Ne zamana kadar? 18. yüzyılın ikinci yarısına kadar!

E. Ö.: Osmanlı Devleti’nin bu tedbirlerin yanı sıra sıkça başvurduğu bir başka politikasından da bahsetmek yerinde olacaktır. Çağdaş Avrupalı monarşilerin de sıkça uyguladığı bu politikayı Osmanlılar da uzun zaman kullandı. O da akçenin kıymetli madden içeriğini azaltarak, dönemin tabiriyle tağşiş yaparak, hazine-

nin ihtiyaç duyduğu nakit miktarını karşılamaya çalıştı.

M. G.: Evet, paraların içindeki kıymetli maden miktarını azaltma, ama bu evrensel bir olgudur. Batı Avrupa'daki rakiplerinin de bol miktarda başvurdıkları bir yöntemdi. Osmanlılar bunu 1844'e kadar uyguladılar. 1844'teki Para Reformu'ndan sonra madenî paraların kıymetli maden muhtevası üzerinde oynamaktan vazgeçtiler. Ama kâğıt paranın çıktığı ve enflasyonun devam ettiği bir dönem.

E. Ö.: Müsaadenizle ikinci döneme geçmek istiyorum. Osmanlı Devleti, 18. yüzyıldan itibaren savunma savaşları yaptı. Nasıl değerlendiriyorsunuz? Osmanlı Devleti'nin girdiği savaşlardan kısaca söz etsek... 18. yüzyılın ilk yarısında geleneksel rakipleri olan Ruslarla, Avusturyalılarla ve İranlılarla savaşlar var. Yüzyılın ilk yarısında girdiği savaşlarda başarılı sayılabilir mi?

M. G.: Evet, savaşlar başarılı sayılabilir. Rusya ile, Avusturya ile, İran ile, Venedik'le yaptığı savaşlarla, Karlofça ile biten II. Viyana ile kaybettiği yerlerin önemli bir kısmını geri aldı. 1711'de Ruslarla Prut Savaşı ile Karadeniz'deki kayıplarını telafi etti. Mora'yı aldı. Yani 1768'e kadar ki savaşlarda başarı var. Onları başarısız savaşlar diye saymanın imkânı yok. Ondan sonra Rusya ile yapılan savaşlardır Osmanlı Devleti'ni çok sıkıntıya sokan. 1768'de başlayan ve 1914'e kadar devam eden Rusya ile yapılan savaşlar... Ondan evvel de Rusya ile savaşlar vardır ama o zamana kadar ki savaşları hemen hepsini kazanmış sayabiliriz. Rusya genç bir güçtü. Aşağı yukarı Osmanlı Devleti ile birlikte doğmuştur 14. yüzyılda Rusya. Osmanlıya nazaran daha yavaş gelişmiş, genişlemiştir. 17. yüzyıldan itibaren giderek hızlanan bir büyümeye sahne olmuş bir ülkedir Rusya. Batısında zamanın 17. yüzyılın büyük güçleri, İsveç, Polonya bunları yok etmeyi başarmıştır Rusya. Kazan'ı aldıktan sonra 16. yüzyıldan itibaren bütün Kuzey Asya'yı fethetmiş ve Pasifik'e ulaşmıştır. Batı'daki rakiplerini yenmiştir. İsveç'ten Polonya'dan sonra 20. yüzyılda

Almanya'yı yenmiştir. Rusya'nın önünde durabilen bir güç olmamıştır. Osmanlılar, aralarındaki kuvvet dengesizliğine rağmen başarılı bir şekilde direnmişlerdir.

E. Ö.: Peki bu noktada bu ülkelerin finansal kapasiteleri üzerinde dursak? 18. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nin finansal imkânları çatışma halinde olduğu rakiplerinininkinden çok daha iyi durumda değildi. Zira finansal kapasiteyi arttırmak vergi mükellefi halkın gelir ve refah seviyesini dikkate aldığımızda oldukça zor idi. Savaşların getirdiği malî yükün altından nasıl kalktılar?

M. G.: Tabii savaşlar neticede malî kaynaklara dayanır. Osmanlılar bu savunma savaşları sırasında çok ciddi sıkıntılar gördüler malî bakımdan. İlk defa Avrupa'dan borçlanmada talep ettiler; fakat Osmanlılar borç bulamadılar. O zaman Amsterdam ve Londra enternasyonal finans merkezleriydi. Osmanlılar, onlardan borç talep ettiler 1780-90 yıllarında. Bu borç talebine cevap vermediler. Ama buna karşılık Osmanlıların rakibi olan Rusya bu pazarlardan rahat bir şekilde borçlanabilmiştir.

E. Ö.: Avusturya da aynı şekilde değil mi? Neredeyse iflasın eşiğine gelmiş bir ülkeye sırf Osmanlılarla mücadele ediyorlar diye yardım ettiler.

M. G.: Evet tabii. Avusturya da aynı şekilde. Deniz güçleri İspanya, Hollanda, İngiltere Atlantik ticaretinin zenginleştirdiği ülkeler. Bunlar 18.yüzyıldan itibaren genişleyen malî kapasiteleriyle uluslararası desteği de Osmanlıların rakipleri olan Avusturya'ya sağlamakta sakınca görmediler. Daha önemlisi yani Osmanlılar bunlarla savaşırken Avusturya cephesinde olan bitenleri biliyoruz. Kendisiyle 16.yüzyıldan itibaren dost olduğumuz Fransa, Osmanlılarla Napolyon'un Mısır'a çıktığı tarihe kadar hiç savaşmadığımız Fransa, hep dost kaldığımız Fransa mesela 25 sene süren ve Osmanlı maliyesine çok sıkıntılar veren Girit Savaşı'nda, Fransızların orada 10 bin kişilik gönüllü birliği vardı,

Osmanlılara karşı savaşıyordu. Avusturya cephesinde, II. Viyana Kuşatması'nda ondan önce meşhur Saint Gotthard'da Fransız gönüllü birlikleri var. O gönüllü birliklerde Osmanlıların esir aldıkları Fransız askerlerini İstanbul'daki sefirleri sadrazamdan istediği zaman Sadrazam "siz bizimle dostsunuz, bunların burada ne işi var?" demedi. Diplomasiyi gayet iyi bildikleri ve düşmanlarına yenilerini eklememek için bilmemezliğe gelerek bunlara müsaadekâr davrandılar.

E. Ö.: Kuzey Batı Avrupa ülkelerinin, Osmanlılara karşı açılan askerî kampanyalarda Avusturya ve Rusya'yı malî yönden desteklediklerini biliyoruz. Ayrıca insan kaynakları açısından örneğin Rusya'nın 18. yüzyılın ortalarında ordu mevcudunun 500 bine ulaştığı söyleniyor. Rusya kadar olmasa da Avusturya'nın da Osmanlı'ya karşı savaşan asker mevcudunun daha fazla olduğu anlaşıyor.

M. G.: Nüfus devletin gücünü oluşturur. Osmanlılar da Fransa'dan, İngiltere'den 18. yüzyılın ikinci yarısında özellikle ve 19. yüzyılda birçok konuda teknik ve organizasyonel alanlarda bilgi aldılar, yardımlar sağladılar. Yalnız bunlara baktığımız zaman marjinal kalıyor. Rakipleri Avusturya ve Rusya'ya yapılan destekler, Osmanlı'nınki ile kıyaslanmayacak kadar çoktur. Ayrıca tabii dinî ve kültürel değerler içinde yer almaları, yardımlaşmaları insanî düzeyde kolaylaştırıyor.

E. Ö.: Askerî güç bakımından mukayese edildiğinde 18. yüzyılın ikinci yarısında nasıl bir manzara ile karşı karşıya kalıyoruz? Yani malî açıdan destelenen komşu ülkeler var. İnsanî kaynaklar bakımından da yine zengin bir rakiple, Rusya ile karşı karşıya Osmanlı. Peki askerî güç ve kapasiteyi dikkate aldığımızda manzara nedir?

M. G.: Ayrıntılara girdiğimiz zaman değişik tablolar var. Rus donanması, önemli bir deniz gücü olan İsveç'i yenmeyi başaran

ve Baltık'ta kendisine bir pencere açan Rusya, orada meydana getirdiği donanmasını Baltık, Manş Denizi'nden geçirdi. Cebelitarık'tan Akdeniz'e ve İzmir'e kadar getirdi. Tek başına yapmadı bunu. Çünkü Rusların denizcilik bilgisi bunu yapmaya uygun değildi. Osmanlılar da bunu biliyorlardı ve onun için diyorlardı ki "Rusların buraya gelmelerine imkân yoktur." Bunu okuyan bizim bazı modern yazarlar, "Osmanlılar Baltık'tan Akdeniz'e gelinebileceğini bilmeyecek kadar coğrafya cahiliydi" diye yorumladılar. Halbuki işin esası Osmanlılar çok iyi biliyorlar. Fakat Rus deniz kabiliyetinin buna yeterli olmadığını düşünüyorlardı. Ama sonra öğreniyoruz ki, Rus donanmasını Akdeniz'e getiren İngiliz kaptanları ve gemicilik bilgisi ve teknolojisidir.

E. Ö.: Askerî teçhizat, mühimmat, top ve tüfek teknolojisinde de kayda değer gelişmeler cereyan ediyor. Askeri teknoloji çağında, Osmanlılar yerli üretim askeri mühimmat ve teçhizat konusundaki ıslah çalışmalarının yanısıra Avrupa'daki gelişmeleri yakından izlemeye çalışıyorlar, değil mi?

M. G.: Evet. Bu konuda Osmanlılar da takip ediyorlar. Çok çeşitli göstergeler var. Mesela II. Viyana Kuşatması sırasında Osmanlı ordularının kullandıkları silahlar üzerinde Avusturya'da balistik çalışmalar yapıldı. Viyana Kuşatması'nın 300. yıl dönümü 1983'te yapılan bir seminerde bunun sonuçları ifade edildi. Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın kullandığı tüfeklerle Avusturya ordusunun kullandığı tüfekler karşılaştırıldı ve şu sonuca varıldı Avusturyalı balistik uzmanlarının incelemesine göre: "Osmanlı tüfekleri daha uzun menzilli, ateş gücü ve isabet derecesi daha fazla bulundu Avusturya ordusunun kullandığı Batı kaynaklı tüfeklerden." Bu, Osmanlı tüfekleri o zaman hiçbir şekilde ithal edilmiyordu. Askerî teknolojik bakımından Batı'daki değişimleri dikkatle takip ediyorlardı. Mesela savaş gemilerinin tekne-leri ahşaptı. Onları denizde birtakım tahribatlara karşı korumak üzere çeşitli yollar deniyorlardı. İngilizler 1770'te bakır levha ile kapatmayı denediler başarılı oldular. 1780'lerde Fransa benim-

sedî. Osmanlıya bakıyoruz 1780'lerin ortalarından itibaren bakır levha ile gemileri kapatıyorlar. Yani silahlanmayla ilgili değişimleri takip ettikleri anlaşılıyor.

E. Ö.: Osmanlı Devleti'nin güçlü bir askerî performans sergilediği 18. yüzyıl ve sonrasını, "gerileme ve yenilgiler çağı" olarak değerlendirmek o kadar kolay değil o zaman...

M. G.: Evet, tabii, yenilgi buz dağının tepesinde görünen bir şey. Ne olup bitiyor? Bir kere biraz evvel siz söylediniz. 18. yüzyılda Rusların nüfus ve kapasite genişlemesi müthiş oldu. Bunlarla daha iyi organize edilmiş, daha büyük silahlarla donatılmış ordularla mücadele ederken Osmanlıların en önemli problemi insan ve malzeme ve kaliteden çok sayı, miktar... Osmanlılar diyelim tüfeklerini kendileri üretiyordu. Barutunu, topunu yapıyordu. Ama bu savunma savaşları, 18. yüzyılın sonunda o kadar büyük kapasitede talepte bulundu ki, işte Çeşme'de donanma yakıldı. Yeniden donanma yapmak, artan mühimmat ihtiyacını karşılamak için ithalat başladı. Savaş gemisi ithalatı bundan sonra başladı. Ondan evvel... Mesela şunu konuşmadık: Osmanlılar yardım almadı yardım ettiler. Rusya'ya karşı İsveç'e, Avusturya'ya Osmanlıların para yardımı var. O para yardımını mesela İsveç hiç ödeyemedi; onun yerine "Savaş gemisi vereyim" dediler, "peki" dediler. Bu tip ithalat alışverişleri vardı. Ama 18. yüzyılın sonunda çok büyük çapta mühimmat ve sarfiyat olduğu zaman savaş gemisi, barut, top, tüfek ithalatı başladı. Başladı ama ondan sonra şey yaptılar, savaş bittiği zaman Osmanlılar organize ederek bu müesseselerinin kapasitelerini genişleterek 1840-50'lere kadar idare ettiler. Ondan sonra o başka bir dünyadır; kapitalizmin gelişmesinin getirdiği teknolojik performansı Osmanlı sistemi tabi ki gösteremezdi ve ithalata başladılar.

Osmanlıların Ticarete Dair Tutumları

Erol Özvar: Osmanlıların ticaret konusundaki tutum ve politikaları neydi? Osmanlılar ticaret konusunda neler düşünüyorlardı? Yakın zamanlara dek gerek yurt içinde gerekse yurt dışında yapılan çalışmalar, Osmanlıların ticaret konusunda cahil, bilgisiz veya ilgisiz kaldıkları şeklinde bir tablo sunardı. İç ticarete inisiyatifi gayrimüslimlere, dış ticarete ise kapitülasyonlar yoluyla Avrupalılara bıraktığı biçiminde bir kanaat hâlâ hakimdir. Yani Osmanlılar yüzyıllar boyunca ticaret konusuna ilgisiz kalmışlar. Onların işinin savaşmak, toprak fethetmek, ülkelere akınlar düzenlemek, devamlı fetihler yapmak olduğu söylenir. Diğer yandan, bu ön yargıların yavaş yavaş değiştiğini de gözlemliyoruz. Osmanlıların ticarete yönelik tutum ve politikaları üzerinde bir değerlendirme yapmadan önce bu meseleyi bir bağlama yerleştirmek adına Osmanlıların kuruluş devrinde Yakın Doğu ve Avrupa arasında uzun vadeli değişen ekonomik ve askeri dengeleri de hesaba katsak diyorum. Böylelikle belki Osmanlıların ticaret konusundaki zihniyet ve politikaları daha iyi anlaşılabilir. Buradan başlamak biraz önce sözünü ettiğim soruya daha iyi bir zemin olur düşüncesini taşıyorum, ne dersiniz?

Mehmet Genç: Evet, çok doğru! İç içe geçmiş bir grup soruya cevap vermek düşüyor bana. Osmanlı öncesi Yakın Doğu, Batı dünyası ile kıyaslandığı zaman her bakımdan çok gelişkindi. Bilim, kütür, teknoloji, sanayi bakımından Avrupa'dan daha ileriydi. Yani İslam'ın Yakın Doğu'ya, Kuzey Afrika'ya, Orta Asya'ya kadar uzanan hâkimiyeti döneminde Yakın Doğu, Avrupa'dan daha gelişkindi ve Avrupa ile Akdeniz'de yaptıkları ticarete baktığımız zaman aşağı yukarı daha sonraki yüzyıllarda tanıdığımız

sömürge metropol ticaretine benzer bir ilişki içindeydi Avrupa'yla. Avrupa'dan ham madde, ilkel maddeler ve esir gelirdi Yakın Doğu'ya. Buna karşılık sanayi mamulleri gönderilirdi bütün Orta Çağ boyunca. Bu ticareti Müslüman gemileri yapardı. Müslüman tüccarlar ve kaptanlar bu mübadeleyi yürütürlerdi. Yakın Doğu ve Avrupa arasındaki bu ilişki, 11. ve 12. yüzyıllara kadar devam etti. Aşağı yukarı Haçlı Seferleri'nin başladığı tarihten itibaren giderek belirginleşen bir farklılaşma ortaya çıktı. Müslüman dünyasının sanayi ve teknolojisi Batı, Orta Akdeniz'in, Latin şehir devletlerine geçti. Birçok sanayi oralarda teşekkül etti ve Müslüman Doğu ile ilişkileri tersine dönmeye başladı 12-13. yüzyıldan itibaren. Mesela Müslüman gemiler yerine Hristiyan gemiler, gemi sahipleri, kaptanları ve gemileri donatan Avrupalı tüccarlar, getirdikleri mallar sanayi malları ve karşılığında Yakın Doğu'dan eskisinden farklı olarak ham maddeler almaya başladılar. Osmanlılar bölgeye hâkim olduğu zaman Doğu ve Batı arasındaki iktisadî ilişkiler radikal bir şekilde değişmiş bulunuyordu. Genellikle Müslüman dünyasında Osmanlıların bölgeye gelişiyile İslâm medeniyetinin gerilemeye başladığı hakkındaki tezin gerekçe gibi gösterdiği değişimler, aslında Osmanlılardan çok önce başlamış olan bölgeler, kıtalar arası ilişkilerin sonucu idi. Osmanlılar, değişen dünya içinde teşekkül eden bir devlet olarak bu ilişkileri aslında değiştirmeye çalıştılar. Orta ve Batı Avrupa'daki Latin şehir devletleri, giderek zayıflamış olan Bizans, arkasından Balkanlar'daki krallıklar ve Anadolu'daki beylikler döneminde bütün bölgeyi yarı sömürge haline getirmiş bir ilişki içindeydiler. Serbestçe ticaret yapıyorlardı ve bölgeye hâkimdiler. Osmanlılar, bu hâkimiyeti ortadan kaldıran bir irade getirdiler.

E. Ö.: Osmanlıların uzun vadede ne yapmak istediklerine, yani bu ticareti değiştirme çabalarına birazdan değineceğiz. Ancak bir hususu vurgulamak istiyorum: Fernand Braudel'in ifadesiyle Akdeniz dünyası diğer dünya ekonomileri yanında herhalde 16. yüzyılın sonuna kadar belki dünya ticaretinin merkezini teşkil edecek kadar canlı bir yerdi. 13. yüzyılda Avrupa'nın Doğu'ya

yani İslâm âlemine karşı üstünlüğü ele geçirdiği bir dönemde Osmanlı'nın tarih sahnesine çıktığını söylediniz. 13. yüzyıl Avrupa tarihi açısından "Ticaret Devrimi" olarak da adlandırılan çok önemli gelişmelerin yaşandığı bir dönem. Ticari canlanmanın yanında, şehirlerin ortaya çıkması ve nüfus artışı gibi Avrupa'da tecrübe edilen uzun vadeli olumlu gelişmeler ile Osmanlıların tarih sahnesine çıkışı kesişiyor. Bu karşılaşma neler doğurdu? Bu soruya bir girizgâh olmak üzere Osmanlı'nın tarih sahnesine çıktığı sırada Akdeniz'deki ekonomik düzen genel olarak nasıl idi? Ne dersiniz?

M. G.: Evet, bir kere Ticaret Devrimi dediğimiz Orta ve Batı Akdeniz'in Latin şehir devletleri ile Manş'ın kıyısında yeni gelişmeye başlayan Avrupa'nın belki ikinci gelişme odağı arasındaki bağlantının kurulmasıdır. Ticaret Devrimi dedikleri, yani Manş Kuzeybatı Avrupa ile Güney, Orta, Batı arasındaki iletişimin yoğun bir şekilde hem denizden hem karadan sağlanmasıdır. Avrupa'da bütün bunlar olurken Osmanlıların yerleşip genişlemeye başladığı bölgeyi, yani önce Bizans, sonra Beylikler döneminde bu Orta Avrupa şehir devletleri bir çeşit sömürge gibi kullanıyorlardı bu bölgeyi. Osmanlılar bu sömürge ilişkisine son verdiler. Korumacı, etkin bir siyasî sistem oluşturmaya çalıştılar. Çok sözü edilen kapitülasyonları Osmanlılar hazır buldular. Yani Bizans'ın, Beylikler'in Balkanlar'daki krallıkların bu Orta Avrupa şehir devletlerinin imtiyazlı konumunu ihtiva eden anlaşmalarıydı. Osmanlılar kapitülasyon anlaşmalarını reddetmediler, fakat çok önemli ölçüde değiştirdiler. Daha korumacı, sömürge metropol ilişkisi içinde tutan bu yapıyı değiştirerek korumacı bir yön tuttular. Bunu söyleyebiliriz. Avrupalı şehir devletlerinin açık pazarı gibi kullanıyorlardı. İstedikleri malları getiriyorlar, istedikleri malları ihraç ediyorlar ve hemen hiçbirinde Beylikler dâhil gümrük ödemiyorlardı. Serbest bir ticaret bölgesiydi. Osmanlılar bunu kaldırdılar. Bir kere serbestliği izne bağladılar. İhracat kontrollerini biliyoruz; o zamandan başlıyor. İthalatı da vergilendirmeye başladılar. Bu yeni bir şeydi.

E. Ö.: Bu noktada fetihlerle de alaka kurabilir miyiz? Acaba Osmanlıların fetih organizasyonlarıyla bu uluslararası ticaret yolları arasında bir ilişki var mıydı? Yani rastgele, “nereyi bulursak ele geçirelim” şeklinde değil de, özellikle uluslararası ticareti etkileyen veya onun merkezi sayılabilecek yerlere doğru yayılmanın gerçekleştiğini söylemek mümkün mü?

M. G.: Evet, “Osmanlılar ticaretten anlamıyorlardı, sadece fetihle uğraşıyorlardı” yargısının çok temel yanlışları var. Osmanlılar, ticarete çok önem veriyorlardı. Bir kere Müslüman toplum olarak ticaretin İslâm’ın ilk devirlerinden beri taşıdığı önemi Osmanlılar da sürdürüyorlardı. Osmanlı sosyal hayatına baktığımız zaman tüccarların, köylülerden, şehirli esnaflardan daha yüksek bir statüye sahip olduklarını, tüccarları çok koruduklarını görüyoruz. Fetihlerin de, yayılma hızı ve ritmine, bölgelerine baktığımız zaman daha çok uluslararası ticaret yollarını kontrol edecek şekilde geliştiğini söyleyebiliriz.

E. Ö.: Osmanlı toplumunda ticari faaliyetlerin etnik ve dinî bir sınıflamasını yapmak zor. Bazı sektörlerde farklı dinî grupların görece ağırlığı olsa bile, ticarete etnik bir iş bölümünden söz edilemez. Öte yandan ticaretle uğraşıp çok büyük zenginlik elde eden ve bunu nesilden nesle aktaran kişilerin ve toplumsal grupların görünür olmaması acaba ticaretle Müslümanları, Türkleri bir araya getirmemenin veya her ikisini aynı anda hatırlamamanın sebeplerinden biri olabilir mi?

M. G.: Evet, o olabilir. “Osmanlılar ticarete önem veriyorlardı” dedim, ama niye önem veriyorlar? Burada çok önemli bir şey var. Mesela Batı Avrupa’da da ticarete verilen önemin üzerine bina edilmiştir belki Batı’nın bütün üstünlüğü, gelişmesi. Osmanlıların ticarete verdikleri önemin mahiyeti biraz değişikti. Ticareti bir alet olarak düşünüyorlardı, birinci derecede toplumun refahının aleti. İkinci olarak da devlet için gelir sağlayacak, yani provizyonist ve fiskalist yani iâşeci ve devlet gelirlerini artırma-

cak iki motifti ve bunun için ticareti destekliyordı. Osmanlılar bölgeye hâkim oldukları zaman diyelim İstanbul'un Fethi tabi çok önemli bir dönüm noktası oldu. İstanbul'a hâkim olduktan sonra bütün Karadeniz sahillerini kontrol etmek üzere fetihlerini genişlettiler. Sonra Doğu Akdeniz'in, Doğu-Batı ticaret yollarının önemli noktaları, diyelim Rodos'un Fethi, Kıbrıs'ın, Girit'in Fethi bunlara baktığımız zaman Doğu Akdeniz'deki ticaret networküne hâkim olmayı amaçladıkları söylenebilir. İstanbul'u fethettikten sonra yaklaşık 100 sene içinde Karadeniz'in çok önemli bir kısmını kontrol ettiler ve Karadeniz'i bütün yabancı ticarete kapadılar. Hiçbir yabancı gemi o bölgeye giremez oldu. Daha sonra Mısır'ı, Yakın Doğu'yu, Basra'dan Aden'e kadar kontrol ettikleri zaman Kızıldeniz'i de aynı şekilde uluslararası ticarete kapadılar iç ticaret alanı haline getirdiler.

E. Ö.: Bu noktada iç ticaret konusuna dönelim. Osmanlı'da iç ticaretin mahiyeti neydi? İmparatorluk içinde ticaret nasıl organize edilmişti ve nasıl işliyordu? Devletin iç ticaretle münasebeti veya iç ticarete karşı tutumu neydi?

M. G.: Provizyonist olan Osmanlı anlayışına göre, dar bölgelerin kendi kendine yeterliliği esasına dayanıyordu genel iktisat politikası. Yani kaza, birkaç bin kilometrekarelik alan içinde kendi kendine yeterli olduktan sonra fazlaları ise önce İstanbul'a sonra diğer taraflara nakledecek şekilde bir organizasyon. Burada genel refahı amaçladıkları Osmanlıların çok açık şekilde görülüyor. Genel refahı sağlamak ve yaygın krizlere düşmemek ve dar bölge sisteminin kendi kendilerine yeterliliği esasını benimsediler. Bu yeterliliği aşan üretimler için kolaylıkla önce İstanbul'a sonra diğer bölgelere sevk edilmesini sağlayan organizasyonlar kurdular. Bunlara çok önem verdikleri o devirden kalan hanlar, kervansaraylar, çarşılar, bedestenler bize bunları çok açık şekilde gösteriyor ki, çok önem verdiler ticaret hayatının canlı kalması için. İç ticaret tabi en önemli kısmıydı. Osmanlı ticaretinin çok önemli

bir bölümü iç âlemde cereyan ediyordu. Dış ticaret toplam ticaret hacminin ancak küçük bir bölümü idi.

E. Ö.: Dar bölge sistemi, ticaretin olmadığı anlamına gelmiyor. Ticaret, o dar bölgede tüccar tarafından gerçekleştiriliyor. Dar bölgeyi aşan, ürün fazlası olduğu zaman kırsal kesim ile İstanbul arasındaki ticarete değinelim. İstanbul ile Anadolu ve Rumeli şehirlerindeki ticarî ilişkiler üzerinde biraz duralım. Yani nasıl bir ticaret vardı? Neticede İstanbul ticaret için çok cazip bir alandı.

M. G.: İstanbul çok büyük bir şehirdi bir kere. Fatih İstanbul'u fethettiği zaman nüfusu 40-50 bin kadar küçük bir şehirdi. Avrupa'nın belki 10'uncu şehriydi. Ama Fetih'ten 100 sene sonra 1550'lilerde Avrupa'nın en kalabalık şehri oldu. Birinci şehri oldu ve bu vasfını 18. yüzyılın ortalarına, 19. yüzyılın başlarına kadar 200 sene sürdürdü. Bugünkü ölçülere göre küçük sayılabilir: 500 bini geçen bir şehir olarak kaldı 200 sene içinde. O zamanın teknoloji ve ulaşım imkânlarıyla bütün bir şehri beslemek, mal ve hizmet akışını sağlayabilmek son derece zordu. Onun için İmparatorluğun her tarafındaki üretim fazlaları İstanbul'a yönlendirilirdi. Osmanlı dünyasında iç gümrük teşkilatı vardı, yalnız dış âlemde değil iç âlemde de vardı. Ama bu tabi önemli merkezlerdeydi, en önemlisi de İstanbul'daydı. İstanbul Gümrüğü, bütün imparatorluktan yola çıkan malların yöneldiği bir yer olduğu için gümrük ödemeleri İstanbul'da yoğunlaşırdı. Erzurum'dan, Bağdat'tan, Belgrat'tan gelen mallar gümrük vergisini İstanbul'da öderlerdi.

E. Ö.: Demek ki İstanbul sadece dış ticaretle değil iç ticaretle uğraşan tüccar kesimi için de cazibe merkeziydi. Çünkü çok büyük bir talep vardı ve o talebi karşılamak üzere tüccarlar İstanbul'a yönlendiriliyorlardı. Peki ne getiriyorlardı? En başta İstanbul'da faaliyet gösteren özellikle sanayici ve esnaf kesimi için ciddi bir hammadde akışından söz etmek mümkün.

M. G.: Tabii... yüz binlerce tonluk bir taşıma var. Gıda maddeleri, odun...

E. Ö.: Bu kadar büyük ticaret organizasyonu içerisinde pek çok Osmanlı uyruğu veya yabancı rol alıyordu. Karadeniz'den İstanbul'un gıda ihtiyacı için çok ciddi bir nakliyat vardı.

M. G.: Tabii... Karadeniz, kapalı deniz. İç deniz. Bugünkü Marmara gibiydi Osmanlı zamanında. Ve muazzam bir trafik vardı Karadeniz'de. 18. yüzyılın sonlarına kadar hiçbir yabancıyı sokmadılar. Yalnız Osmanlı tüccarları ve gemileri orada faaliyet gösteriyorlardı.

E. Ö.: Osmanlıların dış ticaret konusundaki yaklaşımına gelecek olursak... 15. yüzyılın sonlarından itibaren ülkeler arası uzak mesafeli ticaret yolları değişmeye başlıyor. Bilinen klasik kara yolu üzerinden kervanlarla yapılan ticaret denize kayıyor. Portekizliler, arkasından Hollandalılar ve İngilizler uzak mesafeli ticaretin konusu olan baharat ve ipeği gemilerle Avrupa'ya taşıyorlardı. Bu değişen ticaret yollarının etkisiyle özellikle Kuzeybatı Avrupa'nın ekonomik bir yükselişe geçtiği iddia edilir. Acaba Osmanlılar, uluslararası ticaret yollarında meydana gelen değişmelere karşı nasıl bir tutum sergiliyorlardı, bu tutum pasif miydi yoksa bunu değiştirmeye yönelik bir çabaları oldu mu?

M. G.: Evet, "Osmanlılar büyük keşiflere neden girmediler? Atlantik'e açılıp Amerika'ya gitmediler" diye itham edenler de vardır. Ama Osmanlılar akıllı ve realist adamlardı, yapabileceklerinin sınırlarını da kestiriyorlardı. Şöyle demek lâzım: Osmanlı kapitülasyon rejimi ki 15. yüzyıl içinde oluştu. Osmanlılar çok net bir şekilde kendi tebaası için korumacı bir iktisadî ilişkiler dünyası inşa ettiler. Dış ticaret bakımından ihracat-ithalat için yapılan vergilendirmede esas olarak birinci derecede Müslümanlara üstünlük tanındılar. İkinci olarak Osmanlı tebaası olan gayrimüslimleri, ehl-i zimmet reaya ve en az imtiyaz verdikleri en sa-

vunmasız, imtiyazsız tuttukları yabancılardı. Yani gümrük muamelelerine baktığımız zaman bu çok net ortaya çıkıyor. Durum böyleyken Avrupalılar Doğu-Batı arasındaki rölatif dengenin değişmesinden doğan bir sonuç olarak Atlantik'e açılıp büyük keşifleri de gerçekleştirdiler. Bu, birkaç yüzyıl süren birikimin sonucu idi keşifler de. Ve Ümit Burnu'nu dolaşıp geldiler Hint Okyanusu'na. O zaman Osmanlıların buna tepkisini biliyoruz Yakın Doğu'yu alarak yani bugünkü Suriye, Irak, Mısır'ı fethederek oraya hâkim olarak bu yeni tehlikeyi önlemeye çalıştılar. Portekizlilerle mücadele ettiler. Aden'i, Yemen'i kontrol altına aldılar ve Kızıldeniz bölgesine girmesini engellediler. Bu uzun mücadeleler burada, Portekizlileri söküp atamadılar ama Portekizlilerin Doğu-Batı ticaretini tümüyle kontrol etmelerini önlemeyi başardılar. Yaklaşık yarı yarıya bölüşür duruma getirdiler. Hollanda ve İngiltere Doğu ticaretine denizden, Ümit Burnu'na, Hint Okyanusu'na girdikleri zaman iş değişti ve Osmanlılar bunu hemen fark ettiler ki Portekiz'in kullandığı metotlardan farklı ilk modern anonim şirketlerle kapitalizmin girişiydi Doğu ticaretine. Bunun tehlikesini gördüler ve Osmanlılar buna karşı yapabilecekleri tek şeyi yaptılar. İngiliz ve Hollandalıları davet ettiler: "Aman bu ticareti buradan yürütün" diye ve onlara bütün yabancılara verdiklerinden daha büyük vergi kolaylıkları gösterdiler. En imtiyazlı olan Osmanlı Müslümanlarının da daha ilerisine geçirecek kadar bir kolaylık tanıdılar. İngiliz ve Hollandalılar, 17. yüzyılda Osmanlı dış ticaretinde en önemli iki büyük ticaret ortağı oldular.

E. Ö.: Uluslararası ticarete Hindistan'dan başlayıp Yakın Doğu'ya karadan geçen, İstanbul'a veya Akdeniz kıyılarına gelen ticaretin dünya ticareti içindeki oranı gitgide azalmaya başladı. Tabii Osmanlı'nın ticaretten elde ettiği vergi gelirlerinde de nisbî olarak bir azalma oldu. Ama diğer taraftan Atlantik ticareti de başladı ve belki Kuzeybatı Avrupa'yı zenginleştiren, Sanayi Devrimi'ne giden süreçte sermaye birikimine katkıda bulunan asıl ticaret alanı Atlantik idi. Ama Osmanlılar mümkün oldu-

ğunca topraklarından geçen ticareti tutmaya çalıştı. 17. yüzyılın başında İngiliz ve Hollandalılara ahitnameler yoluyla kolaylık sağlandı. Gümrük oranları düşürüldü. Bundan sonraki safha nasıl oldu?

M. G.: Bundan sonraki safahat tabii karışık ve uzun... 17. yüzyılda bu iki ülke büyük ticaret ortağı oldu. Sonra Osmanlılar bu imtiyazlı konumu Avrupa'nın diğer ülkelerine önce Fransa'ya 1675'te, 18. yüzyıldan sonra da bütün Avrupa ülkelerine bu ticaret kolaylıklarını sağladılar. Yalnız Osmanlı ekonomisinde de büyük bir değişme oldu. Mesela Osmanlılar, provizyonist olarak dış ticareti kontrol ediyorlardı. Ancak üretim fazlalarını o da izinle ihraç ediyorlardı 16. ve 17. yüzyıllarda. Ama 18. yüzyılda Osmanlı ekonomisinin bir başarısı olarak birçok malda üretim fazlası ihracat yapabilecek kapasiteye ulaştı o zaman bunları serbestleştirdiler. Dış ticareti ek vergilerle serbestleştirdiler. Birçok önemli mallarda, pamuk, tütün, zeytinyağı, hatta buğday... Ama ek gümrük vergileriyle. 18. yüzyıldan itibaren dış ticaret hacmi büyümeye başladı; yalnız Osmanlılar yabancıları iç ticarete sokmuyorlardı. Yani uzun zaman hani Japonya'da Nagazaki'de bir delik açmıştı Japonya. Onun dışında hiçbir yere sokmuyordu. Osmanlılar o kadar katı değildi. Belirli liman şehirlerinde yabancılar ticaret yapıyorlardı. Osmanlı dünyasını derinliklerine giremiyorlardı. Yerli tüccarları kullanıyorlardı. Bu Osmanlıların önemli bir farkıdır. Ama dış ticaret büyümeye devam etti, 18. yüzyılda yaklaşık iki-üç misli büyüme oldu. 19. yüzyılda daha hızlı oldu. Ama bütün bunlarda Osmanlıların belki ticaret dünyasını, dış ticaretini iki blok olarak düşünmek lazım: Batı dünyasıyla yaptığı, Doğu dünyasıyla yaptığı. Batı dünyasıyla yaptığı ticaret bilgilerimiz daha fazla; çünkü bu konuda Batılılar çok not tutuyorlardı. Gerçi Osmanlılar iç ve dış gümrüklerden geçen malları, tüccarları, ne kadar mal getirdiler ve ne kadar gümrük ödediler? Bunların hepsini kaydediyorlardı. Fakat maalesef o defterler bugün elimizde yok. Çok azı elimize geçmiştir, belki yeni arşivlerin tasnifi sonucunda yenilerini bulabiliriz. Batı ile

yaptıkları ticarete 19. yüzyılın sonlarına kadar hep ticaret fazlası vermiştir Osmanlı ekonomisi. Doğu'ya karşı olan ticarete ise genellikle ticaret açığı, yani Batı'dan fazla gelen ihracata karşı gelen paranın, altın ve gümüş, daha çok gümüş para Doğu'ya doğru gidiyordu. Ticaret dengesi 1830'lara kadar denge içindeydi. Ondan sonra yavaş yavaş bozulmaya başladı. 19. yüzyılın ortalarında global ticaret açığı ortaya çıktı. Ondan sonra da bu kapitülasyonlar baş belası haine gelmeye başladı.

E. Ö.: 19. yüzyıla kadar Osmanlı Devleti, iç ticarete yabancıların nüfuz etmesine mümkün olduğunca engel olmaya çalıştı ve iç ticaretin kontrolünün kendi tebaasında kalmasına itina gösterdi.

M. G.: Evet, iç ticaret kendi tebaasının kontrolü altında kaldı, gerçi yabancılar 18. yüzyılın ortalarından sonra girmeye başladılar. Yani aldıkları malı kaynağından almak için gayret ettiler. Bunu yasaklamıyordu Osmanlı Devleti. Ama daha çok yerli araçları kullanıyorlardı. Bu araçlardan kurtulmaya çalıştıkları zaman kapitülasyonlarla tanıdıkları imtiyazları iç ticarete asla tanımadılar. İç ticarete en az müsamahaya mazhar yani en yüksek vergiyi ödeyen grup 18. yüzyıldan itibaren yaygın şekilde Osmanlı reayası olan gayrimüslimler Müslümanlara nazaran biraz daha yüksek gümrük ödüyorlardı. Yabancılar da ancak o kadar müsaade verdiler; ama genellikle çok kısıtlı kalmıştır yabancıların iç ticarete nüfuz etmeleri.

E. Ö.: Kapitülasyonlar, Osmanlı Devleti'nin askerî ve siyasî olarak Avrupa'ya karşı zayıflamaya başladığı anda, dediğiniz gibi bir baş belası haline geliyor. Ancak siyaseten ve askerî olarak güçlü olduğu yıllarda kapitülasyonlar ticareti zenginleştiren, devletin malî gelirlerini yükselten bir işlev görmüştü diyebiliriz.

M. G.: Aslında askerî, güçle de alakası olmakla birlikte esas olarak kapitalizmin gelişmesi. Batı'da kapitalizmin 19. yüzyılda ulaştığı seviyede artık klasik sistemdeki fonksiyonları değişmiş

oluyordu. Klasik sistemde Osmanlılar bu kapitülasyonları çok güçlü oldukları zaman bilerek, isteyerek, bilinçli bir şekilde verdiler. Bu sayede devlet tabi fiskalist gelir sağlıyordu. Çok önemli bir fonksiyonu, genel refaha katkısıydı. Osmanlıların üretmediği malı dışardan getiren tüccarlara bu kolaylıkları sağlamak, getirdikleri malların bol ve ucuz olmasını sağlamak gibi bir fonksiyonu vardı. Buna karşılık ihracat fazlalarını da bilgi ve çok sermaye gerektiren dış ticareti yabancılara yaptırmakta çok büyük fayda var. Yalnız 19. yüzyılda, kapitalizmin ulaştığı merhalede bunlar hakikaten zararlı olmaya başladığı zaman Osmanlılarda bunu 1840'lardan yüzyılın sonuna kadar değiştirmek için çok uğraşılar. Ticaret anlaşmalarına baktığımız zaman artık değişen bir dünya içinde olduklarını ve bunu gereklerine göre hareket etmeye çalıştıklarını görüyoruz.

Osmanlı Devleti'nde Sermaye Birikimi

Erol Özvar: İktisadî gelişmeyi hareket geçiren en önemli faktörlerden biri sermaye birikimidir. Gelişmenin sürekli olmadığı bir çağda, modern dönem öncesinde Osmanlı Devleti'nin sermaye birikimiyle ilişkisi nasıldı? Bu meseleye üretim faktörlerinden başlasak. Osmanlı'da üretim faktörlerini kim bir araya getiriyordu, harekete geçiren kimdi? Devletin bu konudaki payı ve tutumu nedir?

Mehmet Genç: Osmanlı Devleti, mal ve hizmetlerini, üretimini genellikle bütün Batı dünyasında olduğu gibi özel şahıslara bırakmıştır. Mal ve hizmet üretiminin meydana getirilmesi, fiyatlandırılması, mübadele edilmesiyle ilgili çok çeşitli düzenlemeler dünyası inşa etmişlerdir. Mal ve hizmetleri meydana getirmek için kullanılan temel girdiler, üretim faktörleri dediğimiz toprak, emek ve sermayeyi ise Osmanlı Devleti, Batı dünyasının kapitalist veya kapitalist öncesi Orta Çağlara kadar geri giden vasıflarından ayırır. Batı dünyasındaki pratiğinden farklı olarak faktörler üzerinde çok önemli kontrol mekanizmalarını muhafaza etmişlerdir. Batı dünyasında kapitalizmin doğuşu 16. yüzyıldan da geriye gider. Onların en önemli özelliği faktörlerin serbestçe pazarda mübadele edilmesini sağlayan kurumların gelişmesini başarmış olmalarıdır. Osmanlı Devleti ise faktörlerin serbestçe, faktör piyasalarıyla kaynak tahsisini önemli ölçüde engellemiştir. Devlet kontrolü altında kaynak tahsisi rejimi kurmuştur baştan aşağı yukarı 19. yüzyılın oralarına kadar.

E. Ö.: O halde gelişmiş bir faktör piyasasından bahsetmek mümkün görünmüyor...

M. G.: Osmanlı dünyasında çok sınırlıydı. Devlet, faktörlerin kimlerin kullanacağını, kimlerin ne kadar sahip olabileceğini, fiyatlarının ne olacağını ve gruplar, fertler arasında nasıl tedavül edeceğine dair önemli düzenlemeler meydana getirmiştir. Faktörler, toprak, emek ve sermaye... Bunlara kimler sahip olabilecek ve faktörlerin gelirleri yani kira, ücret, faiz, kâr bunlar ne kadar olacak? Bu konulardaki kararları kapitalist dünyada pazar mekanizmaları belirler neticede. Osmanlı dünyasında ise devlet belirler. Ama devlet faktörleri kontrol etmekle birlikte bunları kendisi kombine edip mal ve hizmet üretimine girmez. Osmanlı Devleti'nin sosyalist rejimlerden çok önemli farkı, pazar mekanizmasını mal ve hizmet mübadelesinde kontrol altında ama devamlı açık tutan rejim olmuştur. Faktörlerin tabi en önemlisi topraktır. Toprağın bir kere özel mülkiyet konusu olarak çok sınırlı arsalar, bağ bahçelerin dışında devlet bunların özel mülkiyet olmasına izin vermemiştir. Devlet, kamu mülkiyeti altında tutmuştur. Şahıslara, köylü ailelere ziraî toprak işleyebilecekleri kadar küçük aile işletmeleri halinde tahsis etmiştir. Tasarruf imkânı vermiştir. Devlet, özel mülkiyet konusu olmaktan çıkarmakla çok önemli bir düzenleme dünyası inşa etmiş oluyordu. Köylüler, aile üyeleriyle işletebileceği kadar toprağa sahip olacaklar. Mülk olarak değil, tasarruf olarak ellerinde bulundurabilecekler ve toprakta genellikle devletin bir müdahalesi yok. İsteddiği şeyleri ekip biçebilecek. Yasalarda belirli olan vergilerini ödedikten sonra, üretiminin kalan kısmını istediği gibi tasarruf edebilecek, tüketebilecek. İsteddiği şeyleri ekip biçebilecek, işte yasalarda belirli olan vergilerini ödedikten sonra üretimlerinin kalan kısmını istediği gibi tasarruf edebilecek, tüketebilecek. Öldüğü zaman da toprağı olduğu gibi oğluna hiçbir vergi ödmeden otomatik olarak intikal edecek. Oğlu yok, kızları varsa, onlara da tapu resmi ile intikal imkanı, küçük bir vergi ile diyelim, miras vergisi gibi. Bu rejim içinde köylüler toprağı istediği gibi ekebiliyor. İsteddiği ürünü alabiliyor. Çok yüksek olmayan vergileri ödedikten sonra kalan kısmı elinde istediği gibi tüketebiliyor. Öldüğü zaman da

çocuğuna intikal ettirebiliyorsa bu aşağı yukarı özel mülkü olsa idi yapabileceklerinin tamamıdır. Yani sistemin mantığı ziraî toprakların tamamının ve onun üzerinde yaşayan köylülerin tamamının üretim faaliyetini aksatmadan yürütmesini sağlamak. Bu makro ekonomi alanında ziraî üretimin teknolojik şartlarda mümkün olabilecek en yüksek düzeyde kalmasını sağlayan bir sistemdi. Neticede bu sistemin ziraî üretimin mümkün olan teknoloji şartlarında en fazla yapabileceğini düşünmek normal. Fiilen baktığımız zaman Osmanlı köylüleri, bu beklentiye uygun cevap verdiklerinin ve ziraî üretiminin Osmanlı rejimiyle birlikte önemli bir artış gösterdiğini ve bu artışın uzun vadede devam ettiğini görüyoruz. Burada tabi toprağın özel mülkiyet konusu olduğu hallerdekinden farklı bir sistem karşısındayız. Kapitalist burjuva sınıfının kendi özel mülkü olarak toprağa sahip olması halinde oluşacak olan mekanizmalar burada işlemez. Kapitalizmin şartlarında uzun vadede toprağın verimliliği ve sermaye birikimine kaynak olma vasfı, tabi ki daha fazladır. Ama riskleri ve tehlikeleri de çok fazladır. Mesela bunu Marks, ilk sermaye birikiminin toprağın belli zengin ellerde toplanmasından kaynaklandığını ve Orta Çağlar'dan, 14. 15. ve 16. yüzyıllardan daha gerilere doğru giden bir zamandan itibaren böyle olduğunu ifade eder. Yani köylülerin topraktan mahrum bırakılarak büyük toprak sahibi özel şahısların asıl büyük sermaye birikimi, toprağın rantından meydana gelen bir birikime tasarruf olduklarını ifade eder. Bu tip uygulama sayesinde mesela Avrupalılar kolonilere gittikleri zaman bu tür büyük çiftlikler, kapitalist işletmelerden çok büyük kârlar kazandılar. Osmanlı dünyasında değişik bir rejimdir söz konusu olan. Avrupa ziraat tarihini okuyunca görüyoruz: Toprağın verimliliği daha fazla Avrupa topraklarında. Diyelim dönüm başına mesela buğdaydan bir birim tohum için asgari 4-5 katı ürün elde etmek son derece normaldi. Osmanlı dünyasında ise toprağın verimliliği bazı yerlerde çok mümbit topraklar olmakla birlikte genel olarak çok düşüktü. Muhtemelen 2.5-3 faktör kontrolü... Evet, devlet toprağı özel mülki-

yet alanından çıkarmış, devlet mülkiyeti olarak elinde tutmuş, köylülere ise sadece tasarruf hakkı vermiş. Fakat çok büyük bir garantilerle verilmiş bir tasarruf hakkı olduğu için köylüler de benim mülkümdür diye düşünüyor ve öyle hareket ediyorlardı. Ve Osmanlı ziraatında önemli katkılar sağlayan bir düzenleme olduğunu arşiv kayıtlarından anlıyoruz. Osmanlı ziraatçıları, çiftçileri uzun vadede başarılı bir performans gösterdiler. Bunu 15-16. yüzyıl tahrir defterlerinde görüyoruz. Gittikleri Rume-
li'de Osmanlı rejimiyle birlikte şehirler teşekkül etti, nüfus arttı. Bu Osmanlı ziraî rejiminin başarısı. 17. ve 18. yüzyıllardaki üretim rakamlarına sahip değiliz; ama bilgilerimiz öyle gösteriyor ki, Osmanlı ziraatının performansı artmaya devam etti. Bunun çok önemli bir göstergesi şudur: Osmanlılar provizyonist idiler, ihracat ancak iç tüketimi karşıladıktan sonra müsaade ederlerdi. 18. yüzyılın başlarından itibaren bu ihracat rejiminde önemli bir değişme yaptılar. Birçok malın ihracını serbestleştirdiler, yüksek ihraç gümrük vergileri koyarak. Bunlar çok önemli ihracat konusu olan mallar. Pamuk, pamuk ipliği, zeytinyağı, deri, tütün gibi çok çeşitli malların ihracını serbest bıraktılar. Gıda maddelerinde de Osmanlılar buğdayı 18. yüzyılın başlarına kadar ihracı yasak listesinin başında yer alan bir maldı. Ama 1700'lerden itibaren belli bölgelerde ihraç serbestisi getirdiler. Adriyatik, Mora ve Batı Akdeniz'in, Doğu Akdeniz'in, bizim Ege sahilinde bu izinleri verdiler. Osmanlı ziraatı uzun vadede bulunduğu coğrafyanın iklim şartlarının imkân verdiği başarılı bir üretim faaliyeti yürüttüler. Tabi burada bazı meseleler yok değil. Küçük aile işletmeleri, 15. ve 16. yüzyıl kanunnamelerinde de gördüğümüz saflığıyla yaşayabildi mi? Büyük toprak sahipleri, çiftlik sahipleri oluştu mu? diye soruluyor. 18. yüzyılın özellikle âyân, eşrâf gibi figürlerin toprak tasarruf rejimini değiştirmiş oldukları hakkında tevatürler var. Bunların bir kısmı da doğru da. Ancak büyük çiftlikler, Osmanlı rejiminin çok sisteme uygun bulmadığı bir yenilikti. Onun için küçük aile işletmeleri yaygın benimsenen rejim buydu. Ama esas Osmanlı vatani Anadolu ve Rumeli'de

15. yüzyıldan itibaren bir kısım çiftlikler görülüyor. Bunlar boş alanlarda birtakım “şen ve abadan eylemek” şartıyla yani orayı ziraata açmak üzere birtakım yüksek rütbeli devlet görevlilerine verildiği de vardır. Bu büyük çiftlikler yerleşik köylülerin bulunduğu bölgelerin genellikle dışındadır. 17-18. yüzyıllarda âyân ve eşrâfın köylüler üzerinde çiftlikleştirme faaliyetine girdikleri de biliniyor. Ama onların bir kere çok yaygın olma gibi bir özelliği yok. Beli yerlerde ve devletin kontrolünün gevşediği alanlarda bunu yapıyorlar ve bunu da genellikle köylüler istemiyor ve di-reniyorlar. Devlet de bu konuda köylüleri destekliyor. 19. yüzyılın başına kadar bu mücadeleleri görüyoruz. Neticede büyük toprak sahibi diye bildiğimiz adamların yaptığı mülkiyeti devlete ait olan köylü işletmelerinden devletin aldığı vergiye bir miktar ortak olmaktan ibarettir. Yani evinde, yerinde kalıyor. Onu çiftlik haline getiren âyân, onların sadece devlete ödemekte oldukları vergilere ortak olmaktan öte herhangi bir şeyi yok. Mülkiyet rejimini değiştiren bir özelliği yoktur diyebiliriz.

E. Ö.: Ayânların piyasaya dönük üretim yaptıkları ve hatta bunların bir kısmını ihraç ettikleri de biliniyor. Fakat bunların üretim içerisindeki payları düşük kalıyor. Bir de devlet merkezîleş-tikçe bu ailelerin vergi gelirlerinden elde ettikleri payları da azalıyor. Avrupa’da, bilhassa Kuzey Batı Avrupa’da dış ticaret veya ziraî alandaki yatırımlarla zenginleşen kapitalistler, elde ettikleri mülkiyeti verdikleri siyasi mücadelelerle de hukuken güvence altına alabildiler. Diğer yanda Osmanlı coğrafyasında birikime fırsat vermeyen bir muhitte aristokrat benzeri ailelerinin ziraî fazlayı temin edecekleri alanları kaba güç dışında koruma şansları yoktu. Nitekim devlet aygıtına karşı da bunu başaramadıkları görüldü. Sürekli güvensizlikler içindeydiler. Neticede bir şekilde ya yönetim eliti içinde bir yer bularak yaşayabildiler veya yok oldular. Devlet, köylü ile arasına herhangi bir grubun girmesine müsaade etmedi. Köylüler kendi topraklarında kalabildiler, topraktan yabancılaştırılmadılar. Ne dersiniz?

M. G.: Tabi bu köylüler serf değildi, hür köylülerdi. Toprağını terkeden köylü isterse devlet geri getirirdi; ama “Gelmek istemiyorum” derse tazminat ödeyerek bundan kurtulabilirdi. Ziraat yapanların, toprağının başında kalması isteniyordu. Şehirlerdeki emeğin ise esnaf loncaları içinde örgütlenmelerine devlet yardımcı oldu ve uzun vadede bu örgütlenmelerine sıkı bir şekilde yardımcı oldu. Şehirlerin büyüklüklerine göre mal ve hizmet üretim alanında loncalar, bunlar sayıca sınırlı gruplardı. Köylerden, ziraatten şehre akını engelleyen bir rejimdi ziraî mülkiyet rejimi. Şehirlerin büyüklükleri de değişmiyordu, İstanbul dışında köyden şehre akışı yasaklayan emirlere hiç rastlamadım. Çünkü köylüler, normal olarak çiftin çubuğunun başındadır. Oradan ayrıldığı zaman birtakım müeyyidelerle karşılaşır. Şehirlerin, demografik olarak kendiliğinden büyüme imkânı ise yoktur. Daima kırsal kesimden bir nüfus alarak hayatını idame ettirir. Anadolu’da ve Rumeli’de önemli bir nüfus patlamasıyla, 15. ve 16. yüzyılda oluşan yapıyı uzun vadede korudukları anlaşılıyor. Şehirlerdeki esnaf loncaları da her mal ve hizmeti üreten grubun belirli sayıda kalmasını sağlıyordu. Lonca idaresi ile devlet birlikte her iş kolunda ne kadar insanın çalışacağını belirliyorlardı.

E. Ö.: Köyünden kopup gelen ve emeğinden başka satacak bir şeyi olmayan insanları, üretim veya hizmet sektöründe uğraşanlar, istedikleri gibi istihdam edemiyorlardı. Deyim yerindeyse kadroluydular. Kadrolu olduklarından dolayı kapitalist faaliyetler içinde olanlar istedikleri işçiyi, istedikleri ücretle çalıştırma hakkına da sahip değillerdi. Avrupa’daki benzerlerinden en önemli farklarından biri de bu olsa gerek. 17 ve 18. yüzyıllarda Avrupa şehirlerinde tesadüf ettiğimiz işi olmayan bir emek arzına, Osmanlı şehirlerinde tesadüf edilmiyordu. Bu, emeğin, ucuz emek olarak istihdam edilmesinin önünde engel teşkil ediyordu. Öbür tarafta sermaye meselesi var. Sermaye ile devletin arasındaki ilişki nasıldı?

M. G.: Emekle ilgili bir şey söyleyeyim. Esnaf örgütleri loncalar, az çok bilgi ve eğitim gerektiren alanlarda oluşan birliklerdi. Bunların çırak, usta ve kalfa kademelerinden geçmeleri gerekiyordu lonca içinde yer alabilmek için. Zamanla şehirler çok değişmediği, büyümediği için esnaf loncaları da üye sayısını dondurmaya doğru gittiler. Gedik usulü koydular. Bir mesleği icra etmek, o loncanın üyesi olanlara tekel olarak verildi. Lonca üyelerinin dışında başkalarının o alana girmesi için çıraklıktan başlayıp yükselmesi gerekir hale geldi. Bu önemli bir beşerî sermaye birikimine yol açtı. Belli grupların ciddi eğitimden geçerek ancak meslek icra edebilir olmaları, bir kısım esnafda mesleği yapma hakkı gedik adı ile özel mülkiyet konusu olarak benimsendi 17. yüzyılın sonlarında. Bu özel mülkiyet olarak benimsenince ustaların çocuklarına miras olarak intikal edebiliyordu. Çocuğu yoksa yanında çalıştırdığı, o mesleğin icrası için ustalık hakkına layık gördüğü bir adayı tayin ediyorlardı. Neticede bu kadro sistemi, oldukça başarılı bir esnaflık hayatını sağladı. Önemli bir beşerî sermaye birikimi oldu, mesela 18. yüzyıldan itibaren birçok alanda Osmanlı esnaflarının yaptıkları malların kalitesi hakkında çok olumlu gözlemler buluyoruz birçok yabancı müşahitlerde. Fizikî sermayede ise, toprak ve emektekinden biraz farklı, devlet onu önemli ölçüde sınırlandıran bir rejime sahipti. Marx, “Sermayenin ilk birikimi toprak rantından geliyor” diyor. Ama mesela Hamilton, bu Amerika’nın Keşfi ile gelen kıymetli maden akışının Avrupa’da muazzam bir enflasyon yarattığını, ki herkes biliyor. Bu fiyat devrimiyle ücretlerin fazla yükselmediği buna karşılık fiyatlar arttığı için muazzam kârlar oluşarak kâr enflasyonu ile kapitalizmin önemli bir mesafe aldığını ifade eder. Osmanlı dünyası kârları sınırlandırdı ve kontrol altında tuttu. Ortalama % 10 kâr edilebilirdi ancak.

E. Ö.: Kârlar fiyatlara müdahale edilerek kontrol ediliyor. Esnafın sattığı bütün mallara narh koyuluyor muydu?

M. G.: Bu iyi bir sorudur. Narhlar sicillerde var. Bütün malların narhları yok. Narhlar sık sık tespit edilen, ilân edilen, kamu otoriteleri tarafından sıkı bir şekilde takip edilen bir alan değil. Narha tabi tutulan mallar çok sınırlı. 30-40 kadar maldır. Bunlar et, ekmek, zeytin yağı filan gibi zarurî ihtiyaç maddeleridir. Onun dışında sınâî mallara gelince. Bunların fiyatları çok kere narhlarda yer almaz. Yalnız buna rağmen nasıl kontrol ediyorlar? Osmanlı esnaf lonca sistemi son derece dallı budaklıydı. Her malın ayrı bir loncası vardır. Böyle olunca deriyi kasaplar debbağa satmak zorundadır. Debbağların ihtiyacı karşılanmadıkça başka yere satamaz. Debbağlar ise işledikleri deriyi dikicilere satabilir. Şimdi bütün bu mübadelede esnaflar arası kârları lonca belirler. Devletin kabul ettiği ortalama kâr % 10'dur. Esnaflar onun için birbirlerini çok iyi kontrol ederler. Aralarındaki pazarlık ile bunu belirlerler. Çünkü birisi kârını artırdığı zaman öbürünün kârı otomatik olarak düşer. Birbirlerinin kontrol mekanizması aksadığı zaman kadiya giderler ama bu çok nadir olur. Kadiya giderler ve derler ki "bu esnaf bize böyle satıyor, halbuki şöyle tespit etmiştik". Kadılar, bunları dinler. Maliyet hesapları yaptırır ve ortalama % 10 civarında belirlenir. Şimdi bu kârlarla Hamilton'un bahsettiği enflasyonu bulmaya imkan yok.

E. Ö.: Diğer tarafta faiz oranları...

M. G.: Evet piyasa faiz oranları iki katıdır. % 20 civarındadır.

E. Ö.: Dolayısıyla sermaye birikimine ödünç para ile ulaşılmasının zor olduğu ortadadır. Ama sermaye birikimi olanaklarının 18. yüzyıldan itibaren aksamaya başladığını söylemişsiniz!..

M. G.: Aslında bu önemli fizikî yatırımları devlet yapıyor. Devlet kârları düşük, tutuyor. Faiz ise iltizam sektöründe geçerlidir. Üretim sektörlerindeki fizikî sermaye ihtiyacını esnafların kendi birikimleriyle karşılamaları mümkün değil. Tereke kayıtlarından da bunu görüyoruz. Yatırımı devlet yapıyor. Önemli ölçüde fizikî

yatırımın sahibi devlettir. Fakat devlet bunları kendisi kullanmaz. Esnafa kiralar. Mal ve hizmet üretiminden devlet mümkün olduğu kadar uzak durur. Yalnız faktörleri kontrol eder. Faktörleri piyasanın dışında tahsis mekanizmalarını işlettiği için bunun uzak sonuçları önemli olmuştur. Bu birikimleri önemli ölçüde hırpalayan devletin katkısını da 18. yüzyılın ortalarından itibaren aşağı yukarı imparatorluğun sonuna kadar çok ciddi savaş harcamalarıdır. 1768’de Rusya ile yapılan büyük savaştan 1838’e kadar 70 yılın aşağı yukarı 44 yılı ciddi savaşlarla geçmiştir. Yaptığımız bütçe çalışmalarından da ortaya çıkıyor ki, her savaş yılı devletin harcamalarını ikiye katlıyor. Bu harcamaları nasıl karşılayacaktı? Tabi ki bu sermayeyi yiyerek yapmışlardır.

Osmanlı Bürokrasisi

Erol Özvar: Bugün günlük kullanımda bürokrasi olumsuz anlamlar çağrıştırıyor. Bürokrasi dendiğinde çoğu kere devlet dairelerinde bekleme, işlerin gecikmesi, zaman kaybeden işler akla geliyor. Günlük kullanımda böyle; ama teorik çalışmalara döndüğümüz zaman bürokrasinin başka anlamları ortaya çıkıyor. Modern devletin oluşumu, kamu gücü ve otoritesi, güçlü resmi kurumlar ve çok sayıda memur gibi. Osmanlı devlet düzenini anlatmak üzere üç temel sacayağından bahsedilir. Bunların başında Seyfiye yani ordu akla geliyor. Bir diğeri İlmiye ki medrese ve kadılık kadrolarını dolduran grup anlaşılıyor. Sonuncusu ise Kalemiye. Kalemiye dendiğinde ise genel olarak mali ve idari makamlar ve buralarda istihdam edilenler kastediliyor. Osmanlı bürokrasisi denildiğinde bu heyet akla geliyor. Osmanlılarda kalemiye ne zaman nasıl teşekkül etti? Osmanlı bürokrasisini nasıl anlamalıyız?

Mehmet Genç: Kalemiye, bürokrasi, halkın anladığı menfi anlamda değil pozitif anlamda kullanılan bürokrasi çok önemli bir bölümdür Osmanlı sisteminin. Fakat Osmanlı sisteminin bütün temel kurumları için yaptığımız tespiti bürokrasi de katılır. Kalem diye vasıflandırdıkları ve birçok birimden oluşan ve zaman içinde yeni birimlerle önemli genişlemelere sahne olan birimin ne zaman doğduğu hakkındaki bilgilerimiz çok kifayetsizdir. Osmanlı sisteminin gereği böyledir. Kurumları deneme yanılma yöntemiyle yavaş yavaş oluşturdukları için ne zaman oluşturduklarını tespit etmek çok zordur. Bürokrasi tabi bizim Osmanlı dünyası hakkındaki bütün bilgilerimizin kaynağını oluşturan dokümanları, belgeleri bir araya getiren birim olduğu için o bel-

gelerin arasından yürüyerek onun hakkında fikirler edinebiliriz. Osmanlı bürokrasisinin meydana getirdiği belgeler, 15. yüzyılda başlıyor, ondan evvel çok az. 14. yüzyıla ait birtakım vakfiyelerin dışında fazla bir şey yok. 15. yüzyıl, özellikle Fatih devrinden sonra başlıyor ve 16. yüzyıldan itibaren bürokrasinin eseri olan Osmanlı belgelerinin giderek geometrik şekilde büyüdüğünü görüyoruz. Bürokrasi hakkında da 16. yüzyıldan itibaren bilgiler ediniyoruz. Az sayıda bürokratların bu büyük emperyal bölgeyi idare ettikleri, kayıtlarını tuttukları anlaşıyor. Birkaç yüz kişilik bir bürokrasi kadrosu olduğu anlaşıyor. Kanuni devrinde Osmanlı tarihini dönemlendirme ile karşılaştırdığımız zaman bu bürokrasinin tarihiyle hiçbir şekilde uyuşmadığı görülüyor. Osmanlı bürokrasi Kanuni devrinde çekirdek olarak oluştuğunu söyleyebiliriz. Ondan sonra birkaç yüzyıl birtakım inhinalar, dalgalanmalarla birlikte gelişmeye, büyümeye, uzmanlaşmaya devam ettiğini biliyoruz.

E. Ö.: Osmanlı bürokrasisi merkez ve taşra teşkilatı olmak üzere iki kısımda inceleniyor. Merkez teşkilatı, bürokrasinin gerçekleştiği yer, büyük ölçüde Divan-ı Hümayun içerisinde yürüyor. Divanın işleyişi ve görev taksimatıyla ilgili ilk derli toplu bilgilere Fatih'in Kanunnamesi'nde tesadüf olunuyor. Osmanlı bürokrasisi zaman içinde gelişen bir kurum. Devlet vergi geliriyle işleyen bir kurum. Gelirlerin tespit ve tahsil edilmesi de ancak tahrirle yani kayıtla gerçekleşiyor. Osmanlı Devleti'nin de tevarüs ettiği gelenekler açısından bakıldığında bir "kayıt imparatorluğu" olduğu söylenebilir. Bürokrasinin ve aslında devletin ihtiyaç duyduğu gelir kaynaklarını tespit ve muhafaza etmeye, sonra yeri geldiğinde devletin üst kademelerindeki kişilere sunmaya çalışan bir yapısı var. Birkaç yüz kişilik bir gruptan söz ettiniz. Şimdi bu kadar geniş bir imparatorluk nasıl olur da merkezde sadece birkaç yüz kişilik bürokrat ekibiyle yönetilir? Bugün Türkiye'nin 800 bin kilometrekareye yakın toprakları var. Herhalde bürokrat sayısı da birkaç milyondur. Birkaç milyon bürokratla yarımadayı kontrol etmeye çalışıyoruz. Bunda da ne ölçüde başarılı olduğu-

muz tartışılabilir. Osmanlılar birkaç yüz kişiyle belki taşradakileri de hesaba katarsak birkaç bin kişiyle bu kadar geniş toprakları nasıl kontrol ediyorlar?

M. G.: Tabii toprak genişti ama bugünkü nüfusumun üçte biri kadar bir nüfus vardı. Ayrıca modern öncesi devletin topluma ve ekonomiye hakimiyeti ve nüfuzu çok daha düşük düzeydedir. Ancak belli noktalarla ilgili bilgi ve bağlantı sağlar devlet. Her şeyi takip eden bir devlet yok o zaman. Ama buna rağmen belki çağdaşı olan devletlerle mukayese edildiği zaman da çok az sayıda bürokratla çalışıyor Osmanlılar. Bir kere maliye bürokrasisi çok önemli. Devletin en önemli işi topluma, ekonomiye nüfuz sağlama, motifi de gelirleri sağlayabilmektir. Bu alanda daha baştan beri devletin maaşlı memurlarıyla değil de iltizam yoluyla yani özelleştirme yoluyla gelirleri hazineye intikal ettirdikleri için kullandıkları memur sayısı daha az olabiliyordu.

E. Ö.: Yani maaşlı memurlar değil miydi?

M. G.: Maaşlı memurlardan çok özel şahıslar. Tabii bir kısmı seyyiye, ilmiye mensubu olan insanlardı. Fakat kendi başlarına hareket eden... Bürokraside de az sayıda insan ama büroya baktığımı zaman Osmanlı bürokratları çok yoğun bir çalışma mesaisine sahipler. Ve iyi de yetişiyorlar. Bunu meydana getirdikleri belgelerden görüyoruz. Uzun bir çalışma süresi var. Genellikle Osmanlı bürokratları çağdaşı Avrupa'daki muadillerinden çok daha fazla çalışıyorlar. Mesai saatleri çok uzun. Bugünküyle kıyaslanmayacak kadar, günde 9-10 saat çalışıyorlar. Güneş doğduktan bir saat sonra mesaiye başlıyorlar ve güneş batmadan bir saat önce yani ikindide son veriyorlar. Bu yaz ve kışa göre uzayıp kısalabilir ama 8-10 saat mesai var.

E. Ö.: Peki, tatil, izin günleri var mı acaba?

M. G.: Tatil günleri görünmüyor. 18. yüzyılın sonlarında bazı tatil benzeri boş günler görülüyor. Ama haftanın belli günü tatil yapma 18. yüzyılın sonlarına kadar yok. Ondan sonra pazartesi, Perşembe tatilleri başlıyor. Tanzimat'tan sonra perşembeyle cumayı da tatil yapıyorlar. Haftanın iki günü o dönem için fazladır. Sanıyorum 1842'den itibaren Cuma günleri hafta tatili yapılıyor. Ondan evvel 16-18. boyunca, yüzyıl bürokratlarının düzgün bir hafta tatili yapmadıkları herkesin daireye nöbetleşe gelerek dinlenmeye çalıştıklarını söyleyebiliriz.

E. Ö.: Maaş sistemi 19. yüzyılda bürokraside kullanılan bir sistem ama daha önce özel kesimin finansmanında veya vergi toplamada kullanılan bir tür iltizam yoluyla geçimlerini temin ettiklerini söylediniz. Bu şu mudur? Ne kadar iş yaparsa o kadar gelir sağlayacaktır. Bu, bürokratik işlemlerde etkinliği artırmaya dönük bir çaba mıdır?

M. G.: Evet, bu önemli bir konudur. Modern sosyolojide Bürokrasi kavramını ilk defa analiz eden Max Weber'e göre, bürokrasinin belirli kriterleri var. Bunlardan bir tanesi maaşlı, uzmanlaşmış, eğitim görmüş birtakım adamların organizasyonu. Osmanlı bürokratlarına baktığımız zaman bunların belli maaşları var. Bir kısmı ulufe alıyor bir kısmı da tımar, zeamet sahibidir. Ama bunların hangi grubu maaş, hangisi tımar zeamet alır? Bunlar araştırılmış, ortaya çıkarılmış değil. Bürokrasi hakkında çalışmalar çok azdır. Ve henüz derin analitik araştırmalardan uzağız. Daha çok tasvirî çalışmalar yapılıyor. Bürokrasideki görevlilerin bir gelirleri olduğu anlaşıyor. Ama bu gelirlerin çok yüksek olmadığı da görülüyor. Yani kıt kanaat yaşayacak kadar bir gelir ve yaptığı faaliyete göre de ayrıca prim gibi ücret alıyorlar. Bürokratin elinden çıkan her türlü yazışma için belirli tarifelendirilmiş ücretleri vardı. Bunları 20. yüzyılda inceleyen yazarlar, rüşvet zannederek Osmanlı bürokratlarının rüşvet alarak yaşadıklarını yazmışlardır. Bu doğru değildir, tarifesi vardır yazdığı ferman mıdır, berât mıdır, derkenar mıdır? Ona göre tarifeli ücret vardır. Tarifeden

fazla ücret almak isteyen bürokratlar olmuştur. Ama cezalarını görmüşlerdir. Normal bu ücreti alırlar. Weber'in bürokrasi için koyduğu pek çok kriterin oldukça yaklaşan bir yapı var Osmanlı bürokrasisinde.

E. Ö.: Weber'in bürokrasi için ileri sürdüğü ilkelerden bir tanesi de bürokraside çalışacak yetişmiş, uzmanlaşmış elemanların varlığı...

M. G.: Yetişmiş, evet iyi yetişmiş, uzmanlaşmış. Bizimkilerin formel bir eğitimi yok Tanzimat yıllarına kadar. O zaman Mekteb-i Maarif-i Adliye kuruldu, sonra Mülkiye Mektebi. Bunlar bürokrasiye yetişmiş eleman sağlamak üzere kurulmuşlardır. 1840'lardan sonra bürokrasi bunları almaya başlamıştır. Daha evvel böyle formel bir eğitim yok. Genellikle bürokrasiye şakirt, çırak olarak giriyor. Bunların yaşlarına baktığımız zaman çok enteresan devşirmelerin yaşına benzer yaşta Kalem'e çırak olarak giriyor 12-13 yaşlarında. Ondan evvel bir asgari dinî eğitim almış olmaları birçok kaynakta görülüyor. Zaten o zamana kadar bir formasyon, en-formel de olsa almamış olan insanların gelişme göstermeleri oldukça zor.

E. Ö.: Yani bulûğ çağıla birlikte insanlar, tıpkı diğer zenaatlerde olduğu gibi, bürokrasiye girip, gençliklerini bürokraside idrak ediyorlar.

M. G.: Orada idrak ediyor ve orada yetişiyor. İşbaşı eğitim gördükleri, Kalem'e devam ederken bazı Kalem dışında gayri resmî eğitim verilen yerlere devam ettikleri anlaşılıyor bazı biyografilerden.

E. Ö.: Kâtip Çelebi'nin biyografisine baktığımız zaman Kâtip Çelebi'nin bürokrasiye, kaleme, 12-13 yaşlarında girdiği anlaşılıyor. Sizin söylediğinizi teyit ediyor. Kâtip Çelebi'nin babası da yine askerî zümreden birisi. Kaleme girmeden, 12-13 yaşında

gençliğe adım atan insanlar aslında aileden, içinde bulunduğu muhitten de bürokrasiye adım atıyorlar. Her şeyi ofiste öğrenmiyorlar. İşe başlamadan işe gelirken yazmayı, okumayı, hesap yapmayı, adab-ı muaşeretini tahsil etmiş oluyorlar. Bürokrasi için asgari özellikler yerine getirerek başlıyorlar.

M. G.: Evet, çok doğru çünkü daha 17. yüzyıl sonlarından itibaren kaleme girecek şakirtler sadrazamın huzurunda imtihana tabii tutuluyorlar. Bu az sayıda adamlar, maaşı tımarlardan veya ulufelerden alıyorlar. Ondan sonra yaptıkları işin hacmine göre bir gelirleri var. Bu gelirleri de aralarında bölüşmeleri Weber'in bürokrasi için koyduğu kriterlerden birine hiyerarşi ve ödeme sisteminin hiyerarşik olması usulüne son derece uygun, yaptıkları muameleden büro içinde birey olarak almıyorlar. Tarifeye göre aldıkları ücretler bir sandıkta birikiyor ve bunları ay s sonunda rütbelerine göre bölüşüyorlar. Birinci halife ile altıncı halife arasında silsileye göre bölüşme var. Birisi emekli olur veya terfi edecekse de yine Weber'in bürokrasi için koyduğu kriterlere uygun şekilde kıdem ve ehliyeteye göre terfi eder veya emekli edilirdi

E. Ö.: Osmanlı bürokrasisi içinde ister hukuk ister maliye bürokrasisi olsun, terfi yollarının açık olduğu görülüyor. Devlet içerisinde seyfiye, ilmiye ve kalemîye arasında da geçişler olduğu görülüyor. Kalemde geçirdiği süre uzadıkça da terfi ihtimalleri artıyor. Osmanlı'da başarılı olabilecek herkes için geçiş yolları açık oluyor değil mi?

M. G.: Bunda önemli olan şey 17. ve 18. yüzyıllarda Osmanlı bürokrasisinin çok dikkat çekecek ölçüde gelişme gösterdiği anlaşıyor. İngiliz elçisi 1750'lilerde 15-16 sene kaldı Türkiye'de. Onun Osmanlı bürokrasisi hakkındaki yazdıkları son derece enteresan. "Avrupa'daki hiçbir Hristiyan devletin bürokrasisi bunlarınkı kadar etkin değildir. Son derece hızlı çalışırlar" ve aynen şöyle diyor: "Herhangi bir kaydı, hükmü, fermanı ne kadar eski olursa olsun tarihini söyleyin yeter diyor. Size bir günde kaydını

bulabilir ve kopyasını çıkarıp elinize verebilirler.” Şimdi bizim iktisat tarihi için kullandığımız dokümanlara baktığımız zaman Osmanlı bürokratlarının bugün aklımızın almayacağı kadar hızlı çalıştıklarını, o çok sayıda dallı budaklı bürokrasinin çeşitli kalemlerinin arasından dokümanların derkenarlar için dolaşıp birkaç gün içinde bütün muamelelerin tamamlandığını görüyoruz.

E. Ö.: Bürokratik bir organizasyonu diğer organizasyonlardan ayıran önemli bir farklılık da, bürokratik grup üyeleri arasında sorumluluk ve yetkinin tanımlanmış olmasıdır veya bunlara dair nesnel kuralların var olmasıdır. Bu çerçevede Osmanlı bürokrasisi içinde tanımlanmış kurallar vardı değil mi?

M. G.: Tabi kesinlikle bir kere uzmanlıklar var. Bürolar arasında çok net baştan beri görülüyor. Her kalemin içinde çok net hiyerarşi vardır. Kimin ne yapacağı bellidir. Osmanlı bürokrasisi Kanuni devrinden sonra çok önemli gelişme gösterdi. Maliyede bizim bildiğimiz 25-30 kadar büro vardır. Bunların teşekkülü 16. yüzyılın sonlarında ve 17. yüzyılın başlarındadır. Bütün 17. yüzyıl boyunca Osmanlı bürokrasisi giderek uzman ve karmaşık yapı haline gelmesiyle birlikte geçmiştir. 18. yüzyıl başlarında çok önemli bir reforma yapmak istediler. Kalemleri daha standart hale getirmek, her büro ne işler yapıyor, bunları ayıklayıp sistematik diyelim gümrüklerle ilgili kayıtlar bir büroda tutulsun, cizye ile ilgili şu büroda tutulsun diye ayırmak istediler. Önemli ölçüde başardılar. Ama bürokrasinin bir baskı grubu olarak etkisiyle bu başarılar tekrar eski hale getirildi. Ama bürokrasinin tabiatı gereği bir oluşumdur. Performansını etkilemedi. Osmanlı bürokrasisinin biraz evvel James Porter’in 1750’lilerde söylediği, bundan sonraki gözlemciler mesela Toderini anlatıyor Osmanlı bürokrasisini 1780’ler. Sonra mesela Josef Hammer, Osmanlı’nın yıkıldı yıkılacak diye zannettiğimiz bir dönemde “Bunların bürokrasisinden Batı’nın öğreneceği çok şey vardır” diye ifade ediyor. Neticede modern dönüşümü de Osmanlılar bu bürokrasiyle yaptılar. Bürokrasi bu arada çok büyüdü; Weber’in ideal kriteri

olan maaşlı sisteme 1840'lardan sonra geçti. Bütün memurların yaptıkları işe göre değil de baremdeki derecelerine göre maaşlarla sistemi idare etmeleri getirildi. Ondan sonra bürokrasi çok büyüdü. 1800'lerde merkez bürokrasisi 1500-2000 kişiyi geçmiyor. 1840'lardan sonra bugünkü milyonlara ulaşacak trendin içine giriyor ve beş bin, on bin, elli bine doğru tırmanıyor.

E. Ö.: 19. yüzyıldan itibaren bürokrasinin geçmişle mukayese edilmeyecek ölçüde genişlemesi çok önemli. Bu gelişmenin siyasi, toplumsal ve kültürel sonuçlarının olduğunu söylemek mümkün. Tanzimat'la beraber Osmanlı Devleti'nin modernizasyonu, Batıyla olan ilişkilerinin geliştirilmesi, değişimin başlatılması hep bürokrasi eliyle gerçekleştiriliyor. Batı'daki diğer ülkelerle de benzerlik arz eden bir durum. Avrupa'da mesela Avusturya'da ortaya çıkan bürokrasinin yaptığı işleri veya Prusya'yı düşününce aynı şey hemen akla geliyor. Devletin yenileşmesi, toplumun yeni bir amaca kanallize edilmesi konusunda bürokrasinin çok ciddi bir misyon üstlenmeye ve bunu icra etmeye başladığını görüyoruz. 19. yüzyıldan 20. yüzyıla gelince devletin daha çok bürokratik hale geldiği ve toplumdaki önemli dönüşümleri bürokrasi yoluyla gerçekleştirdiğini söylemek mümkündür. 19. yüzyıla "bürokrasi yüzyılı" desek yanlış olur mu?

M. G.: 18. yüzyıldan itibaren yüksek yöneticilerin başlıca kaynağının sefiiye ve ilmiyeden çok bürokrasiye geçtiği istatistik olarak tespit edilmiştir. 19. yüzyılda da önemli reformcu liderlerin hemen hepsinin kaynağı bürokrasidir. Kaleminden yetişiyorlar. İlmiye ve askeriye devlet yönetiminin gerektirdiği seküler bilgileri edinmede bürokrasiden daha geri kalıyorlar.

E. Ö.: 19. yüzyılda Osmanlı bürokrasisi marifetiyle ne tür reformlar oldu? Yenilikler nelerdir?

M. G.: Pek çok var. Tanzimat reformu ve onun harekete geçirdiği birçok değişimin arkasında hep bürokrasiden gelen insanların imzasını görüyoruz.

E. Ö.: Merkezileşme arttıkça, bürokrasi büyüdükçe, reaya üzerindeki mali yükün de gittikçe arttığını söylemek mümkün müdür?

M. G.: Mali yük bakımından 19. yüzyılda çok büyük bir artış olmadı. Tanzimat'ın ilk yıllarında birtakım yükler oldu ama sonra daha liberal rejim içinde topluma ve ekonomiye çok yük getirmedi. Mesela vergileri özelleştirme vardı iltizam sistemi. Bunu devlet Tanzimat'tan itibaren maaşlı memurlarıyla yapmak istedi. Maaşlı memurlarla yapmanın ekonomi üzerinde fazla bir yükü yok. Daha evvel mültezimlerin kazandıkları kârları, maaş olarak ödemek gerekti. Bunu hemen başaramadılar. İltizam sistemi tekrar geri geldi. Ama uzun vadede bunu ortadan kaldırıp bürokratik yapıyı hâkim kılma iradesi çok net olarak görülüyor. Yalnız burada bürokratların sayısı arttı. Bunların hepsi maaşlı hale getirildi. Yaptıkları işe göre ücret sistemi, ortadan kalktı ve çalışma saatleri de kısaldı. 1840'dan sonra artık eski klasik Osmanlı memurları gibi 8-10 saat değil 5-6 saat çalışır hale geldiler. Bürokrasinin hızı da azaldı. Mesela daha evvel James Porter'in bahsettiği zamanlarda bürokraside bir hafta içinde tamamlanmayan bir muamele hemen hemen yoktu. Ama 1850-60'lardan sonra bu iki hafta, bir ay, iki ay süren muameleler olmaya başladı. Bu, bürokrasinin hantallaşmasından değil, devletin ekonomi ve toplum üzerinde nüfuzu artıkça yazışmaların hacmi de muazzam büyüdü. 19. yüzyılın belgeleri çok hacimlidir, çok ayrıntılıdır. Gayet sofistike bir dille her şeyi ifade etmeye çalışan, uzun, noktasız, yani tek cümleden oluşan metinlerle karşılaşıyoruz.

E. Ö.: Diğer yandan, bu çağda yolların ıslah edilmesi, haberleşme araçlarının gelişmesi, yaygınlaşması gerek kamuoyunun oluşmasına ve gerekse devletin, bürokrasinin topladığı bilgi hacminin büyümesine önemli katkılarda bulundu.

M. G.: Eskiden Bağdat'tan, Halep'ten İstanbul'a belgeni gelişi iki-üç ay sürüyordu 17-18. yüzyıllarda. 19. yüzyılda, telgrafla bir-

likte bu 1-2 saate indi. O zaman hızlı bir akış oldu. Bağdat'tan, Halep'ten iki üç ayda gelen belge merkezdeki bürokratin elinden en fazla bir hafta içinde tamamlanıyordu muamelesi ve tekrar üç ayda yola çıkıyordu. 19. yüzyılda bu değişti. Gelişler hızlandı, işler yığıldı ve daha fazla uzun mesailer gerektirdi.

E. Ö.: Belki kayıt sisteminin de değişmiş olması bürokrasinin işlem hacmini artıran başka bir âmil idi.

M. G.: Tabii her yeni faaliyet için yeni birimler oluşturmak Osmanlı bürokrasisinin önemli vasfıdır. 16. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar baktığımızda sürekli kendini yenileyen, genişleyen bir organizmayla karşı karşıya olduğumuzu görüyoruz.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Para

Erol Özvar: Bu sohbetimiz Osmanlı “para tarihi”ne dair olacak, Osmanlılarda parayı konuşacağız. Bu konuşmayı Şevket Pamuk* ile birlikte yapıyoruz. Şöyle başlayacağım: Osmanlılar uzun ömürlü bir devlet kurdular. Balkanlar, Anadolu ve Orta Doğu’nun pek çok bölgesinde siyasi bir birlik tesis ettiler. Osmanlıların hükümran olduğu bu coğrafya parçası dünya ticaret yollarının geçtiği önemli bir kavşak noktasıydı. Doğudan batıya, batıdan doğuya doğru bir yandan para diğer yandan mal akımlarına sahne oluyordu. Acaba mal ve para akımlarının kavşağında olan Osmanlı Devleti’nin kendine özgü bir para sistemi var mıydı? Varsa bu sistemin genel hatları neydi?

Şevket Pamuk: İlk önce sadece Osmanlı için değil, daha genel olarak “Akdeniz Havzası, Avrupa, Orta Doğu bölgesinde bu para sorununu nasıl çözmeye çalışıyorlar?” diyelim. Buna dair bir iki şey söylemek isterim: Her şeyden önce konuştuğumuz dönemde 14-15. yüzyıllarda çoğunluğuyla tarıma dayalı bir ekonomiden söz ediyoruz. Nüfusun %90’ı kırlarda yaşıyor ama kırlardaki nüfus da para kullanıyor. Kentlerde de para kullanımı var. Ve devlet ekonominin işlemesi için paranın tedavül etmesini, tedavülde belirli miktarda para olmasını zorunlu görüyor. Sonra devlet vergi de toplamak istiyor. İşte bu kaygılarla Osmanlı Devleti o dönemde başka devletlerde olduğu gibi madeni sikkeleri kullanıyor. O zaman kâğıt para söz konusu değil. Ve günlük alışverişlerde, bugün bizim bozuk para dediğimiz türden küçük alışverişlerde kullanılmak üzere bakır sikkeler var. Sonra, orta büyüklükteki

* Şevket Pamuk, İktisat Tarihi Profesörü. Boğaziçi Üniversitesi Atatürk Enstitüsü’n-de öğretim üyesidir.

alışverişler için örneğin bir bakkala gidildiğinde kullanılabilecek küçük gümüş sikkeler var, akçe diyoruz bunlara. Daha büyük alışverişler veya tasarrufları biriktirmek için de yelpazenin öbür ucunda altın sikkeler var.

E. Ö.: Yani piyasada birden fazla metal para tedavül ediyordu. Osmanlı Devleti'nin kuruluşuna bakıldığı zaman, İlhanlı hâkimiyetinin olduğu bir rejim var. Diğer tarafta Bizans var. Osmanlı Devleti, tek bir para sisteminin hâkim olduğu topraklarda kurulmadı. Birden fazla devletin paralarının tedavül edildiği bir coğrafyada kuruldu değil mi?

Ş. P.: Şimdi o dönemde bütün devletler, özellikle İslâm devletleri için sikke bir de egemenlik sembolüydü. Mesela Osmanlılar, uzun bir süre İlhanlı Devleti'ne bağlılar ve İlhanlıların Anadolu'daki hâkimiyeti sona ermeden önce de Osmanlılar kendi sikkelerini basamıyorlar. Çünkü o bir egemenlik sembolüdür. Ancak İlhanlıların Anadolu'daki valisi Timurtaş, Anadolu'dan ayrıldıktan sonra Osmanlılar "evet biz şimdi egemenliğimizi tesis ediyoruz" diye kendi sikkelerini basmaya başlıyorlar.

E. Ö.: Devletin kuruluşu için 1299 tarihi verilir. Kendi adlarına kestirdikleri ilk akçe de 1326 yılı. O halde Osmanlılar Anadolu'da egemenliklerini sikke yoluyla bu tarihte izhar ediyorlar. Kuruluş yılları esnasında ve sonrasında Osmanlı paralarının yanı sıra yabancı paraların da bu coğrafyada tedavül ettiğini biliyoruz. Söz gelişi, dönemin genel geçer, konvertibl paralarından biri Venedik dukası ve Floransa florini idi.

M. G.: Osmanlılar doğduğu zaman Yakın Doğu'da iktisadî ağırlık merkezi Doğu Akdeniz'den Orta Akdeniz'e doğru kaymış. İtalyan şehir devletleri üstün bir pozisyona geçmişlerdi. İlk altın paralar da orada basıldı. 12. ve 13. yüzyıllardan ve Venedik'in bastığı duka, yaldız altını, uzun zaman dünyanın en önemli paralarından biri oldu. Osmanlılar sonra, 15. yüzyılda altın para bas-

tıkları zaman önce Venedik altınını damgalayarak daha sonra da o ölçü ve ağırlığa dikkat ederek kendi altın paralarının piyasaya sürmüşlerdir. Aslında kıymetli maden rejiminde millî veya emperyal sınırlar o kadar önemli değildi. Paralar iktisadî münasebetlere göre, serbestçe küresel bir dolaşım aleti olarak mevcuttu ve kabul ediyorlardı.

Ş. P.: Biraz önce söylüyorduk: Bir devlet için ekonomide yeterli para, sikke bulunması önemli bir kaygı. Hem ekonominin işlemesi hem de vergi toplayabilmek için... Osmanlılar kendi sikkelerinin tedavül etmesini istiyorlar. Ama onun yanında Venedik dukası veya başka sikkeler olur da bunlar tedavül ederlerse Osmanlı bunu engellemeye çalışmıyor. Bilakis yabancı sikkelerin de tedavüldeki para miktarını artırdığını, ekonomiye destek olduğunu düşünüyorlar.

E. Ö.: Bu amaçla serbest bırakıyorlar. Dukayı basıyorlar. Emisyon hacmini artırmak amacıyla bunu kullanıyorlar. Belki Venedik dukasının satın alma gücü yüksek ve itibarlı bir para olmasının herhalde önemli bir payı olsa gerek. Sizin Osmanlı para tarihi üzerine önemli bir çalışmanız var. Türkçe, İngilizce ve Arapça yayımlandı. Bu kitabınızda da sözünü ediyorsunuz. Osmanlılar acaba ne zaman Venedik dukasına alternatif sayılabilecek kendi paralarını basıyorlar?

Ş. P.: Bu işin sadece iktisadî yanı yok, sembolik yanı da var. Osmanlılar Fatih döneminde, 15. yüzyılın ikinci yarısında artık kendilerini Doğu Akdeniz’de bir imparatorluk olarak görüyorlar. Fatih’in çabalarıyla da zaten bir hayli yayılıyorlar ve böyle bir imparatorluk kuruluyor. İşte o aşamada Venedik dukasına karşı Osmanlılar kendi altın sikkelerini devreye sokmak istiyorlar. Osmanlıların ilk altın sikkelerini basmaları 1477’dir ve ilginç bir şekilde bir yandan Venedik’le savaş halinde Osmanlı Devleti ama bir yandan da sadece Doğu Akdeniz’de değil bütün Akde-

niz ve Avrupa yöresinde kabul gören dükânın standartlarında bir sultanî basıyorlar. Böylece ilk aşamadan itibaren Osmanlı sultanisi ile Venedik dükası birebir değişim, kur değeri başa baş oluyor. Bu tabii, iktisadî faaliyetlerde kolaylık sağlıyor. Bir yandan Venedik'e karşı kendi sembollerini kendi altın sikkelerini ortaya koyuyor, Osmanlılar ama Venedik'in koyduğu standartları, altın dükânın standartlarını da kabul ediyorlar.

E. Ö.: Fatih'in altın para basmasının sembolik anlamından söz ettiniz. Fatih döneminde, özellikle Osmanlı gümüş parası akçenin değeri düşürülüyor. Akçenin gümüş içeriğini düşürerek bir nevi devalüasyona niçin müracaat edildi?

Ş. P.: Fatih döneminde yaklaşık on yılda bir, devlet, akçenin gümüş içeriğini bir miktar azaltıyor ve bu azalma Fatih'in saltanatı sonunda yüzde otuzu buluyor. Bunlar biraz planlı, programlı taşşışler. Fatih, bu taşşışleri ek malî gelir sağlamak için yapıyor. Bugün 21. yüzyılda devletlerin kâğıt para basarak ek malî gelir sağlamasına benzer bir olay yani.

M. G.: Ondan sonra taşşış belki Yavuz ve Kanuni devirlerinde de görülüyor mu?

Ş. P.: Fatih'in taşşışleri özellikle sabit gelirlileri çok mutsuz ediyor. Taşşışlere karşı bir hayli ciddi bir muhalefet var. Askerler memnun çünkü Fatih bir yandan onları memnun etmek için maaşlarını arttırıyor. Ama sabit gelirliler sıkıntıda. Fatih'in ölümünden sonra oğlundan II. Bayezit'tan söz alıyorlar. II. Bayezit diyor ki "Ben paranın içeriğiyle oynamayacağım". Ve gerçekten 100 yıl kadar akçenin gümüş içeriği sabit kalmıştır. 1480'lerden 1580'lere kadar. Zaten o zaman imparatorluk tarihinde güçlü bir dönem. Paranın ayarıyla 100 yıl kadar oynamadılar.

M. G.: II. Beyazıd, Yavuz ve sonra Kanuni devirleri imparator-

luğun en hızlı genişlediği bir dönemdir. Muhtemelen yastık altı kıymetli madenleri devreye girdi. Muhtemelen maden üretimi de arttı. Balkanlar'da çok önemli gümüş madeni üretilen bölgeleri ele geçirdiler ve Osmanlı darphaneleri para emisyonu bakımından bir sıkıntı herhalde çekmediler o dönemde.

E. Ö.: Madeni paranın değerini içindeki değerli maden miktarını azaltarak düşürüyorsunuz. Peki niye yapıyorlar?

M. G.: Aslında bütçelere baktığınız zaman ne zaman tağşiş yapıldığını tahmin etmek mümkün. Devlet, gelirleriyle giderlerini karşılayamadığı zaman başvurduğu özellikle 19. yüzyıl ortalarındaki önceki dönemde başvurduğu yol, paranın içindeki kıymetli maden miktarını azaltarak elindeki kıymetli madenin para olarak hacmini büyütme. Bu da, Fatih devrinde var. 16. yüzyılın sonlarına kadar zaten yayımladığımız bütçeler de onu gösteriyor. Açık yok, gelirler giderleri karşılıyor. O hızlı genişleme döneminde gelirlerdeki artış temposu harcamaları karşılayacak düzeydedir. 16. yüzyılın sonlarında, ilk önemli büyük tağşiş 1580'lerde oluyor. O uzun bir süre devam etti. 17. yüzyılın ilk yarısına kadar devam ediyor. Birçok tağşiş oluyor. Aynı zamanda biraz ileri gittikleri için tekrar tahsis-i sikke dedikleri kıymetli maden içeriğini artıran tashih-i sikke örnekleri de var.

E. Ö.: Bu tağşişlerle de ilgili olarak hem Osmanlı hem de Avrupa iktisat tarihi literatüründe enteresan bir tartışma var: Fiyat Devrimi. İsterseniz bu konuya biraz sonra girelim. 16. yüzyılın özellikle ikinci yarısından itibaren Avrupa'da görülen çok ciddi bir fiyat artışı var. Bu, 17. yüzyılın bir dönemine kadar devam ediyor. Bu zaman zarfında meydana gelen fiyat artışlarının sebebi, Avrupa ve Osmanlı için de tartışılıyor. Tartışma devam ediyor. Fiyat Devrimi hakkında ne düşünüyorsunuz?

Ş. P.: Bu tartışmaların kökeninde şöyle bir tez var. Hamilton adında bir tarihçi diyor ki: "Bugünkü ölçülere göre çok yavaş

olan fiyat artışlarının sonunda Avrupa’da gelirler çok ciddi bir şekilde yeniden dağıtıldı. Ve ortaya, Avrupa’yı kapitalizme götürecektir yeni bir sınıf çıktı” diye bir tezi vardı. Bunun için bu Fiyat Devrimi denilen enflasyon sürecinin nedenleri çok hararetli tartışmalara neden oldu. Artık Hamilton’un tezi bir kenara itildi. O şimdi rağbet görmüyor; ancak fiyat artışlarının olduğu ve Avrupa’nın özellikle Batı Avrupa’nın şiddetli bir enflasyon yaşadığı o dönemin ölçülerine göre, bu bir gerçek. Tabii Osmanlılar da bu enflasyondan etkilendiler. Özellikle 16. yüzyılda Amerika’dan Eski Dünya’ya gelen gümüş akımının bu fiyat artışlarını beslediği doğrudur. Ancak bu enflasyonun ardında başka nedenler olabilir mi? Mesela kentleşme, paranın tedavül hızının artması gibi nedenler var mı? Kurumsal nedenler var mı? Bunlar tartışma konusudur. Bu tartışmalar kesin bir sonuca bağlanmamıştır; ama yaptığımız araştırmalar gösteriyor ki, Osmanlı da nasibini aldı bu fiyat artışlarından. Doğu Akdeniz bölgesinde de 16. yüzyıl boyunca yavaş da olsa fiyat artışları yaşandı. Sonra Mehmet Bey’in söylediği gibi, 1580’lerden itibaren taşşişlerin devreye girmesiyle beraber fiyat artışları hızlanıyor. Ve Osmanlı Devleti’nde, 1580’lerden 17. yüzyıl ortalarına kadar oldukça hızlı bir fiyat artışları yaşanıyor.

E. Ö.: Ömer Lütfi Barkan, 1970’lerde Osmanlı’da fiyat hareketleriyle ilgili bir çalışma yaptı. Fiyat artışlarının sebeplerini araştırdı. Aynı konuda siz de çalıştığınız. Yanlış hatırlamıyorsam, çalışmanızda para arzının artışının, yani Avrupa’dan, Yeni Dünya’dan gelen para miktarının yanında taşşişin de önemli olduğunu vurguluyorsunuz.

Ş. P.: Evet, gerçekten de Barkan, Osmanlı’da yaşanan fiyat artışlarının nedeni olarak dışarıdan ithal edilen enflasyonun altını çiziyordu. Fiyat endeksleri üzerinde aynı çalışmaları, hesaplamaları yaptıktan, fiyat artışlarının zamanlamasına baktıktan sonra ithal edilen enflasyondan daha çok, Osmanlıların bütçe sıkıntıla-

rı, bütçe açıkları nedeniyle başvurdıkları tağşişlerin daha önemli olduğu sonucuna vardım. Şöyle de söylenebilir: Ömer Lütfü Barkan enflasyonun ithal edildiğini söylüyordu. Benim vardığım sonuçlar ise enflasyonun bir anlamda iç kaynaklı olduğunu, tağşişlerden kaynaklandığını gösteriyor. Diyebilirsiniz ki o tağşişlerin nedenleri arasında daha büyük bazı gelişmeler de var. Orduların büyümesi, savaşların giderek pahalılaşması gibi şeyler var. Ama sonunda o bütçe sıkıntıları Osmanlıları o tağşişlere, oradan da enflasyona sürükledi.

M. G.: 17. yüzyılın, 16. yüzyılda sonlarından itibaren Osmanlı dünyasında Batı kaynaklı büyük gümüş paraların çok yaygın olduğunu görüyoruz. Yani Amerikan gümüş akımı Avrupa'ya geldiği ölçüde olmasa bile, büyük ölçüde Osmanlı ekonomisine de zerk edildiği anlaşıyor. Buna rağmen sizin hesaplarınız gümüşün değeri ile fiyatlar arasında herhangi bir bağlantı olmadığını gösterdiğine göre, Osmanlı ekonomisi aslında o dönemde daha moneter ve daha parayı kullanır hale gelmiş olduğunu tahmin edebiliriz. Ve enflasyonu aşağı yukarı tağşiş oranında görüyoruz.

Ş. P.: Evet, Osmanlılar yabancı sikkelerin kendi ekonomilerinde tedavül etmesi karşısında direnç göstermiyorlar. Bilakis bunu destekliyorlar. Onun için büyük yabancı sikkelerin (bunlara kuruş adı veriliyordu), kuruşların tedavül etmesini engeller bir tavır almıyorlar.

E. Ö.: Ben şunu eklemek isterim. Barkan, Amerikan gümüşlerinin etkisi yanında bu fiyat artışlarının sebepleri arasında açıkça akçenin değer kaybetmesi, artan savaş harcamaları, ticarî değişmeler, yüksek nüfus artışı ve dış fiyatların yüksekliğini zikreder. Bu tartışmalarda ayrıca benim gördüğüm bir şey daha var: Genellikle Fiyat Devrimi'nin Avrupa ekonomileri üzerindeki uzun vadeli sonuçları olumlu bir çerçevede ele alınıyor. Yani Avrupa'daki ekonomileri sarsıcı, zora sokucu olmaktan ziyade ekono-

miyi daha olumlu şekilde etkilediği, piyasa ilişkilerini genişlettiği, ilerde belki kapitalizme yol açacak gelişmelere vesile olduğu söyleniyor. Ama Osmanlı coğrafyası söz konusu olunca, Fiyat Devrimi'nin etkilerine gelindiğinde tartışmanın seyri biraz değişiyor. Sanki Osmanlı coğrafyasında Fiyat Devrimi'nin sonuçları biraz daha olumsuz çerçevede değerlendiriliyor. Ne dersiniz?

M. G.: Bu biraz mübalağa edildi zannediyorum. Birkaç tez var. Murat Çizakçı'nın tezi var, Benjamin Braude'nin çalışması var. "Osmanlı sanayisizleşme sürecine girdi" gibi tezler var. Tabii şu oluyor: Avrupa'ya Osmanlıya oranla çok fazla kıymetli maden, gümüş akımı olduğu için Avrupa'nın fiyat düzeyi yükseliyor. O zaman Osmanlı mallarına Avrupa'da talepte bir artış oluyor. Belki Osmanlıların provizyonist tutumlarını daha sıkı bir şekilde uygulamalarının bir sebebi odur. İhracatı kontrol ederek, iç pazarın ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde dış ticaret hacmini düşürerek buna tepki gösterdiler. Buna çare bulmak istediler.

E. Ö.: Fiyat Devrimi'nin Osmanlı gerileme paradigmasını desteklediği söylenebilir mi?

M. G.: Bence gerileme değil bu, tabii bir takım problemler yarattı Osmanlı dünyasında. Ama bunlar çok iyi araştırılmış şeyler değil. Mesela Osmanlı maliye bürokrasisinin bu problemli dönemde önemli bir gelişme gösterdiğini görüyoruz. 16. yüzyılın sonları 17. yüzyılın başları tam bu tağşiş ve sıkıntıların başladığı dönemde, Osmanlı maliye bürokrasisinin profili teşekkül etti. Önemli bir gelişme gösterdi 17. yüzyılda ve yüzyılın sonunda önemli bir para rejimine hazırlık ve birikimin sonunda ulaştılar diyebiliriz sanırım.

Ş. P.: 16 özellikle 17. yüzyılda, Avrupa'da, Kuzey Batı Avrupa öne çıkmaya başlıyor. Daha önce İtalya, İspanya güçlü ekonomilerdi. Bu yüzyıllarda Avrupa'da ekonomik güç kuzeye, kuzeybatıya doğru kaymaya başlıyor. Şimdi Fiyat Devrimi tartışmalarındaki

mesele şu: Enflasyon bir rol oynadı mı bu süreçte? İktisadî ağırlığın Kuzey Batı'ya kaymasında önemli bir rol oynadı mı? Yeni bir dünya doğuyor, bunda enflasyonun payı var mıdır? O sırada Osmanlı Devleti bu gelişmelerin biraz dışında kalıyor ve Kuzey Batı Avrupa ile Osmanlılar arasındaki fark biraz açılmaya başlıyor. Enflasyon bu sürece katkıda bulunmuş olabilir mi? Sanıyorum 1960-70'lerdeki tartışmalar bu sorunun etrafında biçimlendi. Dünya iktisat tarihçiliğindeki son tartışmalar, o enflasyonu değil de uzun dönemli kurumsal dönüşümleri Batı Avrupa'nın Atlantik'e oradan bütün dünyaya yayılabilmesini öne çıkarır oldu, onun için enflasyonun önemi arka planda kalmaya başladı. Zaten Osmanlı bir enflasyon yaşadı. Ama sonunda Osmanlı sanayisinin çökmesini konuşmak için henüz erken, Osmanlı sanayisi 17. yüzyılda toparlanmıştır. 16 ve 17. yüzyıllarda yaşanan enflasyonu da Osmanlı'nın geri kalmasının birinci nedeni olarak görmek doğru olmayacaktır.

E. Ö.: Peki, 16. yüzyıldan sonra ne gibi gelişmeler oldu? Osmanlı parasında 17. yüzyılın ilk yarısında tağşişe devam edildiğini görüyoruz. Özellikle yüzyılın sonundan itibaren Avusturya savaşları, sonra İran savaşları esnasında, sonra yüzyılın ortalarına doğru birkaç sefer tağşiş oldu. Acaba tağşişlerde de finansman ihtiyacı veya malî zorlukların temel motif olduğunu söylemek mümkün müdür?

M. G.: Tabii ki bunda hiç şüphe yok. Osmanlı bütçelerine baktığımız zaman görülen harcamaların en önemli bölümü maaşlı askerler, merkez ordusu. Bu ordunun mevcudu, 16. yüzyılın başlarında 10 bin civarında. 1600'e geldiğimiz zaman 70-80 bin. 17. yüzyılda da büyümeye devam ediyor. Daha evvel de konuştuk. 17. yüzyıl aşağı yukarı 16. yüzyılın sonlarından itibaren bütün bir yüzyıl savaşıyla geçmiştir. Ve bu artan askerlere maaş ödemek için bu tağşişler bir finansman aleti olarak kullanıldı büyük ölçüde.

E. Ö.: Millî bir paradan Osmanlıda bahsetmek herhalde 16 ve 17. yüzyıllarda zor. Osmanlı farklı paraların tedavül etmesine müsaade ediyor. Ama herhalde 17. yüzyılın sonundan itibaren önemli gelişmelerin olduğunu biliyoruz. Osmanlı Devleti ne zaman farklı bölge paralarından merkezî paraya geçiş yaptı?

Ş. P.: Şimdi Osmanlılar, Balkanlar ve Anadolu'yla sınırlı bir devletten daha geniş bir coğrafyaya; Suriye, sonra bugünkü Irak, Mısır, Tunus, Cezayir'e yayılırken, akçe ve sultanîyeye dayalı para düzeni başka boyutlar kazandı. Mısır'da, Tunus'ta, Cezayir'de, Irak'ta Osmanlı Devleti, o bölgelerdeki halkın alışkanlıklarını da dikkate alarak yeni para birimleri oluşturdu. Bu gümüş sikkelerin her birinin üzerinde yine Osmanlı padişahının ismi yazılıyor. Bunlar yine Osmanlı para birimi ama Osmanlı Devleti 16-17. yüzyıllarda tüm imparatorlukta bir tür gümüş sikkeyi empoze etmek yerine, farklı bölgelerde farklı Osmanlı sikkelerinin tedavülü yolunu seçti. Burada tabii bir hayli pragmatik şekilde Osmanlı Devleti bir tek akçeyi tüm imparatorlukta kullanamayacağını, tüm imparatorluğa benimsetemeyeceğini idrak etmişti. O zaman 16-17. yüzyıllarda gümüş sikkeler açısından imparatorluk içerisinde farklı bölgeler var. Altında birlik sağlanmış ve sultanî bütün imparatorlukta kullanılıyor. Gümüşte ise bölgeler arasında farklı standartlar var. Söylediğiniz gibi, 18. yüzyıldan itibaren tekrar merkezîleşme sürecine giriliyor. Osmanlılar, 17. yüzyılın sonundan itibaren daha önce sözünü ettiğimiz Avrupa kökenli büyük gümüş sikkeleri -ki bunlara gurus deniyordu-, Avrupa kuruluşlarını temel alarak kendi büyük sikkelerini basmaya yöneldiler. Bugün de kullandığımız "kuruş" kelimesi 17. yüzyılda telaffuz edilmeye başlandı ve Osmanlılar kendi kuruluşlarını 17. yüzyılın sonundan itibaren darp etme yoluna gittiler. 18. yüzyılda kuruş, tüm imparatorlukta yerleşti, güç kazandı ve temel para birimi haline geldi.

E. Ö.: O halde 18. yüzyıldan itibaren deyim yerindeyse millî para hakim olmaya başlıyor. Buna para reformu gözüyle bakmak

da mümkün. 18. yüzyılın başlarından itibaren para reformuyla ekonomik gelişme, canlanma, sanayileşme hamlesi arasında bir ilişki var mı? Birbirlerini nasıl etkiledi bu iki gelişme?

M. G.: Tabii iktisadî canlanma, gelişme ile para istikrarı arasında çok sıkı bir bağlantı var. Osmanlılar bu savaş içinde, II. Viyana Kuşatması'nın ortalarında bu reformu yaptılar. Ve ondan sonra bu sistem, bütün imparatorluğun Şevket Bey'in söylediği gibi, bütün imparatorluğun her tarafında yaygın kullanılan para birimini oluşturmuş oldu. 18. yüzyıl boyunca misal 17. yüzyılda görmediğimiz özel terekelerde elde tutulan para birimlerine ait belgelere baktığımız zaman Osmanlılar Anadolu'da, Rumeli'de, Irak'tan Belgrad'a kadar bu yeni basılan paraları kullandıklarını, Osmanlılar altın ve gümüş paralarını kullandıklarını görüyoruz. İktisadî bakımdan 18. yüzyıl başlarında gördüğümüz gelişme, canlilik -ki birçok alanda bunu görüyoruz- hem devletin tavrı da -daha evvel de konuştuk- ekonomiye bakışı da değişti. 17. yüzyılın sonundan itibaren devlet, ekonomiyle daha yakından ilgilenmeye ve birçok faaliyetleri teşvik etmeye, desteklemeye, yatırımlar yapmaya başladı. Ve özel alanda da esnafılık üretiminde, ticarete, ziraatta, önemli gelişmeler olmaya başladı. Bunlar daha evvel görmediğimiz bir para istikrarı içine gerçekleşmiştir. Bütçe açıkları da yoktur. Bizim bütçelerimizin 18. yüzyılın ortalarına kadar hatta Rusya Savaşı ile 1760'ların sonlarına kadar önemli bir bütçe açığı da yoktur.

E. Ö.: Yani para istikrarı ile beraber yüzyılın ilk yarısına kadar bu genişlemeyi görüyoruz. Ama yüzyılın ikinci yarısından itibaren herhalde işler biraz değişiyor. Özellikle Ruslarla girilen iki büyük savaş, hem ekonomik büyümeyi, canlanmayı sekteye uğrattıyor, hem de ekonomik canlanmanın veya kötüleşmenin en önemli işareti olan para istikrarında önemli değişimler yaşanıyor. Ne dersiniz?

Ş. P.: Evet, öyle gerçekten. 1770'lerden itibaren bir yandan savaşlar sıklaşmaya başlıyor. Öte yandan Osmanlı Devleti yine bu dönemde vergi toplayamaz durumda bulunuyor. Vergi gelirleri azalmakta. Taşradaki ayan, toplanan vergilerin bir kısmına el koyuyor. Bunları merkeze göndermiyor. Şimdi bu durumda savaşlar geldiğinde devlet ek gelir sağlayabilmek, savaşları finanse etmek için tağşişlere başvurdu. İlk tağşiş 1760'ların sonunda, savaşlar sırasında yapılıyor, sonra III. Selim döneminde bir tağşiş daha var. Fakat tağşişlerin en hızlı olduğu dönem, II. Mahmud dönemidir. 19. yüzyılın ilk çeyreğinde 1810'lar-1820'ler Osmanlı tarihinde tağşişlerin en hızlı ve en sık yapıldığı dönemdir. Tabii bu dönem, tağşişlere paralel olarak fiyatların da en hızlı arttığı dönem oluyor. Devlet yeterince vergi toplayamadığı ve sık savaşlar olduğu için, bir yandan da, özellikle II. Mahmud dönemindeki reform çabalarını finanse edebilmek gayesiyle devlet tağşişlere başvuruyor. Reform deyince her şeyden önce bir yeni ordu kurmaya çalışıyor Osmanlı Devleti. Ve yeni askerlere de düzgün maaş ödeme çabası içinde, çünkü daha önceki askerleri Yeniçerilerdi. Bu dönemde artık daha fazla maaş aldıkları yok. Ama yeni askerlere, devlet iyi maaş ödemek istiyor. Bu da tabii, devletin giderlerini arttıyor.

M. G.: Tabii yalnız maaş değil, askerlerin elbisesi, ayakkabısı, mühimmat filan ve devletin harcamaları muazzam büyüyor. Ve bunu finanse etmek için tağşişi kullanıyorlar. Bunlar çok önemli oranda...

E. Ö.: Tağşiş politikaları piyasa ilişkilerini ortadan kaldıracak düzeyde uygulanmamıştır desek acaba böyle bir yargıya katılır mısınız?

Ş. P.: Doğru... Bu sözünü ettiğiniz dönemde, 19. yüzyıl öncesindeki dönemde aslında tağşiş çok bildik bir süreç. Avrupa devletlerinin büyük bir kısmı tağşişe başvuruyor. Tağşişe başvurmayı terk eden ülkeler aslında yeterince vergi toplayabilen ülkeler. Ve

Avrupa'da yeterince vergi toplayabilen iki ülke var bu dönemde: Hollanda ve İngiltere. Bunun dışında kalan ülkeler Fransa, İspanya, diğerleri özellikle savaş dönemlerinde bütçeyi denkleştiremiyorlar. Ve onun için tağşişler 18. yüzyılda da süregeliyor. Osmanlılar 19. yüzyıla kadar bunu diğer Avrupa devletlerinden daha fazla yapmadılar, II. Mahmud dönemi istisnadır.

Osmanlılarda Para ve Devlet Finansmanı

Erol Özvar: Erken modern dönemde askeri harcamaların artışı ile birlikte merkezileşen bütün devletlerin daha büyük oranda mali gelirlere ihtiyaç duyduklarını biliyoruz. Bu çerçevede Osmanlı Devleti'nin sürekli karşı karşıya geldiği finansman sorunları nelerdi?

Şevket Pamuk: Aslında Osmanlı Devleti'nin karşı karşıya olduğu finansman sorunları, bu dönemin Avrupa ve Asya devletlerinin sorunlarından çok da farklı değil. Özellikle savaş dönemlerinde bu finansman sorunları büyüyor, çünkü çok kısa süre içerisinde devlet çok büyük miktarlarda kaynak yaratmak zorunda kalıyor. Tabii finansman deyince devletin her zaman en büyük gelir kaynağı vergidir. Ve Osmanlı Devleti esas olarak tarıma dayalı olduğu için en büyük gelir kaynağı tarımdan sağlanan vergiler oluyor. Ama beklenmedik savaşların çıkmasıyla devlet, acil olarak ek gelir bulmak zorunda olduğu için özel vergiler uygulayabilir. Bu özel vergilerin yeterli olmadığı durumlarda, devlet borçlanma yöntemlerini araştırmak durumunda kalabilir. Daha önce de konuşmuştuk; tüm bunların yetmediği durumlarda devlet, paranın ayarını düşürmeye başvurabilir. Aslında bütün bunlar, Avrupa'da, Asya'da hemen hemen bütün devletlerin başvurduğu yöntemlerdir.

E. Ö.: Peki Osmanlı Devleti ne zaman ciddi sayılabilecek bir finansman ihtiyacıyla karşı karşıya kalıyor?

M. G.: Devletin finansman ihtiyacı her zaman vardır. 16. yüzyılın sonlarına doğru bu ciddi problemle karşılaşılıyor. Daha evvelki

ihtiyaçlarını kısmen karşılıyordu. Şevket Bey'in bahsettiği ziraî ekonomi olduğu için bu ekonominin gelir akışı devletin harcamaya ihtiyaçlarına tam uymadığı için Osmanlılar baştan beri iltizam yolu ile gelirlerini sağlamaya çalıştılar. İltizamı verirken gelir ihtiyaçlarına göre, iltizamları biraz önceden ihale etmeye ve en önemlisi bir miktar peşin para almaya başladılar. İltizam peşinleri, Osmanlı Devleti'nin başvurduğu ilk önemli borçlanma kaynağıdır. Bu 16. yüzyılın sonlarından itibaren bütçe açıkları arttığı oranda iltizamlar da genişledi ve en önemlisi peşinleri büyük ölçüde artmaya başladı. Devletin en önemli finans kaynaklarından biri olmuştur 17. yüzyıl boyunca. Daha sonra iltizam sistemindeki değişmelerle devlet borçlanma ihtiyacını karşılamaya çalışmıştır.

E. Ö.: Osmanlı yönetimi, bir vergi toplama yolu olarak iltizama çok erkenden başvuruyor. Ama iltizamdan bir iç borçlanma olarak faydalanmaya başlaması herhalde 17. yüzyıldan itibaren, değil mi?

M. G.: Evet, 17. yüzyılın sonlarından itibaren giderek gelişti. 17. yüzyılın sonlarına doğru devlet, iltizam miktarlarının hemen tamamını birkaç ay evvelinden peşin olarak almaya çalışmıştır. Bu önemli bir iç borç kaynağı oldu. Bu daha sonra iltizam rejiminde 17. yüzyılın sonlarında sizin de benim de çalıştığımız "malikane" rejimi ile bu daha sistemli bir iç borç stoku oluşturmuş oldu.

E. Ö.: İltizamdan iç borç olarak faydalanılması herhalde sadece Osmanlı'ya özgü bir yöntem olmasa gerek. Değil mi?

Ş. P.: Tabii, Avrupa devletleri de vergi gelirlerini kullanarak sürekli olarak iç borçlanma yolları arıyorlar. Ancak şunu da eklemek gerekir: 14 ve 15. yüzyıldan itibaren özellikle Batı ve Güney Avrupa içerisinde uluslararası bir para ve kredi piyasası gelişmekteydi. Özellikle savaş dönemlerinde sıkışan devletler, mesela bir İngiliz kralı, İtalya'daki bankerlerden borç alabiliyordu.

Daha sonraki dönemlerde, örneğin yine İngiliz kralı, Hollanda'dan borç alabiliyordu. Böylece Batı Avrupa içerisinde oldukça yaygın bir kredi ağı ortaya çıkmıştır. Bu zaman içerisinde gelişmiştir. Ancak Osmanlı Devleti 19. yüzyıla kadar bu kredi piyasasının dışında kaldı. Yani, diyelim ki Batı Avrupa devletleri acil ihtiyaçlarını, özellikle kısa vadeli savaş finansmanını karşılamak için başka ülkelerdeki özel finans kaynaklarından borç alırlarken, Osmanlı Devleti'nin böyle bir seçeneği yoktu. Osmanlı Devleti sadece imparatorluk içindeki özel kesimden vergiler toplayan girişimcilerden borç bulabiliyordu.

E. Ö.: Avrupa'da sözünü ettiğiniz gibi hükümdarlar özel kesimden borçlanıyorlar. Ama Avrupa'da da uzun süre mülkiyet haklarının garanti altına alındığı kredi piyasasından söz etmek zor. Bu daha ziyade kredibilite yani hükümdarların ne kadar güvenilir olmasıyla doğrudan alakalı. 16. yüzyılda İspanya Kralı II. Felipe'nin kaç defa borçlandığını ve borçlar dolayısıyla iflas ettiğini biliyoruz. Aynı şeyi diğer hükümdarlar için de söylemek mümkün. Yani kredi piyasaları gelişene kadar Avrupa'da kredi alışverişi var, fakat kredi kredibilite ile sınırlı. Osmanlılar bu dünyaya sözünü ettiğiniz gibi nüfuz edemiyor. Osmanlı'nın iç borçlanma araçlarının bu açıdan Avrupa ile belki biraz farklılık arz ettiği söylenebilir. Biraz önce Mehmet Bey iltizamdan söz etti, sonra "malikâneye" geldi. "Malikâne" de bir iç borçlanma olarak Osmanlı Devleti'ne hizmet etti, ama bir farkla, malikâne usûlünde Osmanlı Devleti'nin borçlanması daha uzun vadeye yayıldı.

M. G.: Evet, doğru. İltizam peşinleri, iltizam süresiyle sınırlıydı. Genellikle iltizamalar bir yıllık, iki-üç yıl en fazla uzatarak birkaç 5-10 yıla kadar genişlediği oluyor ama normal olarak Osmanlı iltizamları ortalama bir yıllıktır. Onun için borçlanma da kısa vadeli, orta vadeli bir borçlanmadır. Malikane usulü ile birlikte olan borçlanma oldukça uzun vadeli, "kayd-ı hayat" şartıyla. Yani malikane olarak iltizamı alan adam yaşadığı sürece vergilendir-

me hakkını almak üzere yatırdığı paradır borçlanma kaynağı. O, adam yaşadığı sürece bir borç olarak duruyor. Öldüğü zaman da zaten hazineye intikal ediyor. Demek ki sadece faizi ödenen ama ana parası hiçbir zaman iade edilmeyen bir borçtur. İltizam da ise aldığı borç, iltizam vadesi mukavelesi bittiği zaman hesabı kapatılan bir borçtur. Ve faiz ödemesi iltizam peşinlerinde söz konusu değildi. Mültezimin, iltizamdan kazandığı kârı faiz gibi düşünebiliriz. Ama malikanede faiz daha reel bir unsur olarak belirgin şekilde vardır. Daha sonra esham sistemine dönüştüğü zaman orada artık faizdir söz konusu olan.

E. Ö.: Peki, malikâne, esham sonra belki “kaime” yani kâğıt para bir iç borçlanma aracı olarak kullanılıyor. Bu araçlarla elde edilen borcun maliyeti neydi acaba? Yani devlet ne kadar bir bedelle borcun altına giriyordu? Bunun hakkında ne dersiniz?

M. G.: Tabii yüksek faiz ödemesi var. Faiz oranları Türkiye’de her zaman Batı’ya oranla yüksek olmuştur. Bu iç borç mesela esham başladıktan sonra ödenen faizi aşağı yukarı biliyoruz. % 15 ile 20 arasındadır; bu çok yüksek bir faizdir. Osmanlı otoriteleri de bunu bildikleri için mümkün olduğu kadar eshamdan kurtulmak için uğraştılar. Ama savaşlar, özellikle 18. yüzyılın sonlarından itibaren arka arkaya geldiği için ve savaşta kabaca söylersek finansman ihtiyacı ikiye katlanıyordu. O büyük ihtiyaç karşısında esham mecburen başvurdular ve ilk borç aramaları, Avrupa’da önemli finans merkezlerinden Avrupa ölçeğinde borçlanma var. İngiltere’den Rusya’ya kadar başlangıçta Venedik İtalya’dan ama 17. yüzyıldan sonra Amsterdam Hollanda finans piyasası bütün Avrupa’ya borç veren bir merkez idi. Osmanlılar da almak istediler; fakat bulamadılar. Osmanlılar, Ruslarla savaşırken Ruslar Amsterdam’dan borçlanıyorlardı. Ama Osmanlılar tabi burada kültürel farklılıklar da önemli olabilir. Bu borçlanmayı sağlayamadılar. O zaman eshamı genişletmek zorunda kaldılar. Esham ile birlikte ilk defa kâğıt para da ortaya çıkmış oldu 1780-90’larda.

Ş. P.: Mehmet Bey, faizlerin %15-20 mertebesinde olduğunu söyledi. Bu faizler, kendisinin de belirttiği gibi, Batı Avrupa'da devletlerin ödediği faizlerin bir hayli üzerinde. Sonra savaşların yoğunluk kazandığı dönemlerde, devletin taşıyış yoluyla paranın ayarını düşürdüğü, enflasyona yol açtığı ve daha genel olarak parasal dalgalanmaların olduğu dönemlerde Osmanlı Devleti'nin ödemek durumunda kaldığı faizler daha da yükseliyor. %20'nin üzerine de çıkabiliyor.

E. Ö.: Peki bu nominal faiz midir acaba, yoksa reel faiz mi?

M. G.: Taşıyış biraz faizi azaltıyor. Mesela eshamda peşin bir para yatırılıyor, ondan sonra malikane gibi hayatta kaldığı sürece belirli bir faiz diyelim ki % 15-16'dan bir faiz alıyor. Paranın değeri düştükçe o faizin nominal değeri değişmediği için fiilen faiz haddi de düşmüş oluyor.

Ş. P.: Ancak o zaman devlete borç verenler bir sonraki ihalede "şimdi paranın istikrarı bozuldu" diye daha yüksek faiz talep ediyorlar.

M. G.: Ve esham satılamıyor. Satılamadığı zaman onları kâğıt para gibi vermeye başlıyorlar ki, o faizi fiilen yükseltmiş oluyor.

E. Ö.: Peki eshamın bu noktada Avrupa'daki yıllık sehim (annuities) uygulamasına benzediği söylenebilir mi acaba?

M. G.: Benziyor tabii çok benziyor. Ama bazı şeyleri var. Avrupa'da çiftli annuiteler var ve biraz eskidir. Yani 18. yüzyıla geldiğimiz zaman Avrupa'da bu annuiteler azalmıştır. Ve Osmanlı sistemi biraz farklı, Avrupa'da bir grup insan borç veriyor devlete ve karşılığında faiz alıyor. O grubun içinde ölenler olduğu zaman ona ait faizi diğerleri bölüşüyorlar. Osmanlı da esham sahibi öldüğü zaman para devlete kalıyor ve herhangi bir ödeme yükümlülüğü de yoktur.

Ş. P.: Benim şöyle bir gözlemim var Mehmet Bey, siz ne diyorsunuz? Bu Osmanlı'nın iç borç yöntemlerine baktığımızda, belki Osmanlı'ya en yakın olarak 18. yüzyılda Fransa'yı görüyorum ben. Vergi gelirleriyle iç borçlanma yöntemlerinin ilişkisi açısından en çok Fransız Devrimi öncesindeki ansiyan (ancient) rejim Fransa'ya benziyor.

M. G.: Evet, benzeyen tarafları var. Ama Fransa'daki faiz hadleri biraz daha düşük.

E. Ö.: Hacimler konusunda bir şeyler tahmin etmek mümkün mü? Acaba vergi gelirlerinden istifade etmek suretiyle iltizam, esham, malikâne yoluyla vergilerden elde edilen iç borç stoku hakkında tahminlerde bulunmak mümkün mü?

M. G.: Biraz var, ben yaptım. Mesela 1800'lilerde bu malikâne ve eshamdan sağlanan borç stoku devletin yıllık gelirlerinin bir, bir buçuk katı kadar stoku var.

E. Ö.: İngiltere Millî Bankası'nın (Bank of England) kurulmasından sonra biriken borç miktarı devlet gelirlerinin 7-8 katı kadardır. Patrick O'Brien'ın yaptığı çalışmalarında bu görülüyor. Tabii orada faiz yasağı da aslında bir şekilde çözülüyor. Ama herhalde Osmanlı'da resmî olarak bir faiz yasağı var; belki onun da etkisiyle Avrupa'yla mukayese edildiğinde borç biriktirme imkânlarının daha sınırlı olduğu söylenebilir mi?

Ş. P.: Evet, belki bu faiz yasağının yanı sıra başka nedenler de katkıda bulunmuş olabilir. Borç meselesi özellikle devletler sözü konusu olduğunda karşılıklı güven esasına dayanıyor. Tağşişlere başvurulmaması gerekiyor. Devletin borcunun zamanında ödemesi gerekiyor ki, uzun zaman içinde daha istikrarlı bir iş finans piyasası oluşsun. Osmanlılarda bu piyasa daha yavaş oluşuyor. Kiminle karşılaştırıldığında? İngiltere ve Hollanda gibi Batı Avrupa'da bu işi en iyi yapan ülkelere kıyasla Osmanlı'da daha ya-

avaş oldu ama Avrupa'nın pek çok ülkesinde de finans piyasaları'nın gelişmesi, özellikle devletin finansman ihtiyacını karşılaması yavaş gelişmişlerdir. Başka devletler de sık sık borçlarını ödemişlerdir. 20 hatta 21. yüzyılda da devletlerin borçlarını ödeyemez durumda kaldıklarını görüyoruz. 13-14. yüzyıldan itibaren devletler günümüze kadar borç alıyorlar, bunları düzenli şekilde öderlerse uzun vadede bir güven tesis oluyor, faizler düşüyor, ama devletler borçlarını düzenli bir şekilde ödeyemezlerse o zaman yüksek faizle borç almak durumunda kalabiliyorlar.

E. Ö.: Bu noktada Osmanlı Devleti'nin borçlanma tecrübesinin Kuzeybatı Avrupa devletlerinininkinden ziyade belki Avusturya, Rusya gibi ülkelerin tecrübesiyle mukayese edilmesi daha uygun görünüyor.

M. G.: Finans merkezi Kuzeybatı Avrupa. Önce Amsterdam, sonra Londra ve daha sonra da Paris. Avusturya ve Rusya'nın da borçlandığı merkezler bunlar. Osmanlıların bu merkezlerden borçlanması 1850'lilere doğru başlamıştır. Asıl Kırım Savaşı'ndan sonra borçlanma imkânı bulmuştur.

E. Ö.: İşaret ettiğiniz gibi uluslararası finans piyasalarının da gelişmesini dikkate almak lazım. Avrupa'da Amsterdam olsun, Londra olsun borç veriyorlar ama uluslararası finans piyasası yavaş geliyor. Yani sermaye ihracı 19. yüzyılın ikinci yarısına, tam da Osmanlı'nın ilk dış borçlanma yıllarına tesadüf ediyor. O vakte kadar Avrupa'dan borçlanma var ama Avrupa'nın dünyaya sermaye ihracı 19. yüzyılda başlıyor.

Ş. P.: Sermaye ihracı denilince iki tane ayrı şey var. Bunlardan bir tanesi devletlere verilen borçlar. Doğrusu Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılda dışarıdan borç alma serüveni çok da olumlu gelişmedi. 1850'lilerde Kırım Savaşı'yla başlayan süreç 20 sene sonra 1870'lerin ortasında tüm dünyada patlak veren bir finansal krizin de etkisiyle Osmanlı Devleti'nin borçlarını ödeyemez

duruma gelmesiyle sonuçlandı. Ondan sonra 1881'den itibaren Osmanlı Devleti'ne borç verenler, Osmanlı maliyesinde denetim kurdular. Düyun-ı Umumiye İdaresi dediğimiz kurum, Osmanlı Devleti'nin önemli gelir kaynaklarının borçların ödenmesine ayrılması anlamına geliyordu. Bu süreç Osmanlı Devleti'nin sıkıntılarının da etkisiyle oldukça olumsuz sonuçlanmıştır. Yabancı sermaye yatırımlarının diğer boyutu, bu doğrudan yatırım denen şeyler oldu ki, bu süreçte Osmanlı Devleti'nin sınırları içinde örneğin Anadolu'da, Balkanlar'da, Suriye'de en büyük yatırım demir yollarına yapıldı. Osmanlı ekonomisi 19. yüzyılda bu demir yollarını kendi kaynaklarıyla finanse edemiyordu. Bunun için yabancı sermaye davet edildi. Demiryolları Anadolu'da, Balkanlar'da, Suriye'de yabancı sermaye tarafından inşa edildi. Bunlar Osmanlı ekonomisinin dönüşmesine katkıda bulundular, aynı zamanda da Osmanlı ekonomisinin dışa yönelik tarımsal yapısını geliştirdiler. Ve demiryolları, 19. yüzyılda Osmanlı ekonomisinin dünya ekonomisiyle tarım üzerinden entegrasyonunu sağladı. O bakımdan 19. yüzyılda Osmanlı Devleti sınırları içerisindeki doğrudan yabancı yatırımları Osmanlı ekonomisinin tarımdaki uzmanlaşma sürecini güçlendirmiştir. Buna karşılık sanayi alanında pek bir yatırım olmamıştır.

E. Ö.: Toplam yatırımlar içerisinde yabancı sermayenin payı hakkında tahminler yapmak mümkün mü?

Ş. P.: Şu an için Osmanlı ekonomisinin 19. yüzyılını konuşuyoruz... Osmanlı ekonomisinde toplam yatırımlar konusunda elimizde çok sağlıklı veriler yok. Ama toplam yatırımlar içerisinde yabancı sermayenin payını %10-20 seviyesinde düşünebiliriz. Şunu da eklemek isterim: 19. yüzyıl, 20. yüzyıl ile karşılaştırıldığında Osmanlı ekonomisinin dışarıya çok daha fazla açıldığı bir dönemdir ve yabancı sermayenin toplam yatırımlar içerisindeki payı, toplam yabancı sermaye stoku 20. yüzyıla kıyasla çok daha yüksektir Osmanlı döneminde.

E. Ö.: Daha açık olduğunu söylüyorsunuz.

Ş. P.: Evet, Osmanlı ekonomisi olumlu veya olumsuz, 1980'lere kadarki Türkiye ekonomisi ile karşılaştırıldığında çok daha dışa açık, çok daha küreselleşmiş bir ekonomi niteliğinde idi.

E. Ö.: Yatırımlar içerisinde dolaylı yatırımların doğrudan yatırımlara oranı neydi? Yani doğrudan üretime giden veya gitmeyen sermaye arasında bir oran tahmin etmek mümkün mü?

Ş. P.: Yani şöyle bir ayırım yapacak olursak, 19. yüzyılda gelen yabancı sermayenin çok büyük bir kısmı demir yolları, bankacılık, ticaret, sigorta gibi alanlara gidiyor. Doğrudan tarım veya sanayi alanındaki yatırımlar çok sınırlıdır. Bu alanlara yatırılan kaynaklar da bir süre sonra geri dönmüştür. Osmanlı ekonomisinde bu tür doğrudan üretime yönelik yatırımlar çok sınırlıdır.

E. Ö.: Aslında o kadar teşvikler olmasına rağmen böyle, değil mi? Özellikle hukukî altyapı temin edildikten sonra, yabancı ortaklık yoluyla 19. yüzyılda şirketleşmeye yönelik önemli adımlar atılıyor. Yabancı sermaye daha ziyade...

Ş. P.: Finans sektörüne ulaştırmaya, ticarete kayıyor.

E. Ö.: 19. yüzyılın ortalarına dek iç borçlanma, iç hazine rezervleri ve taşıma yoluyla harcamalarını finanse eden imparatorluk çok ciddi sarsıntılara, alt üst oluşlara yol açmadan, yani sistemik bir sarsıntıya yol açmadan bu işi nasıl çeviriyor?

M. G.: Evet, nasıl yapıyorlar? Doğrusu biz de anlamakta zorluk çekiyoruz. Tabii neticede bu finansmanı sağlayamadıkları için bu yenilgi savaşları diyelim 18. yüzyıl sonunda başlayıp Kırım Savaşı'na kadar bütün savaşları kaybetmesi yeteri kadar finans imkân-

nına sahip olmamasından doğuyordu. İlk borçlanmayla birlikte kazandığı bir savaş oldu. Değil mi Kırım Savaşı?

Ş. P.: Ben burada şöyle bir şey eklemek isterim: Finansman ihtiyacından önce vergi gelirleri var. Eğer bir devlet istikrarlı ve yeterli düzeyde vergi toplayabiliyor ise, savaşlar döneminde finansman sıkıntısını daha kolay atlatacaktır. Osmanlı Devleti'nin, özellikle sizin değindiğiniz 18. yüzyılın ikinci yarısındaki sıkıntısı vergi gelirlerinde başlıyor. Osmanlı Devleti yeterince vergi toplayamadığı yahut toplanan vergi gelirlerini değişik aracı kesimlerle paylaşmak durumunda kaldığı için savaş dönemlerinde finansman sıkıntısı çok üst düzeye çıkıyordu.

E. Ö.: 17. yüzyılın deyim yerindeyse malî krizi iç hazine stoklarıyla aşıyor. 18. yüzyıla geldiğinde ise, artık bir Merkez Bankası gibi çalışan iç hazine stokları tükeniyor. Osmanlılar 18. yüzyılda başka enstrümanlara, malikane ve eshama başvuruyor.

M. G.: Esham sistemi borçlanmanın yeni kaynak bulmanın bir aleti olarak kullanıldı. Sonra kâğıt para oldu. Tanzimat'ın başında 18. yüzyıl sonunda 19. yüzyıl ortalarına kadar aslında dış borç arama gayretleri var. Fakat o başarılı olmadı; neticede kendi iç kaynaklarından yetinmeyle borçlanmaya çalıştılar. İşte 1840'ta ilk defa kâğıt para çıkarıldı. Osmanlı Devleti aslında bir taraftan borç arıyor ama yabancı sermaye aslında açmadı kapılarını. Yabancı sermayenin borçlanmadan sonra bile sanayide, madenlerde yatırım yapmasını kabul etmedi. Çok sonra kabul etti. Ancak bu sefer de yabancılar, yatırımlara Şevket Bey'in söylediği gibi liman, demir yolu gibi alanlarda yatırım yapmakla yetindiler. Osmanlı memleketi çok geniş, nüfusu az ve gelir de düşük. Bu durumda, demir yollarının verimli çalışması da mümkün değildi. Onun için kilometre garantisiyle devletin muazzam harcamaları sayesinde bu yatırımları yapıyorlardı.

E. Ö.: 19. yüzyıldaki özellikle dış borcun savaş harcamalarını karşılamanın yanında, aslında sanayileşmenin finansmanı için de kullanıldığını söylemek mümkün. Ben burada bir hususu paylaşmak istiyorum: Dış borçlara kadar belki daha doğru bir ifadeyle Rus harplerine kadar Osmanlı Devleti'nin finansman ihtiyacı, iç borçlanma ihtiyacı biraz abartılıyor diye düşünüyorum. Devletin açıklarına bakıldığı zaman bu açıkların yani merkezî devletin iç borçlanma oranının toplam devlet gelirlerine nispet edildiğinde aslında çok yüksek olmadığını fark ediyoruz. Sıkıntı belki de iç borcun biriken stok veya hacminden ziyade konjonktürel anlık ödeme zorluklarından kaynaklanıyordu. Yani devletin o anda yapmak zorunda olduğu harcamaların devleti borçlanmaya ittiğini düşünüyorum. Ne dersiniz?

M. G.: Ama aslında devletin aldığı gelirler -Şevket Bey de söyledi. Zannederim bir çalışması da olacak- çok düşüktür. Osmanlı Devleti'nin ekonomiden aldığı paylar, 19. yüzyılın ortalarına kadar çok düşüktür. Ondan sonra yavaş yavaş büyümeye başlamıştır.

E. Ö.: Acaba iç borçlanma gereksinimi biraz abartılmış olabilir mi?

Ş. P.: Tabii o ilk söylediğiniz oranları konuşurken iç borç stokunun devlet gelirlerine oranı yahut iç borç stokunun ekonominin büyüklüğüne oranı gibi oranlar mesela bugün de Türkiye için düşük olabilir. Örneğin Avrupa ülkeleriyle, daha gelişmiş ülkelerle karşılaştırıldığında... Ancak burada sanıyorum bu finans sektörünün, içeride borç verebilecek kesimlerin kapasitesini de düşünmek lazım. Eğer bu özel finans kaynaklarının içerideki sarrafların yahut devlete borç verebilecek çapı olan diğer kesimlerin kapasitesi sınırlı ise o düşük oranları bile finanse etmek çok sıkıntılı olabiliyor.

Osmanlı Devleti'nde Sosyal Güvenlik ve Sosyal Yardımlaşma

Erol Özvar: Bu sohbetimizde aramızda Prof. Dr. Ahmet Tabakoğlu var. Hocamız, Marmara Üniversitesi İktisat Fakültesi öğretim üyesidir. Osmanlı iktisat tarihi üzerine çok sayıda çalışması vardır. Ahmet Bey ile başlamak istiyorum. Osmanlı hukukunda belki İslam fıkından gelen bir özellik olsa gerek, fakirliğin tanımı vardır, yani “fakirlik” hukuken tanımlanan bir olgudur. Bu bana ilginç geliyor. Bunun yanında fakirliğin bir de sosyal hayatta karşılığı var. Sizin daha önce de hukuk tarihi çalışmalarınız oldu. Acaba “fakirlik” dendiğinde Osmanlı hukukunda ve İslam fıkında ne anlaşıyor?

Ahmet Tabakoğlu: Osmanlı hukuku İslâm fıkına dayanıyor. Biraz önce belirttiğiniz gibi fakirliğin ve zenginliğin tanımı yapılmış. Bu tanım yapılmış ama bunu günümüzdeki somut rakamlarla ifade etmekte fayda var. Genellikle yıl sonunda 10.000 TL'lik tasarrufu olan kimse zengindir, bunun altında tasarrufu olan kimse fakirdir. Fıkın genellikle söyleyebileceği böyle bir ifade olabilir. İşin öbür tarafı izafidir, kişilere göre değişir. Mesela günümüzde çeşitli kuruluşlar yoksulluk sınırı tanımlaması yapıyorlar. 2.500 liralık gelir elde etme sınırı koyuyorlar. Bu, aşağı yukarı belirli bir şeydir. Tabii burada dikkate alınması gereken bir konu var; o da harcamalar konusudur. Bugün çağdaş insanın yapmak zorunda olduğu çok sayıda harcama var. Trafik, sağlık, eğitim, konuk harcaması... Bütün bunları Osmanlıya taşıdığımız zaman karşımıza bambaşka bir tablo çıkıyor. Bunlara baktığımız zaman yoksulluk tanımı değişiyor tabii. Yoksulluk nedir? Yoksulluğun nüfusla da ilgisi var. Türkiye'nin 73 milyonluk bir

nüfus kitlesi var. Büyük bir nüfus. Ama Osmanlı'ya baktığımız zaman 16. yüzyıldan itibaren bir nüfus hareketi var. Fakat aşağı yukarı 400 yıl nüfusun sabit olduğunu görüyoruz. Nüfus artmamıştır. 15 milyon civarında bir nüfus ki bu da iyimser bir rakamdadır. Bugünkü Türkiye topraklarında 15 milyonluk bir nüfus var ve ayrıca işçi meselesi önemlidir. Osmanlılarda işgücü fazlalığı değil, işgücü eksikliği var, yani işsizliğe dayalı bir yoksulluk yok!

E. Ö.: Hukukî tanıma göre, belirli bir nisap miktarı malı olmayan insan fakir olarak kabul ediliyor. Yine zekât ve harcama gücüne ulaşmayan insanlar fakir olarak kabul ediliyor. Acaba gerçekte de böyle midir? Osmanlı toplumunda da diğer toplumlarda olduğu gibi fakirler vardı şüphesiz. Aslında fakirliğin, toplumların inkâr edilmez bir gerçeği olduğu söylenir. Bu gerçeğe acaba Osmanlılar nasıl yaklaştılar? Osmanlılarda hangi yollarla fakirlikle mücadele ediliyor veya hangi yollarla fakirliğin önü alınmaya çalışılıyordu?

Mehmet Genç: Devletin tabii bir misyonu var. Osmanlı Devleti yönettiği bölgedeki halkın refahı ile –tabi refahtan anladığımız bugünkü karmaşık düzeyleri içermiyor- ama onunla alakalı bir misyonu var. Bu iki önemli kaynaktan beslenen bir misyon. Orhun Kitabeleri'nden beri görüyoruz ki, Türk devlet geleneği içinde halkın temel ihtiyaçlarını karşılamak önemli bir görev olarak telakki ediliyor. Orhun Kitabeleri'nde onu görüyoruz, “aç halkı doyurdum, çıplakken giydirdim” diye bir ifade var. Bu basit gibi görünüyor ama o tarihte pek benzeri bulunmayan bir anlayış. Osmanlıları bu anlayışı tevarüs eden bir devlet, ayrıca İslâm'ın getirdiği sosyal refah anlayışıyla birleşince yönettiği insanları Müslüman veya gayrimüslim fark etmez refahıyla devlet çok yakından ilgileniyordu. Devlet kaynakları mümkün olduğu kadar sosyal gruplar içinde çok büyük farklılaşmalara meydan vermeyecek şekilde düzenlemeler dünyası inşa etti. Şimdi ziraî toplum, en büyük üretim amacı toprak... devlet, toprağın mülkiyetini fertlere bırakmadı. Kendi elinde tuttu. Ne yaptı? Devlet,

toprağı köylülere, ailelere mümkün olduğu kadar eşit dağıtmaya çalıştı. Sermaye konusunu da konuştuk. Kâr ve fiyatlar üzerinde doğrudan veya dolaylı olarak sosyal gruplar arasında farklılaşmalara, bir yandan aşırı zenginliğe, bir yandan fakirliğe imkân vermeyecek kurumsal yapıyı oluşturmaya çalıştı.

E. Ö.: Devletin kaynak üzerindeki kontrolüne rağmen yine de toplum içerisinde fakir olan ve diğer tarafta da gelirleri çok yüksek olan gruplar da vardı.

M. G.: Tabii yönetim eliti çok yüksek gelirlere sahiptiler. Yalnız o gelirlere baktığımız zaman Osmanlı yönetim sistemi bugün anladığımız kavramlarla pek anlatılması kolay değil. Yüksek yönetim kadrolarının aldıkları gelirler, sadece kendilerini ve ailelerini geçindirmek için kullanılan gelirler değildi. Çok geniş bir maiyet ve yardımcılarının maaşlarını da karşılayacak düzeyde olduğu için çok büyük görülür. Mesela vezirlerin gelirleri astronomik boyuttadır. Ama bir vezir emekli olduğu zaman bu normal görevdeyken aldığı gelirin % 10'una % 1'ine kadar düşebilir. Devlet görevlilerinin tabi herkes vezir değil, yeniçeri ve sipahiye kadar binlerce insan yönetim kadrosunda çalışıyor. Yalnız Osmanlı dünyasında devlet görevlilerinin genel nüfusa oranı, çağdaşı Avrupa ülkelerine nazaran çok daha düşüktür. Nüfusun % 1-2'sini geçmeyecek düzeydedir devlet görevlisinin oranı. Bir kere her kесе geçinecek kadar rütbesine, statüsüne göre bir gelir ve refah sağlayacak şekilde düzenleme yaptıkları anlaşılıyor. Bugünkü gibi bir maaş sistemi yoktu, tabii ki askerler ulufe olarak bir gelir kazanıyorlardı. Tımarlıların aynı düzeyde belirli bir gelir düzeyleri vardı. Ama bürokrasinin ve ilmiye mensuplarının belirli bir maaşlarından bahsetmek oldukça zordur. Mamafih bunların faaliyetleri ile bağlantılı gelirleri sayesinde yaşamalarını sağlamak üzere devlet tedbirler almıştır.

E. Ö.: Yüksek rütbeli subayların veya devlet görevlilerinin öldükten sonra servetleri devlete intikal ediyor.

M. G.: Orada şunu düzeltmek lazımdır: 15.-16.yüzyıllarda yüksek yönetim elitindekilere normal şartlarda terekelerine devlet el koymuyor. Yüksek gelirleri aynı zamanda yüksek giderleri olan bir hayat tarzları var. Ama gelirler tabii çok yüksek olduğu için önemli bir birikim sağlayabiliyorlar. Bu birikimleri devlet öyle anlaşıyor ki, vakıflara yönlendirmiştir 15.-16. yüzyılda daha sonra da bu vakıf kurma eğilimi yüksek gelir zümresinde mevcuttur.

E. Ö.: Normal zamanlarda fakirliğin önemli kaynaklarından bir tanesi işsizlik... Osmanlılarda işsizlikten kaynaklanan fakirliğin olmadığını söylediniz. Peki işsizlik var mıydı?

A. T.: İşsizlik olayı yok, eksik istihdam var. Bunu nereden anlıyoruz? İşçi devrinin yüksek olmasından anlıyoruz. Sürekli iş değiştirmeler var, devlet de bunlara engel olmak istiyor. Çünkü kendi işini göreceksin insan bulamıyor. Bu yüzden “köle istihdamı” özel sektör için de söz konusuydu. Özellikle 15. yüzyılda bunu çok yoğun bir şekilde görüyoruz. Bursa’da dokuma ustaları, yüksek ücretlerden dolayı çalıştıracak işçi bulamıyorlar. Dolayısıyla köle istihdamına gidiyorlar. Bu önemli bir olay. Yani açığı bu şekilde kapatmaya çalışıyorlar. Yine de kapattıklarını söyleyemeyiz. Bu da bu süreçte kölelerin giderek hürleşmesine sebep oluyor. Mesela Halil Sahillioğlu’nun araştırmalarından öğrendiğimiz kadarıyla 15. yüzyılda Bursa halkının 1/3’ünü köleler oluşturmuştur. O kadar yoğun bir köle istihdamı var. Bunların zenginlik durumlarına bakıyoruz, 2/5 oranında taşınmaz mülk yatırımları yapıyor bunlar. Yani işsizlik olayı yok, onu vurgulayabiliriz. Yine Osmanlı ekonomi sisteminde çok dikkatimizi çeken bir olay var: Üretim yönlü bir ekonomidir! Üretimin artmasını öngören, isteyen hatta ithalatı bile kısıtlamayan bir sistem. Bu sistem, fakirlik üreten bir sistem değil. Başka bir önemli oran daha var: %1’lik

bir askerî, yönetici zümre oranı var. Bu Avrupa'dan çok daha düşük. Bunu Osmanlılar özellikle istiyorlar. Kanunnamelere baktığımız zaman reyanın mümkün olduğu kadar fazla olmasını, askerî zümrenin ise mümkün olduğu kadar az olmasını istiyorlar. Çünkü reaya üretici zümredir, askerî zümre ise hazineden geçinen zümredir.

E. Ö.: Peki işsizlik yoksa fakirliğin, yoksulluğun kaynağı nedir o zaman?

A. T.: Şunu vurgulayabiliriz, genç yoksulluk yoktur. Yoksul dediğimiz zümreler dullar, öksüz ve yetimler yani üretim yapamayacak olan kimselerdir. Çünkü biz işsiz dediğimiz zaman iş arayan kimse anlıyoruz. Mevcut ücret seviyesinde iş arayan kimse yok. Daha yüksek ücret isteyen insanlar var.

M. G.: Tabii mobilité de çok engel olmuştur. Yani ziraî ekonomidir, nüfusun % 80-90'ı köylerde yaşamaktadır ve ziraatla uğraşmaktadır. Bunların ziraatı bırakıp şehirlere gitmesi önemli ölçüde engelleniyor.

A. T.: Çünkü vergi ve dolayısıyla devletin finansmanı düşüyor.

E. Ö.: Evet, bu bir işsizlik değil midir?

M. G.: Bu istisnaî, geçici bir şeydir. 50-60 sene de sürse neticede biten bir şeydir. Ama ziraatteki hâkim emek onlar tabii iş yapıyorlar ama senenin önemli bir bölümünde yapacak bir işleri yok. Yani mevsimlik faaliyetleri var ama üretim düşüklüğü var. Burada tabii herkes bir şeyler üretiyor ama çok önemli bir üretim kapasitesinden bahsedemeyiz.

E. Ö.: Fakirlik dendiğinde...

M. G.: Herkes fakir. Sistem hakikaten Ahmet Bey'in söylediği gibi çok fakiri üretmiyor. Arada fakir olursa devlet bir yığın yardım mekanizmasıyla onlara yardım ediyor.

E. Ö.: Fakirlik, kimi zaman uzun süreli açlık ile birlikte toplu ölümlere yol açabilecek bir vaka. Modern dönem öncesinde üretim istenildiği ölçüde arttırılamıyordu. Peki, konjonktürel olarak kıtlık, hastalık gibi fakirliği arttıracak veya fakirlik dolayısıyla insanların ölümlerine sebep olacak tehditlere karşı devlet ne gibi önlemler alıyor? Devletin dışında toplumun ürettiği başka çareler var mı?

M. G.: Tabii belaların haddinin hesabı yok. En önemlisi kıtlık. Üretim yetersizliği uzun vadede en önemli problemdir. Bu problemi Osmanlı sistemi bazı sosyal kurumlarla asgariye indirmeye çalışmış. Dar bölgenin üretim ve tüketiminin dengelenmesi... Birkaç bin kilometrekarelik alandaki üretimin o bölgedeki tüketimi karşılaması amaçlanır. Ve o karşılanmadıkça bölgenin dışına mal ihracı olmaz. Bu geniş imparatorlukta her bölge kendi kendine yeterlilik içinde kaldığı için tabii ziraî iklim filan tabiidir. Ama çok çeşitli bir ülkedir. Bir yerde mahsul eksikliği varsa başka yerdeki fazlalarla telafi edilmeye çalışan mekanizmalar zinciri ile çalışır. Ondan sonra salgın hastalıklar önemli problemdir. Nüfusun seyrekliği bu salgınları çok büyük felaket haline getirmez. Sonra yangın, selleri deprem gibi felaketler olduğu zaman Osmanlı Devleti bunlara dikkatli bir şekilde yardımda bulunduğu görülüyor.

E. Ö.: 18. yüzyıldan itibaren büyük şehirlere, İstanbul'a ciddi ölçülere varan göçler var. Acaba göçler İstanbul'da işsizlik doğuruyor mu? Ve işsizlik başka sorunlara yol açmıyor mu?

A. T.: Tabii, İstanbul'a devlet özel önem veriyor. Petersburg veya Paris'te görülen türden isyanlar İstanbul'da görülmemiştir. Ne

büyük Fransız İhtilali'ne benzer bir ihtilal -ayrıca bu kıtlık isyanıdır- ne de 1917 Komünist İhtilali'ne benzer bir ihtilal görülmüştür. Devlet özel önem veriyor İstanbul'a. Daha önce 1567'de İstanbul'a göç etme yasağı konmuş. Fakat göçün niteliği değişerek kitlesel göçler başlamıştır. İşsizliği yaratacak marjinal bir sektör de oluşmuştur. Şimdi marjinal sektör ne yapıyor? Bunların yaptığı daha çok işportacılığın ilk örnekleridir. Lale Devri'nde İstanbul'da işportacılığın ilk örnekleri görülmeye başlanmış. Hatta müteahhitlik faaliyetleri, kira evleri vs... Evvelden insanlar kendi evlerinde oturuyorlardı. Fakat daha sonra insanlar kiracılık olayıyla tanışmaya başlamışlardır. Yani bir dönüşüm var toplumsal yapıda. Fakat bu yapının çok fazla belirleyici olduğunu söyleyemeyiz. Devlet ne yapıyor? Bu gelen kişiler vergi gelirlerinin ve üretimin düşmesine yol açıyorlar. Yakalanırlarsa geri gönderiliyorlar. Yakalanmaz, 15 sene kalırlarsa avarız defterine kaydediliyorlar. Vergi mükellefi olduktan sonra İstanbul'da kalabilirler. Vergi mükellefi olması demek, üretici olması demektir.

E. Ö.: Loncalar dışarıdan herhangi bir kimsenin üretici olarak aralarına katılmasını istemiyorlar, bunu biliyoruz. Bundan dolayı marjinal işportacılık sektörü teşekkül ediyor olmalı.

A. T.: Yavaş yavaş oluşmaya başlamıştır. 2-3 bin kişi olduğu söyleniyor ama kesin olarak bir bilgimiz yok.

E. Ö.: Şimdi fakir gruplar içerisinde yer alan dul, yetim ve öksüzlerin ihtiyaçlarının karşılanması her şeyden önce insanî, içtimai ve idarî bir görev. Osmanlı vakıfları bu toplumsal sorunun izalesinde önemli bir kaynak...

M. G.: Evet, vakıflar önemli bir kaynaktı ve vakıfların bildiğimiz kadarıyla önemli bir bölümünü devlet gelirleriyle ve devlet adamları yapıyorlardı. Ama tabii halkın da katıldığı önemli bir sektördü. Devlet, gelirlerinin bir kısmını vakıf sektörüne ayı-

rarak birçok yardım mekanizmalarını işletmekle birlikte ayrıca, vakfa ayırmadığı normal gelirleri ile de fakirliği önleyecek önemli yardımları vardı. Fakirliğin kaynağı işte dullar, çocuklar en önemli çocukları koruyucu devletin çok ciddi mekanizmaları işlettiğini biliyoruz. Bir kere kimsesiz çocuklar ki, bu Batı'da pek çoktur. Bizde oranı düşüktür ama yine de vardır. Mesela cami avlularına bırakılmış çocukları Osmanlı Devleti alır ve onlara bir süt anne tayin eder. Bu süt annenin geliri yoksa devlet gelir bağlar ve bunların belirli bir tarifesi var. Ondan sonra bu kız çocukları evleninceye kadar, erkek çocuklar da iş buluncaya kadar bu maaşı almaya devam ederler. Sonra bir aile tek doğumda, ikiz ve daha fazla çocuk doğurmuşsa onlara da maaş bağlanır. Bu maaşların 18.ve 19. yüzyıllardaki enflasyona ayarlanan bir şekilde bir çocuğun günlük ihtiyaçlarını rahatlıkla karşılayacak hatta bir aileye gıda ihtiyaçları bakımından yetecek kadar tahsis ediyorlar ve bunların bütçelerini yapıyorlar. Fakir insanlar, özür-lü olanlar, fakir kadınlar bu tip şeyleri çok görüyoruz. Devlete, padişaha veya taşradaki yöneticilere başvurarak mesken, gelir ihtiyacı olduğunu söyleyenler ve çok ilginçtir bu başka devletlerde yoktur zannedirim siz biraz evvel askerî zümrenin terekelerini devlet alıyor dediniz. Bu, 15., 16. yüzyıllarda pek yok; ama 17. yüzyıldan itibaren devlet görevlilerinin normal varisi haline geliyor devlet. Onların terekelerini alıyor, kadınlarına, çocuklarına, kızlarına, evlatlarına devlet bir bölümünü ayırıyor. Bir servet ne kadar çoksa o kadar kısmını Hazine alıyor, bazen % 3-5'ini bırakıyor. Bu büyük vezirlerin hanımları ve çocuklarının ölümünden sonra 5-10 sene sonra "çok fakir kaldık, hiçbir gelirimiz kalmadı" diye vezir ailesine ait ben dilekçeler gördüm. Onlara da maaş bağlamak suretiyle çareler bulduklarını görüyoruz.

E. Ö.: Bunların yanı sıra seferde ölen askerlerin yetim kalan çocuklarının yardım sandıkları var, değil mi?

A. T.: Evet, Yeniçeri sandıkları, Orta Sandığı dediğimiz sandıklar var. Bu sandıklarda oluşan fonlar nemalandırılıyor.

M. G.: Yani faize de izin veren bir alan...

A. T.: Evet, bu süreçte örtülü bir faiz mekanizması da işliyor. Ve bu elde edilen gelirlerden hem bakıma muhtaç Yeniçeriler hem de onların çocukları -ki bunlara “kuloğlu” denir- yani yetimlere, bunlardan henüz yetişmemiş çocuklara bir gelir bağlanıyor. Aynı şekilde esnafın da sandıkları var ki, bu önemli büyük sandıklar ve bunların mütevellileri devletin üst görevlileri idi. Devlet özellikle büyük vakıfları başıboş bırakmıyor, onlara bir nazır tayin ediyor ve denetliyor. Buradan elde edilen gelirler o kesimin sosyal güvenliğini sağlıyor. Bir sosyal yardımlaşma mekanizması işliyor kendi içlerinde. Bu mekanizmadan çocuklar, kendi aile efradı ve gelinlik çağındaki kızlar faydalaniyor. Onların evlendirilmesi gibi faaliyetler, çeşitli sandıklar vasıtasıyla hallediliyor. Veya halk içinde avarız vakıfları var. Avarız vakıfları da aynı fonksiyonu icra ediyor. Yani toplumda bakıma muhtaç kimsenin kalmaması vakıflar sayesinde sağlanmış gibi oluyor. Bir başka önemli olay da şudur: Özellikle 19. yüzyılda savaşların giderek toprak kaybetmeye yol açan büyük yenilgilerle sonuçlanması, şehitlerin ve onların yetimlerinin büyük ölçüde artmasına yol açıyor ve bu yüzden de 19. yüzyılın ortalarında Darüleytam, eytam sandıkları oluşmaya başlıyor ki, eytam sandıkları bugünkü, tasfiye edilmekte olan Emlak Kredi Bankası'nın temelidir. Bu aslında askerlerin çocuklarının bakımını üstlenen fonlar bu sandıkta toplanıyor.

E. Ö.: 19. yüzyılda sosyal yardım meselesi farklı bir boyut kazanıyor ama daha öncesinde Osmanlı Devleti'nde sosyal grupların, grup içi yardımlaşma mekanizmasıyla da özellikle fakirlik veya düşkünlük halinde olan insanlara sahip çıkmaya çalıştıkları söylenebilir. İmaret konusunda tarihçiler arasında bir tartışma var:

Acaba bu imaretler kimlere hizmet ediyor? Kimi araştırmacılar imaret kayıtlarına baktıklarında çok fazla fakir göremediklerini ifade ediyorlar. İmaretlerden faydalananların %70-80'i bazı yerlerde %90'ının özellikle alim veya tekke mensubu insanlardan olduğu söyleniyor. İmaret yoluyla devletin sosyal meşruiyetini sağladığı iddia ediliyor. Acaba fakirlik açısından da bir değerlendirilmesi yapılabilir mi, ulema sınıfı veya tekke mensuplarının?

A. T.: Gizli işsizlik mi oluyor diyorsunuz? Zaten Celali İsyancıları'nın başlangıcı böyle olmuştur. Celali İsyancıları'nın ilk adımı Softa İsyancılarıyla başlamıştır. Fakat bu arızidir, gelip geçmiştir.

M. G.: Bu tekkeler zaviyeler bunlar fakirlerin gelip konakladığı ve ihtiyaçlarını karşıladığı yerlerdir. Yani imaretlerden ibaret değil; esas tabii bizim konuştuklarımız izleyicilerimize pek inandırıcı gelmeyebilir ama çok önemli bir şey var. Çağdaş Avrupa ile mukayese ettiğimiz zaman Avrupa'nın büyük şehirlerinde muazzam bir fakir, hatta dilenci kadroları vardır. Bunu bütün Avrupa kaynakları söylüyor. Mesela Paris'te nüfusun % 10'u dilenci.

A. T.: Pardon hocam, bir şey söyleyeyim: Askerler de dâhil buna. Askerler de dilencilik yapıyorlar.

M. G.: Bizim ise şehirlerimizde dilencilerin yok denecek kadar az olduğunu bizim kaynaklarımız söylemekle kalmıyor, Batı'dan gelen seyyahların ortaklaşa gözlemidir. "Burada hiç dilenci görmüyoruz" diyorlar. Yalnız İstanbul'da değil, hadi "İstanbul çok korunuyordu ve böyle dilenci olacak insanlara imkân verilmeyordu" diyebiliriz; ama bütün Anadolu ve Rumeli şehirlerine gelen seyyahların ilk dikkatini çeken burada dilenci yok. "Niye yok?". Diye Araştırıyorlar; "Bunların ihtiyaçları karşılanıyor ve dilenecek derecede sefaletе düşmüyorlar" diye ifade ediyorlar. Şimdi bunlar imaretler, tekkeler, zaviyeler ve çok fakir düşenlerden biliyoruz; devletin gelirlerinden vazife diye bağlanana maaşlar var.

Bütün gelirlerinden fakirlere bu emekliler de dahil, bunlara ödenen para ilk ödenecek meblağlardır. Bütçe açıklarından etkilenmemesini sağlayacak şekilde bir rejim yürütüyorlar 19.yüzyıla kadar. Ondan sonra değişik şartlar fakirliği artırıyor; o zaman da yeni kurumlar oluşturarak cevap vermeye çalışıyorlar.

E. Ö.: Narh da acaba fakirliği önleme konusunda bir işlev görmüş olabilir mi?

M. G.: Tabii Osmanlılar sanki şu iktisat teorisini kavramış gibidirler, söylemiyorlar ama fakirlik zenginlik madalyonun iki yüzü. Biri fakirlik ise diğeri zenginlik. İkisini de frenlemeye çalışan bir sistemi yürütmeye çalışıyorlar. Narh aşırı zenginlikleri, servet oluşturmayı ciddi şekilde engelleyen bir mekanizmadır.

E. Ö.: Evet, gelir dağılımını belki bozucu...

M. G.: Tabii. Yani kârları daha önce de konuştuk. Kârları sınırlandırıyorlar. Esas narhın fonksiyonu bu. Yalnız narh tabi bütün mallarda yapmıyorlar. Ama esnaf sistemi, bunu konuştuk daha evvel, otomatik olarak kârları düşük düzeyde % 10 civarında tutmayı sağlıyorlar. Çünkü her esnaf bir diğेरinin alıcısı veya satıcısı. Birisi kârını artırırsa öbürü bunu sert bir şekilde tepki vererek önlemeye çalışıyor.

E. Ö.: Bu şekilde aşırı zenginlik ortaya çıkmayınca da fakirlik görüntüsü fark ediliyor.

M. G.: Yani çok fakir olmuyor. Temel ihtiyaçlarını herkesin karşılayabileceği bir dünyayı inşa etmeye çalıştıklarını söyleyebiliriz.

Osmanlıların Avrupalı Devletlere Verdiği Kapitülasyonlar

Erol Özvar: Şöyle bir girizgâh yapayım. Kapitülasyonlar veya imtiyazlar genellikle Osmanlı tarihçileri tarafından Osmanlıların bir baş belası gibi ortaya konuluyor. Sanki sürekli bir tehditmiş gibi düşünülüyor. Acaba gerçekten böyle miydi? Bir kurum olarak yabancı ülke temsilcilerine, tüccarlarına ticari ve diğer maksatlarla imtiyaz vermek, bilindiği gibi, aslında Osmanlı Devleti'ne mahsus değil. Osmanlı öncesinde sadece Anadolu'da değil, Avrupa'nın içlerinde, Akdeniz'de hatta Doğu'da da uygulanagelmış bir politikadır. Bu politika ile uluslar, imparatorluklar veya devletler birbirleriyle olan münasebetlerini arttırmaya, geliştirmeye çalışıyorlar. Her bir tarafın da kendine mahsus bir maksadı ve planı var. Osmanlılar kendilerinden önce Doğu Akdeniz'de birikmiş bu tecrübeyi, tatbikatı tevarüs ediyor ve yeni bir dış ticaret perspektifi ile tadil ederek devam ettiriyorlar. Ne dersiniz?

Mehmet Genç: Evet o dönemde daha önceki devirlerden beri farklı hukukî rejimleri, kültür, dil ve örflerle birbirinden ayrılmış olan ülkeler arasında ticareti kolaylaştırmak için başvuru olan uluslararası ilişki formudur kapitülasyonlar. Osmanlılar bunu doğdukları ve fethettikleri yerlerde hazır buldular. Bizans'ta, Anadolu beyliklerinde özellikle Avrupa'nın Latin şehir devletlerinin elde ettikleri önemli kapitülasyon bağlantılarını Osmanlılar reddetmediler, ama önemli ölçüde iyileştirerek benimsediler. Hem Bizans, hem de Anadolu'daki diğer Türk Beyliklerinin Venedik, Cenova, Floransa ve Katalonya gibi şehir devletlerine verdikleri kapitülasyonlar, açık bir Pazar rejimini andırır özellikte idi. Yani istedikleri malı getirip satar, karşılığında da istediği

malı satın alıp götürürken herhangi bir sınırlamaya asla sınırlamaya tabi tutulmadıkları gibi hiçbir gümrük vergisi de öde-miyorlardı. Osmanlılar, bu şartları radikal şekilde değiştirdiler; ithalat ve ihracatı kontrol altında ve mutlaka gümrük vergisini ödeme şartına bağlayarak devam ettiler. Osmanlıların kapitü-lasyonlara yaptıkları en önemli ilave, çok daha korumacı, devlet kontrolü altında bir ithalat ve ihracat rejimini gerçekleştirmele-ridir diyebiliriz.

E. Ö.: Osmanlıların kapitülasyonlara getirdiği yeni ilavelerin, devletin iâşecilik ve fiskalist anlayışıyla da herhalde yakından alakası vardı.

M. G.: Tabii. Osmanlılar ithalatta sadece bir miktar fiskalist motifle vergi eklediler ve hemen her türlü ithalatı birkaç mal istisnası dışında serbest bıraktılar; ama ihracata biliyorsunuz, Osmanlıların daha sonraki devirlerde giderek artırdıkları, sıkı bir kontrol rejimi uyguladılar. Yalnız ihraç gümrükleri almakla kalmadılar, hangi mallardan ne kadar ihraç edileceğini de belirledikleri gibi 18. yüzyıldan itibaren bunlardan alınan gümrük vergilerini de büyük oranda artırdılar. Önemli olarak yaptıkları değişiklik bunlardı ve bu uzun vadede Osmanlı ekonomisini önemli ölçüde etkileyen bir rejim oldu.

E. Ö.: Kapitülasyonlara getirilen başkaca yeniliklerden söz edilebilir mi? Mesela hukukun şahsiliği ilkesinden hareket ederek ticaret yapmak gayesiyle gelen tüccarların mal ve can güvenliğinin teminat altına alınması, ortaya çıkan ihtilaflarda hangi usûllerle muhakeme yapılacağı vb. konulardaki bazı yeni düzenlemeler gibi.

M. G.: Getirdiler tabii bunlar “ahidname” diye adlandırdıkları kapitülasyon metinlerinde ayrıntılı olarak yazılıdır. Mamafih

Osmanlı Devleti, çok hızla genişlediği ve çok çeşitli bölgeleri kontrol altına aldığı için pratikte olanlar her zaman metinlerde okuyamayacağımız sadelikte karşımıza çıkmasa da, önemli hukukî garantiler getirdikleri ve oldukça standart bir rejim içinde dış ekonomik ilişkilerin devam etmesini sağlamaya çalıştıkları muhakkaktır.

E. Ö.: Bu düzenlemeler sonunda Osmanlıların imtiyazlardan belirli amaçlar güttüğünü söylemek de mümkündür herhalde!

M. G.: Tabii bir kere Osmanlılar kontrol ettiği bölgede refahı mümkün olduğu kadar artırmayı düşünüyorlardı. Onun için mübadelenin artması, üretim fazlalarının ihraç edilmesi, ve içerde yeteri kadar üretilemeyen malların bulunduğu bölgelerden imparatorluk halklarının tüketimi için getirilmesi, benimsedikleri provizyonizm politikasına uygun olduğu için Osmanlıların bunu özellikle gerçekleştirmeye çok önem verdiklerini söyleyebiliriz.

E. Ö.: Tabii bir de gümrük düzenlemelerinin sağladığı gelirler var.

M. G.: Tabii, ithalat ve ihracattan da elde edilen vergiler hazine için önemli bir gelir kaynağıydı. Bir de tabii şunu söylemek lazım: Osmanlılar hazır buldukları kapitülasyon formlarını önemli ölçüde daraltarak ve kontrol altında yürütmekle birlikte, uyguladıkları rejimde bu biraz önce sizin de söylediğiniz şahsilik prensibini çok sıkı şekilde uygulayarak kendi tebaası ile yabancıları belirli bir hiyerarşi içinde koruma şemsiyesi altında tutmaya çalıştılar. Osmanlı gümrük rejiminde kendi tebaası olan ehli-zimmet reaya %4-5 oranında gümrük öderken, harbî denilen yabancı gayri Müslimlere uygulanan tarife %5-7 oranında idi. Tabii en fazla koruma altında tutulan Müslümanlar ise %2-4 oranında en düşük vergiyi öderlerdi; ancak Müslümanların tabiiyeti hesaba katılmazdı; yani Osmanlı tebaası olmayan Müslüman da aynı

oranda vergilendirildi. Bu hiyerarşik yapı 15-16. yüzyıllar boyunca pek değişmeden korunmuştur diyebiliriz.

E. Ö.: Osmanlı Devleti'nin bir Avrupa siyaseti varsa bu siyasetin oluşturulmasında imtiyazlar önemli araçlar arasında yer alıyordu. Bu açıdan bakıldığında imtiyaz metinlerinin tatbikat içinde biçimlendiği yorumları bize, Osmanlıların güttüğü siyasi hedefler hakkında da ipuçları verebilir. Ne dersiniz?

M. G.: Tabii Osmanlılar iktisadî savaş araçlarını da kullanıyorlardı. Yani bu kapitülasyon bağlantısı içine hangi ülkelerle gireceklerini belirledikleri gibi savaştıkları ülkelere karşı, özellikle dış ekonomik ilişkileri bir savaş aleti olarak kullandıkları da açıkça görülüyor. Osmanlılar kendi iktisadî imkânlarını biliyorlar. O çok büyük, geniş ve verimli alanlara sahip olan Osmanlıların, 15-16. yüzyıllarda temasta oldukları Avrupa'nın pek çok ülkesi Osmanlı'nın imkânıyla kıyaslandığı zaman % 5'ine bile ulaşamayan ölçekte küçük ülkelerdi. Onların ekonomisinde Osmanlıyla ilişkilerinin rolünü Osmanlıların iyi bildikleri anlaşıyor. Mesela Venedik'le savaşa girdikleri zaman ithalatını durduruyordu, kapatıyordu limanlarını ve Venedik'e ihracatı da kesiyordu. Bunun o ülkenin ekonomisine yapacağı tesir hakkında oldukça doğru fikirleri olduğu anlaşıyor. Osmanlılar esas olarak Habsburglarla ve onların Katolik dünyasıyla, mücadele ediyorlardı. Katolik Avrupa ile Habsburglara rakip olan ve onun dışında kalan ülkeleri korumak için özellikle kapitülasyon ilişkilerini kullandıkları çok açık olarak görülüyor.

E. Ö.: Özellikle?

M. G.: Fransa, Hollanda ve İngiltere'ye özellikle kapitülasyon kolaylıklarını hem hızlı, hem de oldukça cömert davrandıkları muhakkak.

E. Ö.: 16. yüzyılın sonunda ve 17. yüzyılın başlarında tam sözünü ettiğiniz noktada İngiliz ve Hollandalılara verilmekte olan imtiyazların daha önceki imtiyazlardan birtakım.

M. G.: Farklılıkları var.

E. Ö.: Evet. Belki onun sebepleri üzerinde durmalıyız.

M. G.: O önemli konu Osmanlılar 1600'lere kadar dış iktisadî ilişkilerde biraz evvel söylediğim gibi Müslümanlar, yani tüm İslam dünyası en fazla imtiyazlı konumdaydı. İkinci derecede Osmanlı reayası gayrimüslimler ve en son harbî yabancı olanlar en ağır şartlarda, en yüksek oranda gümrük ödeyerek ticaret hakkına sahiptiler. Bu 1600'lerde değişmeye başladı. İlk defa İngilizlere ondan 10 sene sonra Hollandalılara ve yüzyılın sonlarına doğru 1673'te de Fransa'ya çok önemli kolaylıklar sağladılar.

E. Ö.: Gösterilen kolaylıkları gümrük oranlarıyla ifade edersek...

M. G.: Biraz önce söylediğim gibi Müslümanlar ortalama %3, yerli gayri müslimler %4-5, yabancılar ise %5-7 oranında gümrük vergisi öderlerdi. 1600'de ilk defa İngilizlere büyük kolaylık göstererek Müslüman oranında, yani %3 vergi ödemeleri sağlandı. Yalnız bu sırada, şimdilik konumuzun dışında, ama önemli olduğu için kısaca belirtmek gerekir: Devletim maaşlı olan askerlerinin günde 80 dirhem (240 gr) et tayinatları vardı. 16. yüzyılın başlarında etin okkası 3 akçe iken askerler gündelik 0.6 akçeyi maaşlarından kolayca ödeyebiliyorlardı. Ancak yüzyılın ortalarından itibaren et fiyatı 3 akçeyi geçmeye başlayınca askerlerin maaşları aynı oranda artırılmadığı için, devlet 3 akçenin üstünü hazineden ödemek zorunda idi. 16. yüzyılın ortalarından itibaren maaşlı asker sayısı da 4-5 misline çokınca hazineden bu ödemeyi yapmak giderek zorlaştı. Yarım asır süren tartışma ve

çeşitli çareler denendikten sonra nihayet gümrüklere %1 ilave ile meseleyi hal etmeye karar verdiler. Bu ek gümrük vergisine zarar-ı kasabiye adı ile her kategorideki mükellefe % 1 eklenmiş oldu. Bu finansmanı sağlamak için yabancıları da artırdılar. Böylece Müslümanlar % 3'ten % 4'de çıktı; yabancılarının da işte 6-7-8'e çıktı.

E. Ö.: Bu zarar-ı kassabiye yani kasap akçesi adıyla yapılmak istenen ilave gümrük vergisini İngiliz arşiv belgelerinden biraz takip etmiştim. Bu gümrük zammının, tam sözünü ettiğiniz dönemde 16. yüzyıl sonlarına doğru Avrupalılar ile Osmanlı Devleti arasında ciddi bir diplomatik kriz meydana getirdiği anlaşıyor. Özellikle Fransız, İngiliz ve Hollandalı sefirler, ödedikleri gümrük oranlarını yüzde 20-30 arttıracak olan bu gümrük zammına karşı çıkıyorlar.

M. G.: Evet ödedikleri vergi % 5 olana % 20 eklenmiş oldu.

E. Ö.: Evet. Hatta Avrupalı sefirlerin benim takip edebildiğim kadarıyla bunu ödememek konusunda çok ciddi direnç sergiledikleri yani devletleri adına bu vergiyi kabul edemeyeceklerini, bunu ancak krallarının veya hükümdarlarının izniyle kabul edebileceklerini ifade ederek direniyorlar. Bir müddet sonra bu ilave vergi bazı ülkelerden herhalde kaldırılıyor değil mi?

M. G.: Evet İngilizlere 1601-2 yılında bu imkânı sağlıyorlar ve zarar-ı kasabiyeyi onlardan almıyorlar. Sonra 1610'da Hollanda'ya, daha sonra Fransa'ya da 1673'te aynı muafiyeti sağlıyorlar. Yani Batı'da korumak istedikleri bu üç ülkedir: Fransa, Hollanda ve İngiltere. Ama mesela Venedik için böyle bir şey yok. Venedik'in gümrük oranları daha yüksek orandadır ve 18. yüzyıla kadar o şekilde devam etmiştir.

E. Ö.: Peki o sırada niye değiştirdi?

M. G.: İngilizlere ve Hollandalılara niye değiştirdi? Bunun çok belirli bir cevabı yok. Tabii tahminlerimiz var. Bir kere 16. yüzyıl başlarında büyük keşiflerle ilk defa Portekizler doğu ticaretini, Osmanlı topraklarından geçen transit ticaretini Ümit Burnu'ndan Atlantik yoluyla Batı'ya taşımaya girişmeleri çok önemli bir darbe oldu ve Osmanlılar biliyorsunuz işte onun için Mısır'ı, Basra'yı aldılar. Hint Okyanusu'nda Portekizlilerle mücadele ettiler. Bu trafiğin kendi topraklarından geçmesini sağlamak için çok uğraştılar ve neticede öyle anlaşıyor ki 16. yüzyıl ortalarından itibaren aşağı yukarı Portekizlilerle bu ticareti bölüşmeyi sağladılar. Yüzyılın sonlarında çok iyi bildiğiniz Hollanda ve İngiliz Doğu Hint kumpanyalarıyla bu bölgeye, yeni modern, kapitalist, anonim şirketlerle, ki Portekiz bunları tam becerebilecek konumda değildi; girdikleri zaman Osmanlılar o tehlikeyi anladılar. Portekizlerle yapıldığı mücadelenin Hollanda ve İngilizlerin kapitalist firmalarına karşı mümkün olmadığını gördüler ve onları cezbetmek için bu iki ülkeye kapitülasyon havucunu sunmaktan başka çare bulamadılar tanındılar. Mesela Batı'da korudukları üçüncü ülke Fransa'ya aynı kolaylığı göstermediler, çünkü Fransa'nın Hint Okyanusunu ve doğu ticaretini etkileyecek bir gücü yoktu. Ne zaman ki 17. yüzyıl ortalarından sonra Fransa'nın özellikle İran üzerindeki tesirleri ve İran'la bağlantıları ile yarattığı rekabet içinde, doğu ticaretinde varlığını gösterince ona da aynı kolaylığı gösterdi. Osmanlıların Atlantik bölgesindeki ülkelere sağladığı bu kolaylıkların önemli bir stratejik-lojistik sebebi de vardı: Top imalatında Osmanlılar, demir yerine daha dayanıklı ve kaliteli olan tunç kullanıyorlardı; tunç için gerekli olan bakıra bolca sahip oldukları halde kalay sadece İngiltere ve Hollanda'dan temin edilebiliyordu.

E. Ö.: Osmanlılar için gümrük gelirleri gerçekten önemliydi. Belki gelirlerinin %10-15'i dış ticaret vergilerinden yani gümrük gelirlerinden oluşuyordu. Bunun yanı sıra siyasi ve askeri rakibi İran, doğu batı ticareti içindeki Osmanlıların konumundan hiç hazzetmiyordu.

M. G.: Tabii.

E. Ö.: Safevilerin ipeğin yeniden-ihracatından ciddi gelirler elde eden Osmanlıları devre dışı bırakacak çözüm arayışları içerisinde olduğunu da biliyoruz. Özellikle ipeği Osmanlı ülkelerine hiç uğramadan Avrupa'ya ulaştırma girişimleri 17. yüzyılda yoğunluk kazanmıştı.

M. G.: Tabii mesela Rus Kumpanyası var. İngilizlerin doğu ticaretini yalnız bizden Ümit Burnu'ndan Atlantik yoluyla getirmenin dışında Rusya üzerinden Hazar Denizi'nden Baltık'tan ulaşma girişimleri var. Çok enteresan, mesela Sokullu'nun 1566-69 yıllarında Don ve Volga arasında kanal teşebbüsü var. Bu, İngilizlerin Moskova kumpanyasının İran ticaretini Rusya üzerinden Batı'ya taşıma faaliyetleriyle tam aynı zamana rastlaması oldukça ilginçtir. Ve aynı yıllarda Süveyş kanalı denemesi de var Osmanlıların.

E. Ö.: Şimdi gerçekten ilginç bir noktaya gelmiş bulunuyoruz: Bugün tarih kitaplarına bakılacak olursa, 17. yüzyıl başlarından itibaren biraz önce zikrettiğimiz klasik %3-4-5, daha sonra 4-6-7-8 olarak belirlenen oranların aslında fiiliyatta böyle olmadığını, farklı olduğunu, İngilizlerin, Hollandalıların daha sonra Fransızların %3'le mallarını Osmanlı'ya getirdiklerini, burada sattıklarını söylemiş oluyoruz.

M. G.: Evet.

E. Ö.: Peki İngilizler veya Hollandalılar ancak dış ticaret imtiyazına sahipti. İç ticarete girebiliyorlar mıydı?

M. G.: İç ticarete tabii ki girmiyorlardı. Bunlar belli liman şehirlerinde veya önemli ticaret merkezi olan Halep gibi, Bağdat gibi

şehirlerde bulunuyorlardı. Bu sınırlı idi. Yabancılar böyle kapitülasyonlarla tanınan oldukça yüksek garantiler içeren haklara rağmen yabancıların Osmanlı imparatorluğun derinliklerine girip rahatça ticaret yapmaları mümkün değildi. Bir kere ithalatta sınırlamaları çok sınırlı idi, ama ithal mallarını da belirli limanlara getirir ve bu mallarını iç bölgelere ulaştırılmasını Osmanlı reayası olan Müslüman ve gayrimüslim tüccarlar yaparlardı. İhraç mallarında ise sıkı kontrolleri vardı ve ancak izin verilen malları onların da miktar kısıtlamaları vardı yani ihracatı serbest olan malları da izin tezkerelerinde belirtilen miktardan fazlasını alıp götüremezlerdi. Nereden, ne kadar alacağını belirleyen izin tezkerelerine göre hareket etmek zorunda idiler. Yani mesela Japonların Nagazaki’de açtıkları bir pencereden ancak dış dünyayla kurulan ilişkileri derecesinde sert değildi Osmanlılarınki, ama çok serbest de değildi.

E. Ö.: Avrupa’dan gelen Venedikli, Hollandalı, İngiliz ve Fransız tüccarlar iç ticarete giremiyorlardı. Peki mal dışında bu tüccarların getirdiği başka şeyler var mıydı?

M. G.: Para getiriyorlardı...

E. Ö.: Osmanlıların önceleri paradan vergi aldıkları söyleniyor.

M. G.: Evet.

E. Ö.: Ama herhalde belki 16. yüzyılın bir yerinde bu paradan vergi alınmasından vazgeçiliyor ve dolayısıyla Avrupalı tüccarların buraya taşıdıkları gümüş ve altın paralara serbestiyet tanınıyor. Yani tüccarın sadece mal değil para getirmesi de kolaylaştırılıyor.

M. G.: Teşvik ediyor. Osmanlılar 15. yüzyıldan 19. yüzyıl ortalarına kadar Avrupa ile ticaretinde ihracat fazlası veriyor. Yani

ticaret açığı yok. İhracat fazlası var. Bu fazla bir şekilde parayla ödeniyor. Yani altın veya gümüş bir şekilde geliyor. Bunlardan başlangıçta evet gümrük alıyorlardı ama deniz devletlerinden tam tarihinden emin değilim şimdi 16. yüzyıl bir yerlerinde veya 17. yüzyılda gümrük almaz oldular.

E. Ö.: Gümüş sikkeler Osmanlı ülkesinde önceleri ödeme yapmak amacıyla kullanılıyor. Fakat zamanla bu sikkelerin bir kısmı bir tür ticaret metayı haline geliyor. Mesela 17. yüzyılda Fransızlar avarı düşük paralar getiriyorlar.

M. G.: Evet onunla Şevket Pamuk uğraşüyor yazıyor, araştırıyor. O çok enteresan kompleks bir konudur; yani avarı düşük paraları getiriyorlar ve bu Osmanlı pazarlarında pekâlâ tutunabiliyor. Şimdi işin esası tabii ki Amerikan kıymetli madenlerinin bunun esas aktığı pazar Batı Avrupa ve Batı Avrupa çok yüksek bir emisyon düzeyinde, fiyat düzeyi de yüksek. Bu doğruya doğru gittikçe Osmanlı topraklarında para, daha kıymetli mübadele aleti olarak daha değerli hale geldi. Amerikan gümüşleri akmaya başladıktan sonra Avrupa'da da, Osmanlıda da kıymetli maden üretimi duruyor çünkü rekabete dayanamıyor. O zaman da para kıtlığı başlıyor. Mevcut mübadele hacminin gerektirdiği likidite açığını bu şekilde düşük paraları da kabul eden bir pazar vaziyetine geliyor.

E. Ö.: Peki, dış ticaret ilişkilerinde 17. yüzyıldan 18. yüzyıla doğru ilerleyelim. Bu yüzyılda Osmanlının genel olarak Avrupa ile olan dış ticaretinde bir artış var. Osmanlıların ihracata yönelik tutumu değişiyor. Mübadele ilişkileri ve ticaret ağları geliştiği, imtiyaz meselesi de daha kompleks bir hal alıyor. İmtiyazlara yeni maddeler eklenebiliyor ve eski olanlar değişebiliyor yahut eski haliyle devam edebiliyor.

M. G.: Evet şimdi normal olarak 15.-16. yüzyılda ihracatı kontrol altında tutuyor buna karşılık ithalatı büyük ölçüde serbest bira-

kıyorlardı; fakat bu Amerikan kıymetli maden akışı, Avrupa'nın zenginleşmesi Osmanlı pazarına çok büyük bir talep olarak geldi ve devlet ihracatı ne kadar kontrol ederse etsin, Avrupa'nın talep ettiği malların üretiminde bir artış oldu. Osmanlı ziraatı önemli bir performans gösterdi ve birçok malda uzun vadede üretim artışını gerçekleştirdiklerini anlıyoruz. 15.-16. yüzyılda genellikle ihracı yasak olan mallar listesi giderek büyürken 18. yüzyılda dediğiniz gibi bu liste tersine dönüyor. Birçok malın ihracatının serbest bırakıldığını görüyoruz. Osmanlı sistemi değişmiyor; ama üretim fazlalarını belirli sektörlerde ortaya çıktığı için devlet bunların ihracatını serbest bırakıyor. Yalnız ek ihraç vergileri koyarak bunu yapıyor. Bunlar kapitülasyonlara normalde uygun değil, ama Avrupa ülkeleri buna bir itirazda bulunmadılar. Biraz evvel söyledik ithalat ve ihracatta % 3 gümrük en düşük oranı sağladı. Önce İngilizlere sonra Hollandalılara sonra Fransızlara, 18. yüzyıl başlarından itibaren bu İsveç, Danimarka, Sicilya, Napoli ve daha birçok ülkeye tanındı hatta en geç 1730'larda Venedik'e de % 3 indirildi ve ihracatı kısmen liberalize etmiş oldu. Osmanlıların ek olarak ihracattan aldıkları bu ek vergiler ki onlara Resm-i Mîrî deniyor ve oldukça yüksekti yani kapitülasyonların tanıdığı % 3'ün birkaç katı büyüklükteydi. % 10-15 hatta % 50'ye varan ek vergiler koyarak birçok malda ihracatı serbest bıraktılar. Bunların içinde genellikle hep yasak olan pamuk, pamuk ipliği hatta buğday ve arpa gibi gıda maddeleri de yeraldı. Bunları serbest bıraktılar ve büyük bir ticaret artışı oldu. 18. yüzyıl başıyla sonu arasında yani 1700'le 1800 arasında 3-4 misli bir ticaret artışı oldu ve bu dönemde yabancılar iç ticarete de girmeye başladılar. Yalnız ithalatta ihracatta değil içeride de bir Osmanlı limanından diğer limana veya şehre ticarete girmeye başladılar. Osmanlı otoriteleri bunlara hayır demediler.

E. Ö.: Bunun rasyonel, ekonomik gerekçeleri olmuş olmalı. Osmanlı yöneticileri niçin bunlara izin verdiler?

M. G.: Çünkü bunlara mübadeleyi ve dolayısı ile refahı artıran yeni ajanlar olarak müsamaha ile baktılar. Fakat yüzyılın ortalarından sonra biraz artığı zaman bunlara iç ticarette Müslüman olmayan reayanın ödediği ki bunlar dış ticarettekinden biraz daha yüksekti; yani % 5 oranında gümrük ödemeleri gerekiyordu. O şartla izin verdiler, fakat buna uymaları çok kolay olmadı. 18. yüzyılın sonlarına doğru 3-4 misli artan dış ticaretin ajanlarının iç pazarda da mübadeleye katılma oranlarının da artışına yol açtı ve çok mücadele ettiler. Neticede 1800'lerde iç ticarete yabancıların girmesini sınırlandıran kurallar koydular.

E. Ö.: Özellikle III. Selim döneminde!

M. G.: Evet III. Selim döneminde büyük ölçüde.

E. Ö.: Bu süreç içerisinde özellikle iç ticaret konusunda ciddi enformasyonu olan ve piyasalarda faaliyet gösteren gayrimüslim reayanın da bu uluslararası ticarette gittikçe artan rolünden de söz etmek mümkün...

M. G.: Evet.

E. Ö.: Yani önceleri müste'men tüccarlara veya konsoloslara tercümanlık veya diğer enformatik hizmetler sağlayan gayrimüslim Osmanlı tebaası zamanla Osmanlı Avrupa ticaretinin önemli bir parçası haline geldi. Bu gelişme ile birlikte imtiyazların da yavaş yavaş bir değişim geçirmeye başladığı söylenebilir mi?

M. G.: Azınlık tüccarlarının konumu çok önemli bir problem oldu. Bu Osmanlı devletini de epey uğraştırdı. Bu da 18. yüzyıl-da başladı, daha evvel pek görülüyor daha evvel mesela 15.-16. yüzyılda mesela Venedik çok şikâyet eder kendi tebaasının Osmanlı tabiiyetine geçtiğinden şikâyet eder. Genellikle Orta ve Batı Avrupa'dan köylülerin Osmanlı rejimini tercih ettiklerini

konuştuk. Daha evvel tüccarları da böyleydi fakat 18. yüzyıldan itibaren değişmeye başladı. Evet, Osmanlı reayası yabancı konsolos ve elçilerin tercümanı ve onlara hizmet eden statü ile müste'men statüsünü kazandılar. Yani birtakım vergilerden muafiyet ve en önemlisi tabii cizyeden muaf edilme ayrıcalığını kazandılar ve giderek bu suiistimal edildi yani normal olarak kapitülasyon-
da 15. yüzyıldan beri yabancı konsolosların, elçilerin tercüman ve hizmetkârı olarak sınırlı bir kontenjanları vardı. Yerli azınlık veya Müslüman da olabilirdi tabii ama fiilen Müslüman olanlar-
da böyle bir temayül görülmedi.

E. Ö.: Bu kontenjanı belki dinî yatkınlık, lisan ve kültürel sebeplerle gayrimüslim reaya doldurdu.

M. G.: Evet, bunu 18. yüzyılda çok genişlettiler. Bir suiistimaldi. Bunu fark ettiği zaman Osmanlı otoriteleri çok mücadele ettiler. Bütün 18. yüzyılın ikinci yarısı bunun mücadelesiyle geçer, kadrolar verdiler elçiliklerin, konsoloslukların ne kadar beratlı, yerli gayrimüslim kullanabileceklerini dair kurallar koydular, sayımlar yaptılar, fazlalarının elindeki beratlarını aldılar.

E. Ö.: Yani sınırlandırmaya dönük çok ciddi gayretler gösterdiler fakat bunun sonu olmadı. 19. yüzyıla gelindiğinde kapitülasyonların seyri ve tabiatında çok ciddi bir değişim yaşandı. Osmanlı Devleti'nin sadece iktisadî açıdan değil, siyasî ve askerî açıdan da ciddi bir zafiyet gösterdiği dönemde bu imtiyazlar ülkenin aleyhine işledi. Özellikle Balta Limanı Anlaşması ve sonrasındaki gelişmeler kapitülasyonlar tarihi açısından yeni bir evreyi temsil ediyordu.

M. G.: Kapitülasyon diye bildiğimiz uluslararası ilişki formu 15. yüzyıldan 18. yüzyılın ortalarına, hatta sonlarına kadar Osmanlı sisteminin daha rahat işlemesini sağlayan bir alet oldu. Osmanlılar zararından çok faydası oldu, denilebilir. Ufak tefek değişiklikler

yaptılar ama 16. yüzyılda, 17. yüzyılda tamamen kaldırabilirlerdi pazarlık gücünü zirvesinde olduğu dönemde. Oysa Osmanlı Devleti kurumları muhafaza etti. Sistemin işleyişine katkı olduğu için fakat 19. yüzyılda bu ilişki formu zarar vermeye başladı orası muhakkak o ayrı bir konu.

11 Osmanlı Denizciliği

Erol Özvar: Bu sohbetimizde, aramızda İstanbul Üniversitesi Tarih Bölümü öğretim üyelerinden Prof. Dr. İdris Bostan da bulunuyor. Kendisi Osmanlı denizcilik tarihi üzerine uzun yıllar boyunca çalışmış bir hocamızdır. Sohbetimize İdris Bey'in yakınlarda yayına hazırladığı Kâtip Çelebi'nin Osmanlı denizcilik tarihi açısından önemli olan bir eseriyle, Tuhfetü'l Kibar'la başlayalım. Bu çalışmanızdan biraz bahseder misiniz?

İdris Bostan: Tabii efendim, memnuniyetle. Bu sene Kâtip Çelebi'nin doğumunun 400. yıl dönümü. UNESCO tarafından kabul edilen bir kutlama yılı olarak bütün Türkiye'de anma toplantıları yapılıyor. Ben de bir Osmanlı tarihi bilgini olarak Kâtip Çelebi'nin denizlere tahsis ettiği Tuhfetü'l-Kibar Fi Esfari'l-Bihar adlı o kıymetli eserini Türk okuyucusuna o asrın nüshalarını öne çıkartarak kazandırmak istedim. Bu amaçla bu çalışmayı gerçekleştirdim. Kâtip Çelebi hakikaten 17. yüzyılda resmî eğitim kurumlarından yetişmediği yani bir medreseli olmadığı halde, 17. yüzyılda adeta damgasını vurmuş, çok ünlü bir bilgin. 17. yüzyılda İslam dünyasının, İslam âleminin yetiştirdiği en önemli bilginlerden biri. Tarihçi, coğrafyacı, bir bibliyograf, çok ünlü bir bilgin. Çok küçük yaşta eğitime başlamış. Aslında divan kâtibi ama divandaki görevleri dışında eğitimini küçük yaşlardan itibaren sürdürmüş ve çok kıymetli eserler bırakmış. Malûmunuz onu daha çok Cihannüma'sıyla tanıyoruz. Keşfü'z-Zünûn'la tanıyoruz ama denizlerle de ilgili çok önemli bir eser yazmış efendim. Bu eseri, aynı zamanda kendi yaşadığı dönemin entelektüeli, bir aydını olarak içinde bulunduğu durumu dikkate alarak, biraz da kendini görevli hissederek yazmış. Çünkü 1645'te başlayan Girit

Seferi uzun süre sonuçlanamayınca bu kamuoyunda olumsuzluk olarak görülmüş. Kâtip Çelebi 1657'nin ilk aylarında bu eserini tamamlıyor. Venediklilerin Çanakkale Boğazı'nı kapatmalarından kaynaklanan Osmanlı ikmalinin yapılamaması, bir türlü adanın fethinin tamamlanamaması gerçekten önemli bir problem olarak görülüyor. Hem devlet adamları hem kamuoyu bundan olumsuz etkileniyor. Kâtip Çelebi biraz daha cesaret vermek, maneviyatı yükseltmek üzere geçmiş deniz seferlerini ve deniz zaferlerini anlatmak için bu eseri kaleme alıyor. Aslında Tuhfetü'l-Kibar bizim dilimizde kitabî kaynak olarak yazılmış yegâne eser.

E. Ö.: Denizcilik hakkında mı?

İ.B.: Onun haricinde tabii denizciliğin bütün kaynakları var ama bunlar arşiv belgelerinden oluşuyor. O, ilk ve belki de tek kitabımız çünkü ondan sonra da yazılanlar genellikle Kâtip Çelebi'nin Tuhfetü'l-Kibar'ını tekrar etmişler.

M. G.: Ne zaman yazdı?

İ.B.: 1656'nın sonlarında ve 57 başlarında saraya takdim ediyor.

M. G.: Bundan 70 sene sonra ilk matbaa kurulduğu zaman basılan az sayıda eserler arasında Kâtip Çelebi'nin eseri de vardı galiba değil mi?

İ.B.: Evet bu ilk basılan eserlerden çünkü Müteferrika'nın ilk kitabının basımı gecikince, o arada Tuhfetü'l-Kibar'ı baskıya hazırlıyor. Müteferrika onu önemseddiği için ilk eserler arasında ta-bediyor. Tabii daha sonra Cihannüma'yı neşrediyor.

M. G.: Ayrıca çok yazma nüshaları var. Yani Osmanlı aydınları Kâtip Çelebi'nin bu eserini ve diğer eserlerini epey okuyorlar galiba.

İ.B.: Aynı zamanda çok iyi biliyorlar. Gerçekten bir kere onun Keşfü’z-Zünûn’u herkesin kullandığı bir eser. Zira bütün İslam devletlerinden intikal eden eserleri daha küçük yaşta kaydetmeye başlıyor. Bir bibliyografya oluşturuyor. Bu bütün ilimlere ait bir bibliyografya idi. O devirde Hangi alanda, hangi kitapların yazıldığını bile bilmek çok kolay değildi. Bir kere bu eseri önemli eser olarak dönemin aydınları tarafından takip ediliyor. Cihannüması hem İslâm coğrafyacılarının geleneksel bilgilerini hem de Batılı coğrafyacılarının 17. yüzyıla kadarki birikimlerini birleştirmek suretiyle oluşturuyor ve bu yüzden çok kısa zamanda Batı dillerine de tercüme edilmeye başlanıyor. Hatta Tuhfetü’l-Kibar da İngilizceye tercüme ediliyor kısmen, Fransızcaya tercüme ediliyor ve dünyadaki çeşitli kütüphanelerde yazma nüshaları bulunuyor. 35 yazma nüshası var. Neşre esas kabul ettiğimiz nüsha, saraya takdim edilen nüshasıdır.

E. Ö.: Peki. Şimdi bu kitaptan biraz daha Osmanlı denizcilik tarihine girelim istiyorum. Osmanlı ne ölçüde denizcilikte mahir idi? Karadaki gibi kuvvetli miydi?

M. G.: Bahriye konusunda yegâne uzmanımız İdris Bey’dir. Onun için o bizi aydınlatacak. Osmanlıların çok önemli deniz başarıları olduğu muhakkak. Türklerin denizciliğinin 14. yüzyıldan hatta biraz öncesinden başlayan geçmişi var. 15. yüzyıl sonlarında ve 16. yüzyılda dünyada nispi askeri güç dengesinin Avrupalıların lehinde olduğu bir dönemde bir deniz gücü olarak Osmanlılar Doğu Akdeniz’e hakim oldular ve aynı zamanda Batı Akdeniz’de de faaliyette bulundular. Hint Okyanusu’na, Kızıldeniz’e ve Arap denizine kadar yayılan bir coğrafyada kara gücünü aşan bir görünüm arz ediyordu. Siz ne dersiniz?

İ.B.: Efendim benim de kanaatim sizinki gibi. Aslında belki Osmanlıların, kuruluşundan itibaren Anadolu’da sahillere ulaştıktan sonra bir deniz politikaları oluşturmaya başladıklarını görü-

yoruz. Çok kısa zaman içerisinde bu görülüyor. Belki de Karadeniz'e Karadeniz ismini Akdeniz'e Akdeniz ismini vermelerini öne çıkararak bile denizlerle ilgilerini kurmamız mümkün olur. Çünkü bu denizlerin tarihinde Karadeniz'e bu adı veren Türkler Akdeniz'e de bu ismi verdiler. Çünkü bizim bugün Ege Denizi dediğimize de Akdeniz diyorlar. Bunun sebebi, Orta Asya'dan getirdikleri yönle göre isim verme geleneğini burada uygulamalarıdır. Batı'da konuşlanan askerî birliklerine batıda olması anlamında ak dendiğini, kuzeyde olanlara kara dendiğini, güneyde olanlara kızıl dendiğini biliyoruz. Kızıldeniz'in, Akdeniz'in, Karadeniz'in adları buradan geliyor ve Türklerin Anadolu'yu sahiplenmelerinden sonra bu adlarla anılmaya başlanmıştır.

M. G.: Arapların verdiği bir isim bahr-i sefid yok mudur?

İ.B.: Aslında o ismi biz veriyoruz. Onlar bahru'l-esved adını, Osmanlıların kullandığı bu tabiri tercüme etmek suretiyle kullanıyorlar. Türk tabiridir ve Osmanlıların, Türklerin kullandığı bu tabiri tercüme etmişlerdir. Karadeniz için de bahru'l-esved dedikleri zaman aslında Türkçedeki Karadeniz'i tercüme etmiş oluyorlar. Dolayısıyla bu, Osmanlıların bu ilk dönemlerden itibaren denizlere yönelik bir politikalarının olduğunu gösteriyor. Belki bu küçük faaliyetleri bir kenara bırakacak olursak ben o ilk dönem padişahlarından bazılarının çok ciddi deniz politikalarının olduğunu düşünüyorum. Mesela Yıldırım Bayezit 1390'da, o Gelibolu'daki Bizans'tan kalmış ama artık köhnemiş tersaneyi ihya ediyor ve orada bir donanma üssü kuruyor. 1402'de Klavyo geldiği zaman, üstelik Ankara Savaşı'yla adeta beyliği kaybetme durumuyla karşı karşıya gelmiş Osmanlıların Gelibolu'da bekleyen 40 tane kadırgalarının olduğunu görüyor ki bu şekilde savaşa hazır vaziyette beklediklerini söylemesi çok anlamlı. Yıldırım Bayezit çok kısa zamanda Çanakkale Boğazı'nı takip ediyor; Venedik'in, Ceneviz'in Karadeniz'e geçişini engellemeye çalışıyor. Mesela Anadolu Hisarı'nı yapıyor. Bunların hepsi hem denizleri

kontrol etmek hem de İstanbul'a yönelik denizden de politikalar üretmek anlamına gelir. Nitekim bunu bir sonraki dönemde Osmanlı Devleti'ne kazandıran Fatih Sultan Mehmet oluyor. İstanbul'un fethinden sonra, bu Doğu Roma'nın merkezini payitaht yapmak üzere, hem şehri korumak hem de onun ihtiyaçlarını güvenli bir şekilde sağlamak için, yavaş yavaş Karadeniz'e yönelik bir fetih hareketi başlatıyor. Karadeniz'in fethi II. Bayezit döneminde tamamlandı. Fatih'in bu Karadeniz politikası çok kısa bir süre sonra Akdeniz'e yani Ege Denizi'ne doğru yöneldi.

M. G.: Bir de şu var tabii: Karadeniz eski Yunandan, Roma'dan pek çok güç hâkim olmak istemiş ama ne Roma ne Bizans bütün Karadeniz sahillerini kontrol altına alamamıştır. Osmanlılar çok kısa zamanda hemen hemen tamamını kontrol eden ilk ve son siyasî sistem olmuştur diyebiliriz değil mi?

İ.B.: Doğru, çünkü Karadeniz'i 1485'te kapalı bir deniz haline getirdiler. Akkerman'ı aldıktan sonra II. Bayezit döneminde Karadeniz bütün kıyıları Osmanlıların sahili olmuştur. Hatta ticaret gemilerinin geçişine bile izin vermemeye başlamışlar veya önce güçleştirmişler daha sonra tamamen kapamışlardır. Dolayısıyla bunlar denizlere yönelik ciddi bir politikalarının başladığını gösterir. Üstelik Fatih'in son yıllarında bir donanma 1480'de Otranto'ya gitmiş, aynı sene bir donanma da Rodos'u almak üzere sevk edilmiştir. Fatih devrinde aslında Osmanlı donanması Gelibolu'da orayı üs edinmek suretiyle teşkilatını tamamlamıştır. 1475 tarihli Gelibolu tahrir defterinde, donanmanın oradaki bütün mevcudatı tatat edilir; orada 90-100 civarında kadırganın bütün teşkilatıyla birlikte savaşa hazır bir vaziyette bulunduğunu görüyoruz ki, bu, imparatorluğun aslında denizciliğe çok erken tarihlerde bir imparatorluk gücü oluşturmak üzere çaba sarf ettiğini gösteriyor.

E. Ö.: 15. yüzyıl sonlarından itibaren Karadeniz tamamen Os-

manlıların idaresine girdikten sonra, herhalde önemli bir adım olarak Akdeniz'in özellikle Doğu Akdeniz'in denizden kontrolü gündeme geliyor. 16. yüzyıl başlarından itibaren özellikle Suriye, Arabistan ve ondan sonra Mısır ve sonra Kıbrıs'ın fethiyle Levant'ın denetim altına alındığı söylenebilir. Osmanlıların Mısır'a yönelmelerinin bir sebebi, Hint Okyanusu'nda Müslümanları tehdit eden Portekizlilerdi. Mısır'a yönelmeden önce Memlûklere denizden yardım da yapmışlardı değil mi?

M. G.: Evet, tabii. Osmanlılar Doğu Akdeniz'de deniz hâkimiyetini kurdular. Onu ele geçirmeleriye Portekizlilerin Hint Okyanusu'na gelmesi ve oradan İslâm'ın kalbini tehdit eder vaziyete girmesiydi. Bunun üzerine Osmanlılar tabii İdris Bey çok iyi bildiği ve belki yazdığı gibi Memlûklere deniz yardımı yapıyorlardı. Süveyş'te gidip bir deniz gücü oluşturmaya Memlûklere yardım ediyorlar.

İ.B.: Aslında belki dikkatlerimizi bu keşifler çağının problemlerine biraz çevirmek lazım çünkü önce denizlerde nasıl tutunduğunu ve orada nasıl bir deniz gücü oluşturduğunu bilmeden daha sonraki süreci doğru takip etmek de çok gerçekçi olmaya bilmiyor. Osmanlı deniz gücünün oynadığı rolü doğru kavramak lazım. 15. yüzyıl sonları Portekizlilerin keşiflerle birlikte Hint Denizi'ne gitme mücadelesi dönemi. Bu dönemde Venedik ve Memlûkların iş birlikleri var. Tabii Doğu dünyasından, Uzak Doğu'dan gelen malların deniz yoluyla Mısır üzerinden Akdeniz'e Akdeniz'den Batı Avrupa limanlarına taşındığını bildiğimiz için Portekiz'in Hint Denizi'ne ulaşması, bu güvenli yolu tehdit etmeye başlıyordu. Dolayısıyla Osmanlıların büyüyen bir güç olarak Doğu Akdeniz bölgesinde Levant bölgesinde etkin olması, aslında hem Venedik'in hem Portekiz'in işine gelmiyordu. Bu dönemde biz İran'ın Osmanlılara karşı tehdit oluşturduğunu görüyoruz. Safevi Devleti'nin varlığı II. Bayezit döneminde başlayan Doğu Anadolu'ya yayılma eğilimleri, Yavuz Sultan Se-

lim döneminde çatışmaya dönüşecek bir mücadelenin yaklaştığını işaret ediyordu. Aşağı yukarı beş devlet, Memlûkler dâhil, Doğu Akdeniz bölgesini kontrol etmek ve Osmanlıları bölgeden uzaklaştırmak üzere büyük bir mücadele halindeydiler. Biz Portekiz'in İran'a destek verdiğini, Memlûklerin bir taraftan Venediklerle iş birliği yaparken öbür taraftan İran'ı desteklediklerini ve o elçilerin özellikle casusların gidiş gelişlerinde, Osmanlıların bunu çok yakından takip ve fark ettiğini görüyoruz. İşte bu noktada Osmanlıların, bu Doğu Akdeniz bölgesinde oluşumuna çok önemli katkıda bulunduğunu gösteriyor. Bu, II. Bayezit devrinin genellikle Osmanlı tarihinde adeta unutulmuş gibi çok fazla kuralanmamış, incelenmemiş olmasının beraberinde getirdiği bir problemdir aslında. 1488'de bir Çukurova harekâtı var denizden giden donanmada çok mükemmel ateşli silahların bulunduğu ve bunların kullanıldığı bir dönemi görüyoruz yani Osmanlılar çok erken bir tarihte donanmalarında top kullanmak suretiyle buradaki güç dengelerini etkileyen bir ortam oluşturdular ve bir taraftan Memlûkleri uzaklaştırdılar diğer taraftan Venedik'i adeta Batı Akdeniz'e doğru itmeye başladılar. Kıbrıs'ta çok dar bir alana sıkıştırdılar ve mücadelenin etkin gücü olarak denizi kullandılar. Memlûklerle karada yaptıkları bazı çatışmaları kaybettiler ama denizden gelen donanma, Bakraz geçidinde Memlûkleri Çukurova'ya geçmelerini engelleyerek onları çok zor bir durumda bıraktı. Nihayet bir fırtınanın gelmesi onları, durumlarını kurtaracak vaziyete getirdi ama bu uzun süreli olmadı; çünkü Yavuz Sultan Selim de aslında aynı tehditlerle karşı karşıyaydı. Padişah olduğu zaman ve o da Osmanlı deniz gücünün bu bölgede etkinliğini gördü. Mesela aynı tarihlerde Memlûkler Osmanlıların gücünü kabul ettikleri için, Portekiz'e karşı yardım istediler. Henüz Mısır Memlûk yönetimindeyken, Selman Reis, emrinde 3000 mürettebat olduğu halde Süveyş'te Kansu Gavri tarafından donanma inşasıyla görevlendiriliyor. Bunlar aslında Osmanlıların orada daha sonraki yerleşiminin de bir ön adımları gibidir, bunları dikkate almamız lazım; çünkü Selman Reis'in Yavuz Sul-

tan Selim'e sunduğu bir raporu vardır. Orada Kızıldeniz'in Hint bölgesinin Osmanlılar için ne kadar önemli olduğunu, aslında bunun güneye yönelecek yeni bir siyasetin önemini gösterdiğini görüyoruz ki bu Osmanlıların deniz gücündeki yayılmalarının da alanlarını işaretliyor.

E. Ö.: Bunun belki bir noktada yani Osmanlı-Memlûk ittifakında, İran'ın da yavaş yavaş Portekiz ile ittifak içerisine girmesinde herhalde önemli bir payı var. Yani Memlûk-Osmanlı yakınlaşması sözünü ettiğiniz hem teknolojik hem enformatik alışverişlerde karşılıklı ittifakların herhalde önemli bir payının olduğunu söylemek mümkün.

İ.B.: Aslında biz bunu hep görüyoruz. Daha sonraki dönemlerde de var. Yani bazen Venedik'in Osmanlı tehdidini bertaraf etmek için İran'la iş birliğine teşebbüsü, bazen İspanya'nın bunu yapması... Mesela İspanya'nın Osmanlı donanmasının Akdeniz'e açılmasını engellemek ve kendisinin İngiltere'yle mücadelesini kazanabilmek amacıyla İran'a destek verdiğini Şah Abbas'tan İspanya'ya giden mektuplarda görüyoruz. Yani bu ilişki biçimi çok denenmiş bir yol ve bu tabii ki belki de kısmen sonuç vermiş; çünkü bu ilişkilerin nasıl geliştiğini görüyoruz ve Osmanlıların bütün güçleriyle denizde ve karada batıya gitmeye uğraştığı zamanlar da, aslında doğuya zaman zaman çekildiğini ve bu problemi çözmeden batıda önemli bir atılım gerçekleştirmediğini görüyoruz, bunu sizi teyit etmek amacıyla söylüyorum.

E. Ö.: Bu arada ticarî çıkarlar, ekonomik hedefler de şüphesiz devletleri birbirine yaklaştıran veya devletleri birbirinden ayıran önemli faktörler. Buradan başlamışken isterseniz Osmanlı bahriyesinin evrimini tamamlayalım. Osmanlılar, 16. yüzyılda öyle anlaşılıyor ki İdris Bey'in ifade ettiği gibi özellikle Doğu'yu kontrol etmek, Mısır'ı ve ticaret yollarını denetim altına almak amacıyla sadece kara gücünü değil ama aynı zamanda deniz gü-

cünü etkin bir şekilde kullandı. Diğer yandan, Batı Akdeniz’de de İspanya’ya karşı Fransızlara yardım etmek üzere deniz gücünden faydalandı. Bu noktada Osmanlı donanmalarının biraz etkinliğinden bahsedelim. Ne kadar etkindi acaba? Bazı tarihçiler Osmanlı denizciliğinin Hint okyanusunda etkin olmadığını veya gemi teknolojisinin okyanuslarda Portekizlere karşı etkin olmadığını ileri sürüyorlar acaba bu doğru mudur gerçekten, ne dersiniz?

M. G.: Hint Okyanusu’nda Osmanlılar Akdeniz’deki gibi aktif bir fethetmeye girişmediler. Oradaki esas mesele Portekiz tehlikesini bertaraf etmektir ve bunu da başardılar. Neticede Portekizlerin hedefi yalnız Asya ticareti değil İslâm’ın kalbini vurmaktır. Osmanlılar bu koruma işini başardılar ticareti de aşağı yukarı bölüşmeyi sağladılar yani bunu daha evvelki bölümlerde konuştuk doğu-batı ticaretinin yarısını yarısını İstanbul’a gelecek şekilde bir dengeye vardılar. Neticede Osmanlı’nın deniz gücü herhalde askerî gücü gibi Kanunî devrinde 16. yüzyılın ortalarında uluslararası konum itibarıyla zirvede olduğunu zannederim söyleyebiliriz. Üstelik, duraklama-gerileme paradigmasının ima ettiğinin aksine, Osmanlı denizciliğinin gelişmeye daha sonra devam ettiğini, önemli teknolojik organizasyonel performansının 17-18. yüzyıllarda çok önemli başarılar gösterdiğini zannederim söylemek mümkün.

E. Ö.: Bu noktada 17. yüzyılın ikinci yarısında gemicilik açısından önemli teknolojik değişimler var onları anmalı değil mi?

M. G.: Elbette. Bunu İdris beyden dinleyelim.

İ.B.: Aslında bu duraklama tanımlaması artık kullanmadığımız bir tabir ama genellikle böyle tanımlanıyor. Siz de haklısınız ben genelde Osmanlı yüzyıllarının denizcilik-teknolojik tarihi bakımından üç döneme ayrılması gerektiğine inanıyorum. Birinci

döneme, donanma gemilerinin kürekle harekât ettiği ve ağırlıklı olarak 17. yüzyılın ortalarına kadar süren kadirga dönemi diyorum. İkinci Dönem, yelkenin öne çıktığı ve gemilerin hareketinde esas olarak yelkenin kullanıldığı ve 19. yüzyılın ortalarına kadar devam eden kalyon dönemi yani yelkenli dönemi. Üçüncü dönem de imparatorluğun yıkılışına kadar adeta artık büyük ölçüde dışarıya bağımlı hale gelmeye başlayan buharlı gemi dönemi. Ama Osmanlıların kendilerini ispat ettikleri yüzyıllar, 19. yüzyıl ortalarına kadar gelen bu kürekli-yelkenli dönemdi. Ama tabii ki buharlı dönemin ihmal ettiği söylenemez. Aslında onun için de birtakım çabalar var; fakat çağdaşı devletlerin gücü karşısında bunların bir etkinliği olamadı ve imparatorluk denizcilikte yıkılış safhasına gelmişti.

M. G.: Pahalı bir şey denizcilik. Bir kere Batı'nın birikmiş büyük iktisadî sermaye gücü ve teknolojik değişimin hızlanması ki buharlı gemilerde göreceğiz, belki biraz sonra değiniriz.

E. Ö.: İdris Bey bu dönemlendirmeye tasnifinde daha ziyade gemilerin daha hızlı hareket etmesini esas alıyor.

M. G.: Şimdi artıyor ama bu yelkenli gemi ... çok daha yüksek yalnız çok daha ekonomik oluyor. Yelkenli gemiler tabii İdris Bey söyleyecek o kürekle kullanılan gemiler evet hızlıydı çok iyi kullanılırsa.

İ.B.: Sürekli manevra yapılır,

M. G.: Manevra ama

İ.B.: Tercih sebebi de büyük ölçüde bundan ...

M. G.: Geminin taşıma kapasitesi % 80'i kürekçilerden ibaretti. Bunların yemesi içmesi geriye ne silaha ne de muharip sınıfa yer kalmıyordu.

İ.B.: Aşağı yukarı kadirgada ortalama 196 kürekçi oluyordu. Bir küreği 4 kişi çektiğı zaman 100 kadirganın donanmada bulunduğunu farz edelim. Yaklaşık 21000 kürekçi demektir. Tabii ki savaşçılara ihtiyaç var. Donanma bir sefer için gittiğı zaman en azından bunun içine yeniçerileri, cebecileri, topçuları buluyorlardı ve ayrıca savaşmak üzere leventleri bulunuyorlardı. Dolayısıyla 350 civarında bir kadirgada personel bulunuyor. Bütününü dâhil edildiğinde bunun halaççıları var yelkenleri kontrol eden bu büyük bir insan gücünü gerektiriyor. Yani bir donanma nasıl kuruluyordu tabii bunu tartışmak lazım aslında hani biz sayıyı söylüyoruz veya yerine 1000 kürekçi gerekiyordu diyoruz. Ama o kürekçi gerekecek hale gelene kadar donanma tersanede nasıl inşa ediliyordu yani bunu kerestelerinin teminin başlı başına sosyal, ekonomik bir hadise...

E. Ö.: Peki Osmanlılar hangi gemileri kullanıyorlardı?

İ.B.: Bence bu çok önemli bir konu; çünkü Osmanlıların sadece kadirga türü gemiler kullandığı iddiası da çok yaygındır ve işte okyanus türü gemiler yapamaması iddiası da bunun benzeri bir iddiadır. Aslında 15. yüzyıl sonlarında Osmanlıların çok farklı gemi teknolojileri denediğini biliyoruz. Batı'daki Avrupa'ya okyanus devletlerin yüksek bordalı gemileri Portekizlerin karavelaları İspanyolların karakaları hakkında Osmanlılar da bilgi sahibiydi ve kendileri de bu tür gemiler kullandılar 15. yüzyılın son çeyreğinde bilhassa kullandılar. Bunlar çok adeta sadece arşiv belgelerinde rastladığımız için çok fazla şimdiye kadar bilim dünyasına taşınmamış konular hatta Kâtip Çelebi bize modelinin nasıl olduğunu aşağı yukarı gösterdi. Bir göke türü vardır bu gemiler arasında yani bir taraftan yelkenli gemileri diğer taraftan tercih ettikleri kürekli gemileri aslında iyi biliyoruz biz. Bunların özelliklerini de biliyoruz.

M. G.: Şu var tabii Akdeniz'de kullanılan gemiler Atlantik'te kul-

lanılan gemilerden farklı olması coğrafyanın gerektirdiği bir şey. Osmanlıların Akdeniz’de mücadele ettiği ülkelerde ...

İ.B.: Bu tür gemiler kullanılıyor...

M. G.: Aynı tip kadirganın hâkim olduğu yani, kürekle çekilen gemilerin hâkim olduğu Venedik,

İ.B.: Ve Fransa, İspanya...

M. G.: Ve diğerleri

İ.B.: Hatta Fernand Braudel’in bir tespiti var, diyor ki: Ne okyanus devletlerinin kullandığı gemiler sadece yelkenli yüksek bordalı gemilerdi ne de Akdeniz’de kullanılan gemiler sadece kürekli gemilerdi. Aslında her iki denizde de her iki tür gemi kullanılıyordu. İhtiyaçlara göre çok isabetli bir şekilde sizin de belirttiğiniz gibi Osmanlılar da bunları denediler, inşa ettiler. Mesela çok meşhur Kemal Reis’in, Barak Reis’in kullandıkları barça denilen gökeler var ve bunlar Batılı tarihçilerin de kabul ettikleri, tespit ettikleri gibi aslında Osmanlıların denediği tarzda gemi türleri idi. Mesela bu gökeler kadirgaların bir türü idi. Hakikaten kadirganın büyüğü baştardaydı; küçükleri firkate, kalyata ki korsan denizciler daha çok kalyata gemiler kullanıyorlardı. Kadirgadan daha küçük, çok daha hızlı giden, pratik hareket eden, seri manevralar yapabilen, vur-kaç usûlüne daha uygun gemilerdi ve Osmanlıların o meşhur denizcilerinin çoğu bu tür teknelerle Akdeniz’de dolaştılar. Tabii sonra devlet donanması hizmetine girdikleri zaman bu büyük donanmanın gemileriyle hareket etmeye başladılar. Mesela Barbaros Hayrettin Paşa’yı burada mutlaka anmak lazım. Çünkü Barbaros hem bilge bir isim hem de Akdeniz’in başarılarıyla meşhur bir amirali idi. Bunun yanında, bir gemi inşa mühendisi idi. Çünkü Akdeniz’de ele geçirdiği bütün gemileri inceliyor, onların hangi standartta

oldukları takdirde daha uygun amaçla kullanılacaklarını tetkik ediyor ve sonra kendi tarzına uygun gemileri inşa ediyordu. Hatta Osmanlı donanmasında kadirga kullanma sürecinin 17. yüzyıl ortalarına kadar gitmesinin büyük amili, belki de yegâne sebebi Barbaros Hayrettin Paşa'dır, Kâtip Çelebi de kendi döneminde bu kalyona geçme mücadeleleri yapıldığı zaman şeyhülislam kendisine başvurup da "bu kalyon hakkında bize bilgi ver; daha önce bu kullanıldı mı?" diye sorduğunda, Kâtip Çelebi bizim bugünkü tespitlerimizle modern gelişmelere çok daha yatkın bir kimse olmasına rağmen klasik Osmanlı donanma gemilerinin devam etmesinden yana fikir beyan ediyor. Bu bir tezat gibi görülür Kâtip Çelebi'de. Ama bence o tezat Barbaros Hayrettin Paşa'nın gücünden kaynaklanıyor hatta örnek verirken diyor ki "Hayrettin Paşa bu tür gemilerle bütün savaşları kazanmıştı; çünkü kalyon henüz yeterince tanınmıyordu". Venedik, Hollanda gemilerini kiralamış Çanakkale Boğazı'nı abluka altına almış. Osmanlı kadirgaları Boğaz'dan çıkıp Girit'e gidemiyorlar. Bu engel, Osmanlı kamuoyunu çok zor durumda bırakmıştır. Bir değişimin asıl süreci burada başlıyor.

M. G.: Evet ama Venedik'te donanmasının esas ağırlığı kadirgalardı ve Osmanlılar onun için 100 sene 150 sene belki kadirgayı kullandı çünkü Akdeniz'de esas rakip deniz gücü Venedik ve onun müttefikleriydi. Girit Savaşı sırasında, aslında Girit Savaşı bir bakıma bir Haçlı Seferi gibidir değil mi? Bütün Avrupa Venedik'in desteğindedir, yani Osmanlıların dostu olan Fransa, İngiltere, Hollanda onlara gemilerini kir alıyor. Ondan sonra Akdeniz'deki bütün diğer güçler Venedik'in müttefiki olarak hareket ediyorlar.

İ.B.: Aynı zamanda Fransa da yalnız Osmanlı mühimmatlarını, askerlerini destek olmak üzere Girit'e taşıyorlar. Asıl Venedik'in Çanakkale'ye getirdiği gemileri kendi gemileri değil, kiraladığı yelkenli gemilerdir. Hâlbuki bizde bu çok yanlış biliniyor. Zan-

nediliyor ki, Venedik kalyonlarla geldi, bunun için Osmanlılar onlarla mücadele edemedi. Hâlbuki böyle değil, hatta bu ihtiyacı gördükleri zaman, başta padişah olmak üzere bütün devlet erkânı; sadrazam, şeyhülislam ve bütün denizci uzmanlar meşveret meclisi topluyorlar, sadece bu kalyonu tartışmak üzere çok uzun süre bunu müzakere ediyorlar. Ondan sonra kalyona geçme kararı veriyorlar ki bu bir teknoloji değişimi tabii, bu teknoloji değişirken birtakım sancılarının olması normaldir. Bir müddet sonra bundan vazgeçiyorlar.

M. G.: Yalnız teknoloji değişimi Osmanlının esas rakibi Venedik'te de sancılı oldu. Kalyonu Hollanda'dan, İngiltere'den kiralyorlar ama kendileri yapmaya gelince o kadar başarılı olamıyorlar?

İ.B.: Üstelik yaptıkları bu kalyonlar batıyor ama bizde de batıyor. Melek Ahmet Paşa misalinde olduğu gibi...

M. G.: Batıyor.

İ.B.: İsveç'te de batıyor, evet.

M. G.: İsveç'te de batmış...

İ.B.: Büyük gemilerin inşası sırasında herhalde teknolojik yetersizlikler bunda etkili oluyor. Melek Ahmet Paşa'nın yaptırdığı o ilk kalyon da gerçekten yan yatıyor ve sonra suyu boşaltılıyor ve yeniden düzeliyor.

M. G.: Bu 1650'lerde ...

İ.B.: 1650, evet.

M. G.: Ve bırakıyorlar neticede. Sonra 1680'de var.

İ.B.: Tekrar başlıyor. Bir daha geri dönüş olmuyor...

M. G.: Ondan sonra artık devam ediyor. Bu önemli teknolojik değişmeyi yapabilmiş olmanın 17. yüzyılın ikinci yarısında ve aşağı yukarı 100 sene devam eden bir gelişme göstermiş olmaları bu bizim burada hep tartıştığımız alışlagelmiş Osmanlı tarihini bildik dönemlendirmenin hiçbir şekilde Osmanlı realitesine uymadığını. Duraklama ve gerileme gibi kavramlarla açıklanamayacak bir teknoloji performansı değil mi bu?

İ.B.: Benim mesela bir kalyonla alakalı tespitim var: Onu muhtemelen siz de çok iyi bileceksiniz: 1701’de 130 toplu, dönemin en büyük kalyonunu yapıyorlar. Henüz kalyona ikinci dönemde geçişlerin üzerinden 20 sene geçmiş...

M. G.: Ve 1814’te zannederim sizin herhalde çok iyi bildiğiniz, Mahmudiye kalyonu o zaman 1814’te dünyanın en büyük gemisi olarak...

İ.B.: Dünyanın en büyük gemisi evet, iki defa yapılıyor.

M. G.: 3914 tonluk bir muhteşem şey evet.

İ.B.: O efsanelere konu oluyor. Sonra Kırım Savaşı’na katılıyor. Evet, bu teknolojiyi hem yakalamak hem geliştirerek sürdürmek önemli bir başarı ve kazanım olarak kabul edilmeli diye düşünüyorum. Ayrıca da denizlerde Osmanlıların olmadığı tezinin pek de gerçekçi olmadığını söylemek lazım. Çünkü benim istatistiki veri olarak 17. yüzyıl hakkında söyleyebileceğim bir şey var. Bu yüzyılda sadece Haliç’teki tersanede 1000’in üzerinde gemi inşa veya tamir ediyorlar.

E. Ö.: Bütün yüzyıl boyunca...

İ.B.: Yani yuvarlak bir rakam olarak, bir yüzyıl boyunca bunu yapıyorlar. Bu imparatorluğun tek tersanesi değil ama en büyük tersanesi. Merkezi tersanesi, ama bunun dışında da imparatorluğun bütün sahillerinde ihtiyaç duydukları her yerde gemi yapabilecek kapasitesi var ve bunu sadece kadirga döneminde, kürekli döneminde değil yelkenli döneminde de yapıyorlar. 19. yüzyılda Midilli’de, Sakız’da, Rodos’ta, Sinop’ta, Karadeniz’in hemen pek çok sahilinde pek çok kalyon inşa ediyorlar. Bu, üzerinde durulması gereken bir konu. Yani yabancılara bağımlı olduklarını iddia eden tezler gerçekçi değil. Çünkü ihtiyaç duyduğu zaman Venedikliyse, onu da istihdam ediyor. Bunu top dökerken de yapıyor, başka ihtiyaç duyduğu konularda yabancı rehberler istihdam ediyorlar; ama bunları çok kısa sürede imal etmekte hiçbir kusur göstermiyor. Ve onları istihdam etmek konusunda hiçbir kompleks yaşamıyor anlayabildiğim kadarıyla. Bunu bugünkü bulduğumuz anlayış çerçevesinde değerlendirmek yerine Osmanlıların bunu nasıl düşündükleri ve anladıklarını dikkate alarak değerlendirmek gerekir diye düşünüyorum.

E. Ö.: Çanakkale’de, Marmara’nın tam girişinde ablukayı kırmak amacıyla, yenilikte önemli bir sıçrama yapmak zorunda olduklarını fark ediyorlar ve önemli bir değişiklik gerçekleştiriyorlar. Muhtemelen 17. yüzyıl boyunca artık yeni gemi teknolojisiyle, yeni gemi türleriyle donanma inşası devam ediyor. Şimdi biraz da 17. yüzyıldan sonraki gelişmeler üzerinde yoğunlaşalım istiyorum. 17. yüzyıl sonlarında Osmanlıların denizdeki rakiplerinde bir değişme var mıydı?

M. G.: Osmanlıların tabii rakipleri Akdeniz güçleri ve tabii en büyük rakibi aslında İspanyaydı. 16. yüzyılda esas rakip olarak İspanya’yı görüyoruz, ama Venedik de onunla birlikte 17. yüzyıla geldiğimiz zaman İspanya tabii Avrupa’nın da büyük gücüydü. İspanya 16. yüzyılda ama 17. yüzyılda Avrupa Hristiyan dünyası içinde liderlik yarışı bir meşale gibi İspanya’dan, Hollanda’ya

sonra Fransa'ya, o da İngiltere'ye böyle elden ele devam etti. Osmanlıların meşaleyi bırakacak kimseleri olmadığı için hayatîyetlerini değiştirerek korumaya mecbur kaldılar. Esas rakipleri 17. yüzyılda Venedik kalmıştı. Venedik'i de bu Girit Savaşı dolayısıyla işte 25 sene sürdü her iki gücün de deniz teknoloji ve organizasyonunda önemli bir değişme oldu. Bunu geçen bölümde de İdris Bey biraz anlatmıştı zannederim. Yani kürekle çekilen insanın organik gücünden enerji kaynağını alan gemilerden bitmez bir enerji kaynağı olarak rüzgâr gücünü kullanan gemilere geçiş bu Atlantik'te daha evvel başarmıştı. Akdeniz buna uygun olmadığı için Osmanlılar da, rakipleri de bu gemileri pek kullanmıyorlardı. Esas olarak kadirga denilen küreklilerle çekilen gemilerdi kullandıkları. Bunları Girit Savaşı dolayısıyla aslında Girit Savaşı, ondan 20-25 sene sonra II. Viyana seferinde Osmanlıların karşısına diki- len, Avrupa ittifakına benzer bir tabloyu adeta tekrar eder. onun bir ön taslağı gibidir Girit savaşı. Çünkü o 25 sene süren savaşta Venedik'in yanında bir kere bütün Akdeniz'deki Papalık başta olmak üzere devletçikler, devletler Venedik'in müttefiki olarak Osmanlıların karşısındadır. Ayrıca Atlantik ülkelerinden de önemli desteği vardır. Hollanda'nın, İngiltere'nin tabii bunların bir kısmı ittifak olarak değil de gayri resmi kolaylık gösteren yardımlar şek- lindedir. Osmanlılar da faydalanıyorlar diyelim nakliyyede Fransız- lardan kiralar birçok gemileri.

E. Ö.: Hollanda ve İngiliz gemilerini...

M. G.: Hollanda gemilerini, İngiliz gemilerini de kiralıyorlar ama bu kiralamada Onların Venediklileri tercih ettikleri anlaşılıyor. Bu da normaldir aynı kültür, aynı din ve medeniyet ittifakı içinde hareket ediyorlar ve 17. yüzyılın ikinci yarısında Venedik'in aldığı destekler aslında Venedik'te daha evvelki bölümde de konuştuk, onlarda da kürekle çekilen kadirga dediğimiz gemiler hâkimdi; daha çok Atlantik bölgesinden getirdikleri yelkenli büyük gemi- leri çok yoğun şekilde destek olarak kullandılar. Osmanlılar da,

Venedikler de ikisi de Girit Savaşı'ndan sonra bu gemileri yapmaya çalıştılar. İkisi de zorluk çektiler yani Venedik'te çok kolay başaramadı. İdris Bey bunu çok iyi ifade eder. Osmanlılarda baştan başaramadılar sebat ettiler ve 17. yüzyıl sonlarında rüzgârla çalışan, bu büyük yelkenli gemileri donanmanın merkezi haline getirmeyi başardılar. 18. yüzyılda bu çok önemli ölçüde genişledi ve bununla birlikte Osmanlı bahriyesinde özellikle tersanede önemli değişimler oldu. Tersane bu yeni gemilerin gerektirdiği yeni malzemeleri imal etmek üzere birçok imalathanelerle genişletildi. Bir büyük sanayii kompleksi haline geldi tersane. Mesela 18. yüzyılın başlarında birkaç yüz işçi kadrosu varken 18. yüzyıl sonunda 1800'lerde sayıları 1000'i geçen bir işçi kadrosu vardı ve bu 19. yüzyılda ...

E. Ö.: Katlanarak arttı.

M. G.: Evet 1840'larda yaklaşık 3000 kişi, yani yıllık 1 milyon işgücünü kullanan büyük endüstriyel kompleks haline geldi. Osmanlı dünyasında en büyük sanayii kompleksi olarak tersaneyi görüyoruz. rakiplere gelince, Venedik 17. yüzyıl sonunda o büyük II. Viyana ittifakına katıldı ve Mora'yı aldı Osmanlılardan. Ama Osmanlılar Karlofça'dan sonra yaptıkları önemli girişimlerden biri olarak artık Venedik'le aynı tip gemi teknolojisi ve organizasyonuna sahip bir ülke olarak Mora'yı geri almak için meşhur savaşı başlattı. 1714'te başladı savaş ve muazzam hızlı bir operasyonla 1715 Mayısında Osmanlı ordusu Mora'ya girdi ve yıl bitmeden sonbaharda fetih birkaç ayda tamamlandı ve böylece 15. yüzyıldan beri Osmanlıların rakibi olan Akdeniz'deki Venedik donanması Osmanlı donanması karşısında adeta teslim bayrağını çekti.

E. Ö.: Bu noktada Akdeniz ticaretinde korsanlığın da yerini anmadan geçmeyelim. İdris Bey'in korsanlık üzerine yakın zamanlarda çıkan bir kitabı var. Akdeniz'de korsanlık nasıldı?

İ.B.: Akdeniz’de düzenli deniz faaliyetleri dışında ticareti etkileyen en büyük güç korsanlıktı. Osmanlı denizcilerinin özellikle 15. yüzyıldan itibaren yoğun şekilde Orta ve Batı Akdeniz’e girmesi üzerine Batılı tarihçiler Türk denizcilerini hep korsan olarak adlandırıyorlar. Aslında Osmanlı terminolojisinde 16. yüzyıl ortalarına ve hatta son çeyreğine kadar Osmanlı denizcileri için bu tabir kullanılmıyor. Daha çok leventler, gönüllü reisler gibi tabirler kullanılıyor ki bunlar da karadaki akıncıların bir mukabili gibi kabul ediliyor. Çünkü korsanlığın bir hukuku var ama 15. yüzyıl sonlarıyla 16. yüzyıl başlarındaki bu tür olayların Akdeniz’de Batılı denizciler bakımından bir hukuku yok. Onlar Osmanlı denizcilerinin de hukuksuz hareket ettiklerini düşünüyorlar. Bu yüzden çok ciddi bir tarihî yanlış var. Bunun mutlaka düzeltilmesi lazım. Osmanlı denizcileri takiben hukukun gereği olarak eğer dost ve müttefik olan bir devletin denizcileriyle, gemileriyle karşılaşıyorsa, kendilerine ahidname verilmiş devletlerin mensubuysa, onların gemicilerine ve denizlerine zarar verme hakkına sahip değildirler. Bu hukukun gereği olarak o ahidnamelerle tespit edilen bir hukuktan ve Osmanlılar bu ahidnamelerle Akdeniz’de çok erken tarihlerde bir deniz hukuku oluşturdular. Aslında bu da görmezden gelinen ciddi bir konudur. Belki hukuk fakültelerinde de deniz hukuku tarihi adı altında maalesef okutulmayan bir konudur, o. Osmanlı ahidnamelerinin deniz hukuku metinleri olarak yeniden incelenmesi ve hukuk tarihinin bir bölümü haline dönüştürülmesi gerekir. Osmanlı korsanları -ben yaygın adlarıyla kullanıyorum; haydutluk ve eşkıyalık manasına- hukuk dışı hareket yaptıkları zaman devlet onları “haramiler” olarak adlandırıyordu. Yani eşkıyalık yapan, haydutluk yapan olarak görüyordu ve onları cezalandırıyordu. Hatta dost bir devletin tebaasına, malına, toprağına zarar verdiği takdirde onu tazmin ettiriyordu. Bu hukuk hep devam etmiştir, imparatorluğun sonuna kadar. İstismar edildiği zamanda da biz onları kapitülasyon olarak biliyoruz ve bütün olumsuzluklarıyla tanıyoruz. Hâlbuki ihtişam yüzyıllarında bunlar Osmanlıların adeta

tek taraflı olarak düzenledikleri metinlerdi. Bu sebeple korsanlık aslında resmî devlet donanması dışındaki deniz hareketlerinin bir adı olarak kabul edilmelidir; ama bu denizci leventler, gönüllü reisler devletin ihtiyaç duyduğu zamanda resmî donanmanın bir rüknü haline geliyorlar ve denizlerde faaliyet yürütüyorlardı. Bu dikkate alınmalıdır. Bunun ötesinde söylememiz gereken şey, hakikaten Akdeniz’de yaygın bir korsanlığın varlığıydı. Çünkü denizlerde ticaret vardı. Ticaret olan yerde hukukî veya gayri hukukî deniz olayları, korsanlık olayları yaşanırdı. Osmanlı denizcileri bunları hukukun bir gereği olarak bir gaza ve cihat anlayışı içerisinde yaptıkları zaman, hukuka uymuş oluyorlardı. Dost devletlere müdahale etmiş oldukları zaman, hukuk dışına çıkmış kabul ediliyorlardı. Bu istisnaî durumlarda devlet tarafından tecziye edilmek suretiyle bir mukabele görüyorlardı. Bunun için Osmanlıların Akdeniz’deki varlıklarını bütün bu süreçleri dikkate alarak tartışmak lazım. Korsanlık, bu sebeple çok önemli bir olgudur ve tek taraflı değildir. Avrupalı devletlerin, Malta’nın, Venedik’in, İspanya’nın, Fransa’nın, Papalığın da Akdeniz’de dolaşan bütün denizcileri, tek taraflı olarak Osmanlılara karşı devamlı bu faaliyetlerde bulunuyorlardı ve bunun hukukî bir yanı yoktu aslında. Çünkü devletle anlaşmalı oldukları zamanlarda da bunu yapıyorlardı. Osmanlılar Adriyatik Denizi’ni Venediklere güvenliği sağlamak üzere anlaşmalar ile bırakmış idiler. Ama Venedik’in baş edemediği korsanlık olayları gelişti, Adriyatik’te. Mesela Uskoklar... Bunların bir benzeri Karadeniz’de Kazaklardı, adeta çağdaştırlar. 16. yüzyıl sonlarına doğru bu korsanlık olayları çok artmıştır. Karadeniz’de Kazaklar, Adriyatik’te Uskoklar iki ayrı koldan ama adeta aynı tarzda Osmanlı hedeflerine doğru müdahale etmişlerdir. Mesela Adriyatik’te Osmanlıları engellemekle görevlidirler. Osmanlılar da artık korsan adını kullanarak kendi denizcilerini, kalyonlarını denizlere sevk ediyorlar. Deniz tarihi bakımından 16. yüzyıl sonlarından itibaren, mesela 75 yıllık bir bekleyiş dönemi vardır. Adeta sessizlik vardır denizlerde. Bu, Osmanlıların aslında Akdeniz’i kendi egemenlikleri

altına aldıkları yeni bir dönemdir. İspanya çoktan kendi üslerine çekilmiştir. Osmanlılar da çekilmiştir. Osmanlılar egemenliği sağlamış olarak çekilmişlerdir. 17. yüzyılda Karadeniz’de karşılarına çıkan etkin güç Kazaklar da Osmanlıları çok uğraştırdılar. Aslında Osmanlı donanması 16. yüzyıl sonlarından itibaren Karadeniz’e yönelmiştir. O tarihe kadar Karadeniz’e çıkan donanması yok, çünkü ihtiyaç yoktu ama 17. yüzyılın ilk çeyreğinde Karadeniz’e yoğun bir donanma sevk etme ihtiyacı duyarlar. Yüzyılın sonlarında da bu böyledir. 18. yüzyıl başlarından itibaren vazgeçilmez bir şekilde Osmanlılar Karadeniz’de donanma bulundurmamak mecburiyetinde kalmışlardır. Bu da yeni bir güç olarak Rusların, Osmanlıların karşısına çıkması sebebiyle vuku bulmuştur. Ama bir bakıma Akdeniz’i ciddi anlamda kontrol eden, Karadeniz’i yüzlerce yıl adeta harimi gibi görmüş bir devlet, yeni bir rakiple karşılaşmanın etkisiyle yeni bir coğrafyada, yeni bir rakiple mücadeleye başlamıştır. Daha sonra Cebelitarık üzerinden Akdeniz’e de gelecek ve büyüyen bir güç olarak Ruslar Osmanlılara ciddi bir rakip olacaklardır. Burada belki Karadeniz’in kapalılığını konuşmak lazım değil mi?

M. G.: Osmanlıların rakibi tabii Rusya oldu. Rusya’nın Kaynarca’yla biten savaşta Karadeniz’e çıkması çok önemli bir değişme oldu; ama aynı savaşın içinde Rus Baltık donanmasının Akdeniz’e gelip Akdeniz’de bir donanma gücü olarak kendini göstermesi de önemli bir değişme oldu.

İ.B.: 250 yıla yakın, yani Küçük Kaynarca Antlaşması’na kadar, Rusların Karadeniz’de varlık göstermek için mücadeleleri de az olmamıştır. 1683-1699 arasındaki o süreç Osmanlı denizciliği için de çok önemlidir. Belki çok gündeme gelmiyor ama mesela orada bir Mezamorto Hüseyin Paşa var. Osmanlı bahriyesinde büyük ölçüde değişimleri gerçekleştirmiş birkaç önemli amirali var. Mesela Barbaros bunlardan birisidir.

M. G.: Evet.

İ.B.: Mezamorto Hüseyin Paşa bunlardan bir diğeri, belki unutulmuş bir isim.

M. G.: Bir de Gazi Hasan Paşa var.

İ.B.: Cezayirli Gazi Hasan Paşa...

M. G.: Evet.

İ.B.: Bunlardan bazıları, üstelik bahriyede kanunnamelerle yeni düzenlemeler yapmışlardır. 17. yüzyıl sonlarında biz, kalyonun bilimsel olarak inşa edildiğini görüyoruz. Aslında o konuya da temas etmek lazım. Yani tesadüfen ustaların becerisine bırakılmış bir şey değildir. Kalyon yapımı hususunda mesela Marsindi çok meşhur bir Avusturyalı uzmandır. Kendisi Osmanlı hizmetine giriyor, hudutların tahdidinde görev alıyor. Onun verdiği bilgilerden öğrendiğimize göre tersaneden bir kalyon maketi alıyor. Bu da gösteriyor ki, gemiler inşa edilmeden önce aslında onların maketleri dahi yapılıyor. Yani gemilerin bilimsel verilerle inşa edildiğini görüyoruz. Bu da Osmanlıların rastgele bir teknolojiyi uygulamadıklarını gösterir. Bilimsel verilerle çizimlerini yapıyorlar. Bunu, 17. yüzyıl sonları için bahsedilmesi gereken önemli bir konu olarak gördüm.

E. Ö.: 18. yüzyılda Osmanlı denizciliği, savunma stratejisine dayalı olarak gelişmeler kaydetmişti. Yani daha önceki dönemlerde, 16. yüzyılda belki hem Akdeniz'i kontrol altına alabilme hem de Batı'ya akınlar yapabilme amacıyla stratejiler geliştirirken, 18. yüzyıldan itibaren Osmanlı denizciliği savunmaya öncelik veriyor. Biraz önce Karadeniz'den söz ettiniz. Karadeniz'e donanmanın çıkmasının en önemli sebeplerinden bir tanesi güvenliği tesis edebilmek. Savunma güvenliği önemli hale gelince, ciddi bir maliyetle de karşı karşıya kalıyorsunuz. Ne dersiniz?

M. G.: Evet mesela 1760'larda bir İngiliz sefiri var Henry Grenville onun bir kitabı var. 1762'de yazılmış. Osmanlı İmparatorluğu hakkında Karadeniz ticaretini anlatıyor ve Karadeniz o zaman tam kapalı bir deniz. "Osmanlının iç denizi burada" diyor. "7000 gemi ile 20 bin gemici mübadeleyi gerçekleştiriyor" diye ifade ediyor. İşte Osmanlı dünyasında Müslüman ve gayrimüslim ayrımı Osmanlı yönetim eliti için bu o kadar önemli bir mesele değildi; ama filen baktığımız zaman mesela Karadeniz gemiciliğinde Müslüman reisler hâkim bütün bu taşımayı gerçekleştiren reislerin ben birçok kaynağa baktım devletin kiraladığı ki devlet reaya içinde Müslüman gayrimüslim tefriki yapmaz. Karadeniz'deki bütün gemilerin % 90'dan fazlası Müslüman reislerin, ama Akdeniz'de, Ege'de, adalarda özellikle Rum gayrimüslim gemiciler daha büyük bir oranda taşımacılığa katılıyorlar. Rusların çıkışı en önemli bir şeydir. Kaynarca'da Osmanlıların Karadeniz'e Rusların çıkmalarını önleyememeleri bu Osmanlı denizciliğinde tabii İdris Bey daha iyi bilir. Çok önemli bir tehdit yaratmıştır. Bu yelkenli gemi teknolojisinde yeni bir hamle yapmışlardır ve Atlantik bölgesindeki o zaman önemli bir deniz gücünü de muhafaza eden Fransa'dan çok ciddi teknik yardımla tersanede önemli bir faaliyete geçmişler ve bu yelkenli büyük gemilerin hem tonajını, sayısını ve etkinliğini artıran III. Selim devrinde çok önemli faaliyetlerde bulunmuşlardır. Ve o zaman mesela Batı Avrupa'daki teknolojik değişimleri, aşağı yukarı birkaç yıl farkıyla, takip ettiklerini gösteren önemli bulgular var. Mesela bu ahşap gemiler onların ömür ortalamaları o zaman 15-20 yıl; bunlar denizle temas ettikçe zamanla çürüyorlar bir yerlerine deniz hayvanları yapıyor, buna tabii bütün dünya çare arıyor. Önce deri sonra 18. yüzyılın ikinci yarısında gemileri bakır levhalarla kaplamaya önce İngiltere'de sonra Fransa'da 1770'lerde ve 1780'lerde bakıyoruz 1790'a varmadan Osmanlılar da bunu yapmaya çalışıyorlar. Büyük ölçüde bakır tüketen yeni, biraz evvel bahsettiğim, yeni sanayii kompleks unsurları olarak bakır levha yapımı atölyeleri ekliyorlar.

E. Ö.: Evet, tabii zamanla gemi teknolojisindeki değişimle beraber gemi inşası da çok maliyetli oluyor. Kadırğa ve onun altındaki küçük teknelerin yapımı ucuz ama gemiler kompleks hale geldikçe, tonajı arttıkça, bunlar eğer askerî gemilerse kullandıkları silahlar, ateşli silahlar geliştikçe denizciliğin ekonomiyile olan münasebetleri de aslında karmaşık hale gelmeye başlıyor. Tersanede sicim, ahşap, çeşitli yağlar, zift kökü, demir ve halatlar kullanılırken, gemiler de gittikçe gelişmeye, kullanılan hammadde ve ürünler de değişmeye başlıyor.

M. G.: Değişiyor ve en önemlisi hacim büyüyor. Diyelim demir kullanıyorlar. Tersanede 17. yüzyılda kadirğa döneminde tüketilen yıllık demir miktarı bu büyük gemilerin çapa ve demir malzemeleri için 10 misli filan gerekiyor. 18. yüzyıl sonunda muazzam demir, bakır, kurşun tüketiyorlar ve bunları imal eden yeni imalathaneler ekleniyordu. Ama bu büyük gemilerin devasa birkaç tonluk çapalarını imar edecek özel sektör olmadığı için devlet manifaktürü olarak Tersane'de lengerhane adı ile 1709'da yeni bir dökümhane inşa edildi.

İ.B.: İplikhane de inşa ediliyor.

M. G.: İplikhane o daha sonra 1826'da açılıyor. Böylece tersane büyüyor.

E. Ö.: O halde tersaneler de zaman içinde önemli yatırımlara konu oluyor. Bunun üzerinde biraz dursak?

İ.B.: Ben önce izninizle gemi inşa maliyetleriyle ilgili bir eklemede bulunmak istiyorum: Kâtip Çelebi'nin verdiği bilgiye göre 17. yüzyılın ortalarında bir kalyonun maliyeti üç kadirğanın maliyetine eşit.

M. G.: Evet.

İ.B.: 18. yüzyılda tabii kalyonlar büyüyor yani 17. yüzyılın ortalarında ve sonlarında inşa edilen kalyonların hacmi ve büyüklüğüyle 18. yüzyıl hatta 19. yüzyılda inşa edilen kalyonlar çok daha kapasiteli ve büyük oluyor. 1000 civarında insan taşıyor. Kalyon bunlar, hepsi görevli, savaşçı... 16.-17. yüzyılda devlet çok daha fazla kadirge ve onun büyük, küçük diğer türlerini bulundururken, 18. yüzyılda daha az sayıda kalyon bulunduruyor. Burada tabii ihtiyaçların bunu belirlediğini görüyoruz ve özellikle 18. yüzyılda eğer Rusya'nın ciddi bir tehdit olarak Osmanlıların karşısına çıktığını görmesek belki devlet bu derece çok sayıda ve o derece kapasiteli kalyonlar inşa etmeyebilirdi. Akdeniz'de kendi egemenliği altındaki bu denizlere devlet nasıl bakıyordu? Bu da çok önemli bir şey yani bütün tersanelerinde ihtiyaç duyduğu gemilerini inşa ediyordu ama bunu sağlarken aynı zamanda devlet bu denizleri de kendi kontrolü altında tutuyordu. Bu büyük kalyonların yapılmasını gerektiren savaşlar daha ziyade padişah II. Mustafa zamanında vuku buldu. II. Viyana'yla başlayıp Karlofça'ya kadar giden süreçte, en son darbe ile onun zamanında karşılaşıldı. Bu Karlofça Antlaşması'ydı. Bu antlaşma Venedik, Avusturya, Lehistan ile imzalanırken Rusya da dâhil olmak istemiş ancak Osmanlı Devleti onu muhatap kabul etmediği için önce antlaşmaya dahil etmemişti. Bir sonraki sene Ruslar geldiler, tartışılar Azak'ta. Çünkü tersane kurmuşlardı ve Azak'tan donanmalarıyla Osmanlı hedeflerine müdahale ediyorlar, güç oluşturmaya başlıyorlardı. Bu yüzden Osmanlı Devleti bir an önce Azak'ı alabilmek için harekete geçmiştir. Daha sonra II. Mustafa'nın göndermek için hazırlattığı ama 1703 Edirne Vakası'yla tahttan indirildiği için, gönderme işi III. Ahmet'e kalan ahitnamede bir ifadesi var, orada diyor ki Karadeniz bir külliyeye "kabza-i hüsrevanemizde olub, ahardan bir kaynağın dahi geçmesine mesağ yoktur". Hâlbuki o tarihte Azak'ta Rus donanması oluşmaya başlamış. Osmanlıların denizleri bu şekilde kontrol edebilmeleri tabii ki bütün bu denizlerde birer üslerinin bulunmasına bağlı idi ve üslerde aynı zamanda birer tersane bulunduruyorlardı. Devletin tek tersanesi Haliç'teki değildi. İstan-

bul'daki Haliç Tersanesi gerçekten muazzam bir kompleks idi. Yüzyıllar boyunca değışti, geliştii, ihtiyaçlara göre şekillendi ama yegâne gemi inşa edilen tersanesi de Haliç'teki değildi. Kızıldeniz'de, Basra'da, Midilli'de, Sakız'da, Rodos'ta her tarafta gemi inşa edebilecek kapasiteye sahipti. Belki az önceki sizin maliyet hesabıyla ilgili tespitlerinizi yaparken belirttiğiniz hususa şunu da hatırlayarak katılmak lazım: Aslında Osmanlı İmparatorluğu, gemi inşası için ihtiyaç duyduğu bütün malzemeyi kendi imkânlarıyla temin edebilecek kapasiteye sahipti. Belki bunun üzerinde durulması gerekir değil mi?

M. G.: Tabii finansman ayrı bir konu. Bu kaynakları Osmanlı Devleti bir vergi mükellefiyeti şartları içinde maliyeti düşük bir şekilde karşılaşıyordu. Ama zamanla ihtiyaçlar çok arttığı zaman burada 19. yüzyılda problemler çıktı tabii.

E. Ö.: 19. yüzyıla gelindiğinde gemi teknolojisinde önemli değışmeler var. Modern denizciliğin temelleri atılıyor. Osmanlı Devleti, kendi ihtiyaçlarıyla 19. yüzyılda gemi inşasına ve denizciliğe ne ölçüde, ne kadar kaynak ayırdı? Zırhlı gemiler ortaya çıkacak, malûm. Bu yüzyılda Osmanlı devleti kendini restore ediyor. Bu restorasyon hareketlerinin temelinde her şeyden önce askerî gücün yeniden organize edilmesi, kuvvetli hale getirilmesi, bu amaçla ordu teşkil edilmesinin ve nihayet denizciliğin çok önemli yeri var. Siz de biraz önce sözünü etmiştiniz, belki Osmanlı sanayileşmesinin sırları tam bu noktada. Yani restorasyonu anlamak biraz 19. yüzyıldaki Osmanlı denizciliğinin modernleşmesini anlamak gerekiyor.

M. G.: Evet çok çeşitli ve büyük hacimde malzemeleri ve prosesleri harekete geçiren bir sektör olduğu için mesela Batı'da Sanayiî Devrimi'yle meydana gelen değışmeleri sembolize eden buhar makinası bize ilk defa deniz gücü içinde ortaya çıktı. Bir kere buhar makinası 1760'larda İngiltere'de ve sonra bütün Av-

rupa'da 1800'e doğru yayıldı. Osmanlılar bu makinayı tanımadılar. İlk defa bir gemi olarak gördüler ve 1827'de ve ona buğ gemisi adını verdiler. Türkçe olarak ve Sultan Mahmut pek beğendi bu iki gemiyi, satın aldılar ve Boğaz'da römorkör olarak kullandılar. O dönemde gemi inşa faaliyeti o kadar yoğundu ki tersanede ve taşra tersanelerinde makine kullanma ihtiyacını ilk defa tersanede hissettiler. Biraz evvel bahsini ettiğim bakır levhaların hazırlanması, ondan sonra gemicilikteki gelişme dolayısıyla, meşhur tophanemiz ki 15. yüzyıldan beri faaliyette, yeni bir tophane daha eklediler Hasköy'de, gemiler için top yapmak üzere 1770'lerde. Ve oradaki tophane sırf gemiler için top imal edecekti. Buhar makinası getirdiler. İlk defa bu topları delmek üzere 1831'de Türkiye'de ilk sabit buhar makinesi tersanede kullanıldı. Üç makine getirdiler. Osmanlı dünyasının tanıdığı ilk sabit buhar makinesi, organik olmayan enerjiyle çalışan; daha evvel bu işleri katırlar yapıyordu ve muazzam yoğunlukta kullanıldığı için katırlar dayanamayıp ölüyorlardı. 24 saat çalışmaya, çünkü kapasite çok büyümüştü onun için Osmanlı dünyası bu donanma ve deniz aletleri dolayısıyla Sanayi Devrimi ile tanışmış oldu.

E. Ö.: Buhar makinesinin tersane ve tophanede kullanılmasıyla beraber bir de önemli bir organizasyonel değişim yaşanıyordu. O da yavaş yavaş fabrika tarzı üretim ve parçaları bir araya getirip monte etme işi idi. Bir iş bölümü de ortaya çıkıyordu. Ayrıca yine gemicilikte çok önemli bir unsur olan ve 19. yüzyılda yavaş yavaş ortaya çıkmaya başlayan amele, işçi aslında tam gemicilik sektöründeki ihtiyaçla alakalıydı.

M. G.: Evet.

E. Ö.: Yani bu ihtiyacın tersanede yavaş yavaş ortaya çıktığı söylenebilir ki bunun bir uzantısı da çok ciddi sayıda amele, işçi, esnaf istihdamı idi. Tersanede bir başka önemli gelişme de dışarıdan yani Avrupa'dan uzman getirmek oldu. Zırlı, demirden

gemiler de herhalde 19. yüzyılın ortalarından itibaren gündeme geldi.

M. G.: İlk demir gemi 1846-47'de Osmanlı tezgâhlarında inşa edildi. Ondan önce dışarıdan ithal edilen buharlı gemilerin sayısı çoğaldı bütün dünyada olduğu gibi Osmanlı donanması ve ulaştırma için buhar makinası kullanan gemiler önemli ölçüde artı bu makineleri yapmaya kalktılar.

E. Ö.: Peki Cumhuriyet'e nasıl bir gemicilik intikal etti? Ne dersiniz?

İ.B.: Efendim tabii 19. yüzyıl imparatorluğun en uzun yüzyılı, her konuda olduğu gibi problemleri çok. Hakkında konuşulacak konular da çok ama artık 19. yüzyıl ortalarından itibaren kabul etmek lazım ki, denizcilik sanayii de dışarıya daha ciddi boyutlarda bağımlı olmaya başladı. Burada inşa edilen gemilere o vapur dedikleri buharlı makinesi monte edemedikleri için, Londra'ya gönderilmeye kalkan çok sayıda gemimiz var. Bunlarda da başarılı sonuç elde edilemedi zaten. Dolayısıyla bu yüzden Abdülhamid devrinde donanmanın o eski sayısal gücünü korumak yerine ihtiyaç duyulan oranda gemiyi barındırıp bulundurma ve ihtiyaç duyulan yerlerde onları istihdam etme politikaları geliştirildi. Bu yüzden de imparatorluk yıkılırken elinde bulunan vurucu gücü olan gemileri eski dönemlere oranla sayılı idi. Balkan Savaşları sırasında da başarılı bir sonuç alınamadığını, nitekim Yunanistan tarafından adaların birer birer süratle işgal edilmesine müdahale edilemediğini biliyoruz. Dolayısıyla imparatorluk tasfiye edilirken, donanması etkin, vurucu gücünü artık kaybetmişti. Bunu görüyoruz ve Cumhuriyet döneminde yeniden toparlanmak için günümüze kadar devam eden bir süreç var ve bu yeniden toparlanma aslında denizlere verilecek olan önemle mütenasip olarak gelişecektir. Bir katkıda bulunmak için 18. yüzyıl sonuna kısaca dönmemizde fayda var diye düşünüyorum. Çünkü bu yabancı

uzman getirtmeyle birlikte Osmanlıların bu teknolojik değişimi, aynı zamanda gemilerin bakım ve korunması için inşa ettikleri havuzlarda da gösterdiklerini görüyoruz. Yani bu havuz inşası da çok önemli. O dönemin gemilerini inşa edebilmek belki mümkün oluyordu da, bakımını yapabilmek çok zordu. Onun için III. Selim İsveçli, Fransız mühendislerle havuz inşa ettirme projeleri ürettiklerini görüyoruz. Bu da teknolojik değişimin bir süreci ve günümüze intikal eden en önemli yapılar olduğu için bunları zikretmemiz lazım. Hatta bu yapıların korunarak ciddi bir denizcilik müzesine dönüştürülmesi de gerekir.

İktisat Tarihinde Sanayi Devrimi

Erol Özvar: Sanayi Devrimi pek çok iktisat tarihçisi tarafından insanlık tarihinin en önemli olaylarından biri kabul edilir. Sonuçları itibariyle bakıldığında sadece meydana geldiği İngiltere’de, Avrupa’da ve daha sonra diğer ülkelerde değil, belki bütün dünyada radikal değişimler meydana getirdi. 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren imalat sektörünün muhtelif branşlarında meydana gelen teknik ve örgütsel değişim, 19. yüzyılın ortalarına dek İngiltere’yi bir modern sanayi ülkesi haline getirdi. Ve oradan bu değişim dalgası Batı Avrupa’yı etkisi altına aldı. Sonuçları çağında erkenden tecrübe edildi ki, daha 1880’lerde Arnold Toynbee, bu değişimler demetini bir “devrim” olarak betimledi. Ne dersiniz, Sanayi Devrimi’ni nasıl anlamalı?

Mehmet Genç: Evet tarihin en önemli olaylarından biri dediniz. Biraz daha ileri götürmeli, insanlığın tarihini ikiye bölen çok önemli değişimlerin adıdır. Sanayi Devrimi dediğimiz zaman anladığımız şeyler son derece kompleks, karmaşık dönüşümlerin bir dünyasıdır. Kastedilen daha önce biliyorsunuz Ziraat Devrimi birinci büyük değişme diyelim MÖ. 8-9. yüzyıllarda ortaya çıkan devrim ondan sonra aşağı yukarı 10000 senelik bir aradan sonra yeni bir devrimle tarih yeniden ikiye bölündü. Sanayi Devrimi’nde ne anlıyoruz? Bir kere zamanını söylediniz siz de 18. yüzyıl sonlarındaydı iktisat tarihçileri, sosyal bilimciler genellikle bunun zamanlaması tam belirli bir kronoloji üzerinde anlaşılmazlar ama 1760’la 1830 arası 60-70 yıllık dönem içinde İngiltere’de, esas olarak iktisadî sahada meydana gelen, birtakım değişimleri adlandırmak üzere kullandılar tabiri. Tabirin kullanılması da biliyorsunuz çok sonradır yani bütün bu işler olup bittikten

sonra aşağı yukarı 19. yüzyıl sonlarındaki bazılarına göre II. Sanayi Devrimi, III. ve IV. gibi adlandıranlar var; ama herhalde o tarihten bugüne ve geleceğe doğru uzanan iktisadî değişmelerin hepsini de bir sanayi şemsiyesi içerisinde düşünmek mümkündür. Sınırlı olarak tanımlamaya kalkarsak bu dönemde yani 1760'la 1830 arasında muhtemelen 1800 civarında 20-30 sene önce ve sonrasında İngiltere'de meydana gelen dokuma sanayi ve hatta daha daraltarak pamuklu dokumalarında meydana gelen birtakım önemli teknolojik ve organizasyonel değişmeler olarak nitelenebilir.

E. Ö.: Devrim tabiri daha ziyade sonuçları açısından iktisat tarihçilerinin ortaya koydukları veya kullanmayı tercih ettikleri bir kavram.

M. G.: Elbette tabii siyasî, sosyal, entelektüel hayattaki devrimlere nazaran iktisadî devrimler çok yavaş olur, biraz evvel ziraat devriminden bahsettik, Ziraat Devrimi Mezopotamya'da doğdu ve yakın coğrafi bölgeye yayılması birkaç bin sene sürdü. Tabii onun hakkında bildiklerimiz daha az ama mesela Avrupa'nın Sanayi Devrimi'nin çıktığı İngiltere'sine ulaşması MÖ. 2000 yıllarıdır, yani Mezopotamya'da 8.-9. bin yıldan demek 6-7 bin yıllık bir gecikme ile ulaşmıştır. Sanayi Devrimi de tabii uzun bir periyodu kaplayan devrimler çağıdır bu, 18. yüzyılın ikinci yarısı Amerikan Devrimi, Fransız Devrimi ve Sanayi Devrimi... Sanayi Devrimi bunların içinde daha uzun döneme yayılmış bir süreçtir. zaten onun için Fransız Devrimi zamanında Fransız Devrimi olarak bilinmiştir, söylenmiştir. Amerikan Devrimi de öyledir ama Sanayi Devrimi'nin oluşumundan yaklaşık 100 sene sonra devrim olarak nitelenmiş, anlatılmıştır. Sanayi Devrimi'nin meydana getirdiği değişimleri inceleyen çok sayıda çalışma, araştırma var ve onlar giderek bu süreçlerin nasıl cereyan ettiğini çok derinliğine anlatıyorlar. O zaman görülüyor ki, devrim olarak nitelenmesi doğru mudur? Tartışmaları günümüzde de...

E. Ö.: O gelişmelerin meydana geldiği iktisadi sektörlerden de söz edelim. Biraz önce siz de ifade ettiniz, özellikle pamuklu dokuma sektöründe ilk önemli değişmelerin yaşandığını biliyoruz. Pamuklu dokumanın yanında madencilik ve metalürji sektörlerini de anmak gerekir. Yani bu üç alanda, zaman içerisinde yavaş yavaş meydana gelen ve üretim artışıyla sonuçlanan ciddi teknolojik değişmelerin yaşandığını biliyoruz. Tabii, değişimler sadece bu üç sektörle sınırlı kalmıyor, ekonominin diğer sektörlerini de içine alıyor.

M. G.: Evet tabii bir kere Sanayi Devrimi diye anladığınız süreçlerin özünde hakikaten teknolojik değişme var. Bu teknolojik değişimin de en önemli vasfı daha evvel insan ve hayvan gücüyle çalışan makinaların yerine enerji kaynağı olarak organik olmayan, insan ve hayvan gücünden kaynaklanmayan bir enerjinin kullanılması bunu da sembolize eden buhar makinası, kömür kullanarak ısı enerjisini mekanik enerjiye dönüştüren bir alet tabii dokuma sanayi de değişme, bu. Önemli teknolojik değişmeden daha evvel başladı. İlk defa pamuklu dokumanın üretiminde söz konusu oldu. 1730-40'larda meşhur uçan mekikle yarı otomatik hale gelen dokumada verimlilik arttı. Pamuklu dokuma üretimindeki hızlı verimliliği besleyecek yeterli iplik arzı olmadığından sıkıntı doğdu ve bu sefer daha kolay ve ucuz ve bu hızlı dokumaya yetişecek iplik üretimi faaliyetleri başladı ve 1760'larda yani 20-30 sene sonra iplik alanında önemli yeni makinalar devreye girdi. O sıralarda buhar makinası meydana getirildi ve işte "kömürle pamuğun evlendirilmesi" diye adlandırılan dönüşüm başladı. Özellikle pamuklu sanayi bakımından değişimin kısa özeti böyledir. Maden ve metalurji alanındaki değişimlerin hikayesi daha da eskiye gider.

E. Ö.: Madencilik üretiminde meydana gelen önemli değişimlerden söz ediyoruz, değil mi?

M. G.: Evet, tabii. Madencilikte aslında daha evvelen bu buhar makinası yani Sanayi Devrimi'nin en önemli sembolü olan makine, madencilikte ortaya çıkmıştı. 17. yüzyılda madenlerde biriken sular ciddi sorun teşkil ediyordu. Madenler derinleşince biriken suyu pompalamak için kullanılan bir makine olarak icat edilmiş idi. Adı da Atmosfer makinasıydı. James Watt, onu ıslah etmek üzere yeni makinayı icat etti veyahut geliştirdi.

E. Ö.: Sonra metalürji alanında belki demir eritmede de gelişmeler var.

M. G.: Şimdi aslında dökme demir elde etmede daha evvel demiri odun kömürüyle eritiyor, filizleri elde ediyorlardı. Kok kömürü, maden kömürü, demir sanayiinde kullanılması, o biraz daha evvel oldu zannediyorum. 1710-20 arasında bu gerçekleşti. Kömürü kullanmayı başardılar ama buhar makinasının demir üretiminde kullanılması 1780'lerde oldu.

E. Ö.: Sonra da demir yerini 19. yüzyılın ortalarından itibaren çeliğe bırakacak, ulaştırma ve savunma sanayinde çelik yoğun olarak kullanılacaktı. Öyle anlaşıyor ki bu sektörlerde teknik icat ve yenilikler bu sektörleri ekonominin lokomotifine haline getirdi. Belki daha sonra diğer sektörler bu sektörleri takip etmeye başladılar. Şimdi bu noktada Sanayi Devrimi'ne dair literatürde tartışılan diğer bir konuya değinmek istiyorum. O da bu teknolojik yenilikler ve organizasyonel becerilerin artmasında devletin oynadığı bir rol. Devletin rolü neydi?

M. G.: Tabii şimdi bu devrimci değişimler evvela İngiltere'de oldu. En çok tartışılan konulardan biri o neden İngiltere'de oldu da başka yerde değil ve neden? 18. yüzyıl sonunda neden daha evvel değil, neden pamuklu sanayinde de başka sektörlerde değil? Bunlar çok tartışılmıştır. Bir kere bu devrimci değişimlerin tabii özünde teknolojik değişme onun arkasında yeni makinele-

rin, organik olmayan enerjiden kaynaklanan makinaların kullanılması fabrikayı getirdi. Yani aynı mekanda üretimin organize edilmesi bu iş bölümünü, standartlaşmayı ve maliyeti düşürücü ölçek ekonomisinden yararlanma imkanlarını verdi. Pamuklu sanayiinde olması, mesela pamuk bütün tekstil maddeleri arasında mekanizasyona ve standardizasyona en uygun bir bitkisel ham madde olduğu için, başka maddelerde yünde, ketende, ipekte bu çok daha zor ve geç oldu. Pamuk buna çok uygun görüldü; ama esas olan İngiltere’de o dönemdeki teknoloji ve bilim kültürünün çok topluma nüfuz edecek bir yaygınlık içinde bulunması çok önemli bir faktör oldu. Bu teknik teknolojik değişimleri yapan adamlara ve muhitlere ait araştırmaları gördükçe anlıyoruz ki, çok yoğun bir teknolojik okuryazarlık söz konusu. İngiltere okuma yazma itibarıyla da Avrupa’da iyi durumdadır ama böyle bugünkü oranlarla karşılaştırılmayacak kadar daha düşük bir okuma yazma düzeyi var. Belki % 20-30 civarındadır. Daha fazla değil okuryazarlık fakat teknolojik okuryazarlık bu % 20’nin tamamında aşağı yukarı nüfuz etmiş durumda olduğu anlaşılıyor. Buradan tabii değişimlerin kaynağa şimdi siz devleti söylüyorsunuz. Devletin tabii bu ekonomiye yatırım ve üretim faaliyetleri bakımından değil de daha çok taleple organize etme, kurumsal düzenlemelerle etkili olmuştur. Esas olan tabii bu Sanayi Devrimi dediğimiz şey birkaç yüz sene süren çok karmaşık süreçlerin bir meyvesi olarak görmek gerekir.

E. Ö.: Devlet bu uzun süreç içinde üretimi, satışı ve pazarlamayı planlayan bir grubun, kapitalist zümrenin faaliyetlerini kolaylaştıran ve teşvik eden kurumsal alt yapıyı hazırlamış oldu. Özel mülkiyetin korunması, mukavele hürriyetinin tesisi ve belki de en önemlisi piyasanın serbest işleyişine o sıralarda bir tehdit olarak görülen imtiyaz ve tekellerin kaldırılması gibi hukuki düzenlemelerin hayata geçirilmesinde devlet önemli roller üstlendi.

M. G.: Evet. Batı’daki devlet tabii o devletlerin içinde en fazla

İngiltere bu özel sektörün serbestçe hareket etmesini sağlayacak önemli kurumsal düzenlemeler yapmıştır. Bir kere özel mülkiyetin çok güçlü bir şekilde korunması söz konusudur. Teknolojik değişimler bize uzaktan göz kamaştırıcı geliyor. Oysa bu çok zahmetli ve çok zor olmuştur. Bir kere bu değişimleri yapan insanlar kapitalist müteşebbisler, hepsi başarılı ve parlak bir geleceğe sahip olmamışlardır. Pek çoğu iflas etmiş, perişan olmuşlardır. Bu müthiş rekabet ortamında tabii biz genellikle başarılı olanların tarihini biliyoruz. Başarısız olanlar hakkında fazla bilgimiz yok mesela James Watt'ın buhar makinası yapan adamın ortaklarından biri daha sonra iflas etmiştir, perişan olmuştur. Birçok buluşları yapanlar aynı duruma düşmüşlerdir. Yalnız ayrıca bu değişimler şimdi bizdekine benzer esnaf yapıları orta halli kendi işlerinde zar zor geçinmeye çalışan insanların bu teknolojik değişimlere çok sert tepkileri olmuştur. Bu tepkilere karşı İngiliz devleti ve kapitalizmi benimseyen Batı'nın başka devletleri her zaman kapitalistlerin lehinde karar almışlardır. Eski düzeni muhafaza etmek isteyenlerin taleplerine, tepkilerine pek itibar etmemiş, bu yenilikçi hamlelere destek sağlamışlardır. Ayrıca devlet pazar mekanizması içinde bu sanayi ürünlerini talep ederek alt yapılarına katkıda bulunarak çok önemli rol oynamıştır...

E. Ö.: Biraz önce teknolojik okur yazarlıktan bahsetmiştik. Özellikle Sanayi Devrimi esnasında meydana gelen teknolojik değişimleri zihinsel, entelektüel olarak besleyen bir birikim de var. Her ne kadar mühendisler kadar esnaf ve zanaat ehli kesimlerin de teknik buluşların ortaya çıkmasında önemli rolleri olsa da, Sanayi Devrimi hakkında konuşurken bilimsel bilginin nicelik ve nitelik olarak gelişmesine katkıda bulunan Bilimsel Devrim'den de söz etmek gerekmez mi?

M. G.: Evet haklısınız. Şuradan başlayalım. Keşifler, Coğrafi Devrim arkasından Fiyat Devrimi ve ondan sonra, ziraatta verimi artıran önemli değişimler oldu. 18. yüzyılda ve tabii Bilim

Devrimi en önemlisidir bence. 16. ve 17. yüzyıllarda modern, deneysel, tabiat bilimlerinin doğuşunun Sanayi Devrimi'ne doğrudan etkileri uzun zaman pek kabul edilmiyordu. Yani bu değişimler hakkında diyelim 20. yüzyılın ilk yarısında yapılan çalışmalarda, bilim devrimiyle Sanayi Devrimi'nin ancak Sanayi Devrimi tamamlandıktan sonra 1850'lerde temasa geçtiğini, bilimin ondan sonra teknolojiye yaptığı katkılarla devrimi etkilediğini düşünüyorlardı. Ama son 50 yılda yapılan giderek yoğunlaşan araştırmalar bize gösteriyor ki, Bilim Devrimi'yle Sanayi Devrimi arasındaki çok sıkı, derin, karmaşık ilişkiler var. Sanayi Devrimi diyebildiğimiz dönemin teknolojik değişimlerini ayrıntılı olarak araştıran monografik çalışmalarda bunu görüyoruz. O basit alet iyileştirmeleri, ıslahını yapan esnaflık düzeyine kadar inen adamların, tamircilerin pek çoğunun o devrin bilim dernekleri ile üyelik derecesinde yoğun ilişkileri olduğu net olarak görülüyor.

E. Ö.: Sanayi Devrimi ile birlikte, teknolojik gelişmelerde sözünü ettiğimiz bilimin işe yarar bir enstrüman olduğu görülüyor. Pozitif bilimlerle teknolojik gelişme, yenilik arasındaki ilişkiyi fark ediyorlar. Bir adım sonrasında bilimin piyasa ile ilişkilendirilmesi ve bilim adamlarıyla girişimciler arasında daha yakın bir ilişkiler ağının kurulması söz konusu. Ekonomik motivasyon, teknik yenilik ve bilim arasında çok daha yakın ilişkiler kuruluyor. Teknik yeniliklerin hızlanması, ilgili sahalarda daha yüksek eğitim, tecrübe ve beceriler istiyor. Mesela, 19. yüzyıl ortalarından itibaren özellikle kimya sahasında olsun, elektrik sahasında olsun, meydana gelen yenilikler artık ortalama bir esnaflık eğitim ve birikimini aşacak seviyelere ulaşıyor. Bu süreç zamanla bilimsel ve teknolojik yeniliklerin yaygınlaşan yüksek öğretim kurumlarına, üniversitelere taşınmasıyla sonuçlanacaktır. 20. yüzyıla girildiğinde piyasa, bilim ve üniversite arasındaki ilişkiler daha sıkı hale gelecektir. Şimdi sermaye birikimine değinmemek eksiklik olur. Sanayi Devrimi olgusunda sermaye birikiminin yeri nedir?

M. G.: Sanayi Devrimi bir birikimler toplamıdır. Yani bilimsel bilgi teknolojik buluşların birikimi, kurumsal birikim... Ve tabii en önemlisi sermaye birikimi biraz evvel devrimleri söyledik. Ziraatte gelişmeler Batı Avrupa'da özellikle İngiltere'de ziraî verimliliğin artışı, ondan sonra keşiflerin sağladığı yeni Coğrafi alanların ortaya konulması, büyük uluslararası ticaret büyük şirketlerin daha evvelki bölümlerde de konuştuk onların sağladığı büyük çapta sermaye birikimi bu yeni buluşları teknikleri finanse etmek ve kullanma imkanı sağladı. Bunda şüphe yok, ama tabii başka şeyleri de var. Yani şimdi Sanayi Devrimi kârlılığı artırmak isteyen kapitalistlerin maliyeti düşürmek, sürümünü artırmak daha geniş kitleye, pazara ulaşmak için olan gayretleri neticede yenilikçi, yaratıcı insan tipinin hâkimiyeti sayesinde olmuştur. Bilim Devrimi yapan tam aynı zihniyette bir tiptir merak eden, yeniyi denemek isteyen insan bu yeni tip insan hem Bilim Devrimi'nde hem Sanayi Devrimi'nde hâkim figürdür. Ziraat Devrimi'nde de aynı tip insanların faaliyetleri temel olmuştur. Bilimin formel organizasyonu ve onun teknoloji ve ekonomiyle yoğun bağlantılar içine girmesi tabii söylediğiniz gibi 19. yüzyılın ikinci yarısının sonu ve günümüze kadar giderek yoğunlaşan birbirinden ayrılmaz bir bütün haline gelmesine yol açacak ölçüdedir bunda şüphe yok ama daha öncesi de vardır.

E. Ö.: Bilim Devrimi, teknik icatlar, yenilikler, organizasyonel beceriler ve daha pek çok faktör sayesinde vuku bulan Sanayi Devrimi ile birlikte geçmişte uzun süre devam ettirilemeyen gelir ve refah artışı sürekli hale geldi. Dünya nüfusu bu dönemden itibaren savaşlar dışında ciddi kayıplar vermeksizin sürekli artmaya başladı.

M. G.: Evet. Nüfus Ziraat Devrimi'nden önce dünyada 10 milyon civarında 2 ila 20 milyon arasında insan yaşadığı tahmin ediliyor. Ziraat Devrimi'nden sonra bu yaklaşık 10 bin senede ortalama 10 milyondan 1 milyara kadar çıktı. 1750'lerde bütün insanlı-

ğın nüfusu bir milyar civarında Ziraat Devrimi'nin parametreleri içinde kalsaydı bu daha fazla gitmezdi. Belki 1 milyar 300 milyonda kalabilirdi. Sanayi Devrimi'yle birlikte yeni bir demografik hamle fırsatı tanınmıştır. onun için meşhur bir İngiliz yazarı, Sanayi Devrimi'ni artan nüfusun mas etmek için onu besleyemediği için ekonominin bulduğu yeni bir cevap olarak ifade eder. Sanayi Devrimi'yle birlikte bugün 6.5 milyara gelmiştir dünyamız. muhtemelen 10 milyar nüfusu barındırabilecektir. Ondan sonra üçüncü başka bir devrim veya çöklere çıkmak olabilir.

E. Ö.: Evet. Doğanın ekonomik büyüme hedefini gerçekleştirmek üzere tahrip edilmesi uzun zamandan beri aslında cereyan eden bir hadise. Fakat bugün dünyanın kaynakları itibariyle bir limitinin olabileceği ve iktisadi büyümenin de bu sebeple nihai sınırlarına ulaşacağı tartışılıyor. Fakat tartışmanın başka bir cephesi var. O da gelişmekte olan ülkeler açısından doğal çevrenin ekonomik kalkınma içinde nasıl kullanılacağı sorunu... Bu, siyasî tercih veya karar alanı olarak bekliyor. Bana enteresan bir tartışma konusu gibi geliyor bu sorun. Ne dersiniz?

M. G.: Tabii biz iktisat tarihiyle uğraşıyoruz. İktisat tarihi geleceğin değil geçmişin incelenmesi olduğu için gelecek hakkında tahminleriniz biraz kusurludur. Tabii belki yeni bir enerji kaynağı ucuz bir enerji kaynağı yani bu kömürle başladı. Ondan sonra petrolle devam ediyor. Nükleer enerji denendi fakat orada tereddütler var. Belki çevreyi kirletmeyen ve ucuz bir enerji kaynağı bulursa bir müddet daha idare edilebilir.

E. Ö.: Bugün yeni bir devrim olabilir mi?

M. G.: Tabii olabilir ama devrimi biz ancak olduktan çok sonra bilebildiğimiz bir fenomendir; binaenaleyh onu önceden tahmin etmek de herhalde imkansızdır.

Osmanlılar ve Sanayi Devrimi

Erol Özvar: Sanayi Devrimi'nin Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki etkileri nelerdi? Sanayi Devrimi 18. yüzyılın üçüncü çeyreğinde, başta İngiltere olmak üzere Avrupa ülkelerinde meydana geliyor. Devrimin uzak geçmişi Orta çağlara kadar iniyor. İktisat ve iktisat tarihçileri çoğu kere sermaye birikimi olgusunu öne alarak Sanayi Devrimi'ni tartışır. Sanayi Devrim için gerekli olan sermaye birikimi epey uzun bir süre içerisinde bir araya getiriliyor, toplanılıyor. Avrupa'da sermaye birikimi teşkil edilirken Osmanlıda sermaye birikimi olgusu yaşıyor muydu? Buradan başlayalım, ne dersiniz?

Mehmet Genç: Evet şimdi Sanayi Devrimi çok iyi ifade ettiğiniz gibi uzun vadeli bir evrimin sonunda ortaya çıkmış bir büyük dönüşümdür. O dönüşümü hazırlayan şartlar hakikaten Orta Çağa kadar hatta soyut-rasyonel düşüncenin doğuşuna sahne olan antikiteye kadar geri götürülebilir. Ama 16.-17. yüzyıldan itibaren hızlanan çeşitli süreçlerle irtibatlandırmak daha makul görünür. Bunların içinde tabii çok önemli sermaye birikimindeki artış onu da analiz ettiğimiz zaman uluslararası ticaretin büyümesi, Batı Avrupa'nın bütün dünya ile ve kendi içinde ticarî mübadelelerin hacmindeki artış Osmanlı İmparatorluğu'nun üzerinde Sanayi Devrimi'nin tesirleri gelmeden evvel o sonucu hazırlayan süreçlerin Osmanlı üzerindeki etkilerini konuşmak da doğru olur. Sermaye birikimi tabii aynı zamanda zenginlik demek, ve tabii teknolojik değişimle oluyor. Sermaye birikimi diye bilinen aynı teknoloji düzeyindeki kıymetlerin ve sermaye mallarının artırılması değil, bunların kalitesinde de bir değişimle oluşan bir olgu. Avrupa devletleri bu süreç içinde uluslararası

ticaret hacmiyle birlikte artırdıkları zenginliğin yalnız iktisadî değil siyasî ve askerî gücünde de önemli hissedilir artış oldu. Osmanlı üzerindeki etkileri bence iki istikameti de hesaba katacak düşünmek gerekir. Önce Avrupa'nın ticaret talebindeki artışla karşılaştı, Osmanlı dünyası 17. yüzyıldan itibaren giderek büyüyen, genişleyen ticarî mübadele söz konusudur Avrupa'yla. İkincisi de Avrupa'nın bu iktisadî değişme içinde kazandığı askerî ve siyasî gücün Osmanlı üzerindeki etkileri; bu iki önemli etki içinde düşünmek gerekir. Sanayi Devrimi'nin Osmanlı üzerindeki etkileri ile sermaye birikimi üzerindeki etkileri birbirine sıkı sıkıya bağlantılıdır diye düşünüyorum.

E. Ö.: Evet, Avrupa'nın Osmanlı coğrafyası ile olan ticareti 17. yüzyıldan itibaren gittikçe artıyor. Bununla birlikte başta Atlantik ticareti olmak üzere Hindistan ve Uzak Doğu ile de ticari ilişkiler yine aynı dönemlerden itibaren gelişmeler kaydediyor. Bu faaliyetlerden birikim için yüksek kazançlar elde ediliyor. Tabii bunun dışında da bu sermaye birikimine vesile olan başka şeyler var Avrupa'da: Tarımsal verimliliğin artması gibi. Marxist iktisat tarihçilerinin daha çok tercih ettiği bir açıklama bu. Şimdilik bunu bir kenara koyarak sözünü ettiğiniz ticari ilişkilere geri dönmek istiyorum. Avrupa'nın ticaret hacmini arttırmasını ve Osmanlılarla olan ticari münasebetlerini geliştirmesini nasıl anlamalıyız?

M. G.: Evet Avrupa'daki bu değişmelerin Osmanlı üzerinde en önemli etkisi bir kere ticaret hacmini büyütmektir. Bu daha çok Osmanlı pazarına daha fazla mal sevk etmekten çok Osmanlı pazarından ham ve yarı mamul biraz da mamul malları daha yoğun bir şekilde çekmedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun karşılaştığı ilk etki Batı'daki değişmelerin ilk etkisi budur. Buna da Osmanlılar ihracat kontrollerini artırarak cevap verdiler ve Osmanlı ekonomisi 16. yüzyıldan beri genel olarak gelişme trendi izlemiştir ancak bu süreklilik içinde gelişen bir ekonomi değil dalgalı bir

şekilde, ama uzun vadede üretim kapasitesini genişlettiğini tahmin edebileceğimiz çeşitli göstergeler mevcut. Yalnız Osmanlı sistemi bu gelir ve üretim artışını belirli ellerde sermaye birikimine dönüştürmekten çok geniş kitlelere refahı yayma eğiliminde olduğu için sermaye birikimi Batı'daki ile kıyaslanmayacak kadar düşük düzeyde olmuştur. Olan da daha çok devlet sektöründe temerküz etmiştir. Birinci etkisi ticaret talebinin artışı ve bunun karşılığında Osmanlı Devleti'nin gösterdiği ihracat kontrolleri asıl önemli tesir buydu. İkinci tesir Batı'daki bu uzun vadeli zenginleşme sermaye birikimi ve teknolojik değişme askerî alanda çok önemli sonuçlar doğurdu. Bir kere 16.-17. yüzyılda Askerî Devrim diye bildiğimiz değişmeler bunun arkasından 18. yüzyıl ortalarından Sanayi Devrimi'ne doğru süreçlerin hızlandığı bir dönemde askerî güç ve organizasyonda önemli bir merhale kat etmiştir Batı dünyası. Osmanlıların rakipleri olan savaştığı birinci derecede Rusya, Avusturya'da tabii bu Sanayi Devrimi'ne doğru gelişen süreçlerin merkezinde yer alan ülkeler değil ama bunların biraz batısında meydana gelen değişmelerden Osmanlıya nazaran daha çok faydalanan bölgeler olduğu için Osmanlıların bunlarla rekabeti oldukça sert bir safhaya gelmiş oldu. Bunu Osmanlı tarihlerinden biliyoruz. Osmanlı Devleti'nin 1768'de Rusya'yla girdiği savaştan itibaren aşağı yukarı 1918'e kadar bir iki küçük savaş kazandı. Bunun dışında bütün savaşları aşağı yukarı kaybetti çünkü kendisinden çok daha güçlü askerî potansiyeli olan ülkelerle savaşıyordu. Bu savaşlar 1768'den belki 1918'e kadar geçen sürenin önemli bir bölümü belki yarısı kadarı savaşlı geçmiştir ve bu savaşları finanse etmek için daha evvelki bölümlerde de konuştuk, Osmanlı Devleti bütün potansiyelini harekete geçirmiş ve daha evvel ticarî mübadeledeki artış iktisadî üretim kapasitesindeki genişlemeden doğan gelir artışının sağladığı birikimleri de eritmiştir diyebiliriz. Tabii daha evvel de konuştuk bütün bu değişmelerdeki esas ajan özel sektördür. O da Avrupa'dadır; ve tabii Osmanlıda da özel sektör vardır ama çok sınırlı tutulmuştur. Mümkün olduğu kadar eşit-

likçi bir yapı içinde tutmaya çalışmıştır Osmanlı sistemi. Bundan sapma eğilimleri de olmuştur yani esnafın ve tüccarın içinde sanayi imalat ve sektöründe daha büyük bir birikime doğru eğilim mevcut olmuştur ama devlet bunları hoş karşılamamış, ve esnaf-
ların cemaatçi yapısı içinde, bunları frenlemeye çalışmıştır. Bu 1768'den sonra başlayan savunma savaşlarında devlet, mevcut birikimleri önemli ölçüde eritecek şekilde bir savaş finansman politikası gütmeye adeta mecbur olmuştur. Daha evvel de konuştuk, 1770'den itibaren tarihinde hiç görülmemiş bir şekilde özel sektördeki sermaye birikimlerini de kontrol etmeye başlamıştır. Yani daha evvel devlet görevlilerinin öldükleri zaman terekelerini almakta olan devlet bu sefer esnaf ve tüccar için de az çok geliri olanların terekelerini kontrol zapt etmeye başlamıştır. Hukukî rejimine sadık kalarak demiştir ki "savaş finansmanı için bunlara ihtiyacımız vardır. Devlete borç vermelisiniz" ve esham senetleri vermiştir mirasçılara ama o tüccar, esnaf, iş adamı bu küçük ölçekte de olsa imalathanesi olan birimleri dağıtmıştır. Bunları piyasada paraya çevirerek devlete verilen borç haline dönüştürülmüştür. Bu 1840'lara kadar devam etmiştir. Osmanlıdaki sermaye birikimi üzerinde çok olumsuz etkileri olan en önemli değişmeyi bu şekilde ifade ederiz.

E. Ö.: Sanayi Devrimi'ne giden yolda Avrupa'da özel kesimin, girişimcinin elinde ciddi sermaye birikimi temerküz ederken, diğer tarafta Osmanlı Devleti'nde ise savaşların baskısıyla terekelere yapılan müdahaleler ciddi bir sermaye çözülmesi veya aşınmasıyla sonuçlanıyor. Fakat bundan, hiçbir sanayi hamlesi veya sanayi teşebbüsü olmadı anlamı çıkarılmamalı. Geçmişte devletin çoğu kere üstlenmeyi tercih etmediği devlet girişimciliği, belki de sözünü ettiğiniz bu sermayenin özel ellerden kayıp gitmesi sebebiyle tekrar gündeme geliyor. Bunun yanı sıra özel kesimin yokluğunda Avrupa'nın büyük ekonomik yayılmacılığına karşı Osmanlı ekonomisi, esnafı ve loncalarıyla bir direniş sergiliyor. Gerek devletin gerekse esnaf ve zanaatkarların Avru-

pa'nın ekonomik yayılmacılığına karşı tepkileri nasıl oldu? Nasıl bir değişim ve dönüşüm gerçekleşti?

M. G.: Evet söylediğiniz gibi 18. yüzyıl başlarından itibaren devletin sanayi ile de ekonominin bütünüyle de yakından ilgilendiğini ve birçok yatırımlarıyla ekonomiyi canlandırmayı gayret ettiğini görüyoruz. Bu 1750'lerden önceki bir durumdur. Bunların içinde ithal ikamesi tütünde sanayi faaliyetleri de vardır. Yalnız o ithal ikamelerinin çağdaşı Avrupa'da veya günümüzdekiler gibi korumacı şemsiye altında ithal ikamesi sanayi kurma fikrini hiçbir zaman Osmanlı sistemi düşünmedi. İthal ikamesi daha çok yünlü kumaşa ipeklide, pamuklu basmada, yelken bezinde bütün bunlarda ithal ikamesi bu malları ülke içinde daha kaliteli, daha ucuz ve bol olarak elde etmekten ibaretti, yoksa bunları rakip ithal malları ile yarışacak ve onları pahalılaştıracak bir gümrük himayesi içinde yapmayı düşünmediler. Bu yüzyılın ikinci yarısında yoğun ve masraflı savunma savaşları başladığı zaman bu tip yatırımları da artık devlet yapmaz oldu. Batı'daki askerî teknoloji ve organizasyon değişmelerinin yarattığı baskıya cevap olarak doğrudan askerî sanayi alanında yatırım yaptılar. Tersanede, tophanede, baruthanede yenileştirmeler, iyileştirmeler yaptılar. Asıl büyük yatırımları savaş sanayi alanında oldu. Bu alanlarda ilk fabrika tipi yapılar ortaya çıktı 1800'lerde. Mesela büyük ölçüde barut kullanıyordu Osmanlı orduları. Bu savunma savaşları barut tüketimini çok artırdığı zaman çok daha büyük ölçekli ve modern teknoloji ve su kuvvetiyle çalışan İstanbul'da ikinci bir barut fabrikası kurdular. Bütün bu yatırımlar neticede sanayi canlandıracak etkileyecek türden değildi. Bunlar işbölümü uzman işçilik gibi yenilikler getirmekle birlikte tamamen askerî alana inhisar eden teşebbüslerdi. Bunları tabii Osmanlı tarihinden biliyoruz III. Selim'in Nizam-ı Cedid ordusu ve o orduyu finanse etmek için meydana getirdiği yeni maliye imkanlarıyla finanse ettiler. Selim'in teşebbüsü neticede başarısız oldu. Bir darbeyle sona erdi. Sonra II. Mahmud yeniçeriliği kaldırıp onun

yerine, yani rakiplerdeki askerî değişmeyi dengelemek üzere yepyeni ve Batı modelinde bir ordu kurduğu zaman bu ordunun bütün ihtiyaçları, yalnız silah ve mühimmatı değil, sivil sektörde bulunabilecek elbise, ayakkabı, gömlek gibi ihtiyaçlarını da karşılamak üzere, mevcut sivil sanayi kapasitesi olmadığı için, devlet bu alanlarda da farika kurmaya başladı. 1830'lardan itibaren ilk önemli sanayileşme denebilecek faaliyet bunlardı. Bunların hedefi ordunun ihtiyaç duyduğu mallarını sağlamaktan ibaretti.

E. Ö.: O halde bizim ilk modern sanayileşme tecrübemiz sivil talepten ziyade büyük ölçüde askerî ihtiyaçların karşılanmasına yönelik oldu. Askerî ihtiyaçların karşılanması sivil pazar için de bir imkân doğurdu mu?

M. G.: Tabii elbette. Şimdi bu askerî sanayi, aslında savaş malzemesi yani top, tüfek, barut, mühimmat evet bunlar tamamen asker için üretim yapan birimlerdir ama askerî elbisesi, fesi, ayakkabısı, matarası, palaskası bunlar aynı zamanda sivil sektörde de kullanılabilecek mallardı. Sivil sektörü Osmanlı sisteminde esnafılık düzeyinde küçük ölçekli birimlerle geldiği için mevcudu 150 bine varması düşünülen yeni ordunun ihtiyaçlarını bu esnafılık düzeyindeki üretimi ile karşılaması mümkün olmadığı için devlet fabrikalar kurdu. Bu fabrikalar çok kısa zamanda genişledi, büyüdü ve birçok mallarını sivil sektörde satmaya başladı. Mesela meşhur Feshane yeni nizam askerînin başlığı olan fesi yapmak üzere kuruldu ama II. Mahmud yeni kıyafet olarak fesi benimsediği için yani sivilde de kullanılan bir maldı ve 1830'lar da imalata başlayan Feshane'nin. 1837-38'de fes imalatı ordunun ihtiyacını aşmıştı ve sivil sektörde satışa başlamıştır. Yünlü kumaş için birçok fabrikalar kurdular. İstanbul'da, bugün Bulgaristan'da olan İslimiye'de ve Balıkesir'de bunların üretimi de askerî ihtiyaçlarını aşacak düzeye geldi. Tanzimat'tan itibaren orduya bağlı sanayi kurumları, fabrikalar işyerleri meydana getirme eğilimi Tanzimat'tan sonra çok büyük bir yaygınlık kazan-

dı ve yalnız devletin değil sivil girişimcilerin de yeni fabrikalar, işyerleri meydana getirmelerine geniş imkanlar tanındı ve hem devletin hem özel sektörün 1840 ve 50'lerde çok büyük ölçekte yeni sanayi faaliyetlere girdiklerini görüyoruz. Yalnız bütün bunlarda da eski Osmanlı sisteminin temel düşüncesi yani mümkün olduğu kadar bol, kaliteli ve ucuz mal sağlama iradesi değişmedi. Kurduğu fabrikalar için devlet herhangi bir ithal mallarını pahalılaştırıcı, korumacı bir gümrük duvarı koymayı hiç düşünmedi kendi fabrikaları da dahil olmak üzere.

E. Ö.: Liberal denebilecek bir ticaret politikası güdüyor Tanzimat'ta...

M. G.: Evet liberal denebilecek, ama tam liberal de değil çünkü ithalatı serbest bırakıyor, ihracatı serbest bırakmıyor onu kontrol ediyor. Bu meşhur 1838 Balta Limanı Anlaşması'na kadar ihracat üzerinde çok sıkılaşan bu dönemde özellikle bu yeni ordunun kurulmasından itibaren onun masraflarını karşılamak üzere devlet, daha evvel de konuştuk, ticarete daha çok müdahale etti. İç ticarete de ama daha çok dış ticarete ihraç mallarını, Yed-i Vahid diye meşhur olan o tekellere bağladı. Devletin izniyle ancak ihraç edilebilir hale getirilebildi. Birçok malların bu Yed-i Vahid diye bilinen uygulama 1838 Anlaşması'yla İngilizlerle yapılan bu anlaşmada kaldırıldı. Yalnız bunu İngilizlerin kaldırılmasını istedikleri muhakkak ama sistem Osmanlı'nın kendi içinde de iyi çalışmadı. Bu tekeller iyi çalışmadı bir çok malda tekeli koydular; ipek, zeytinyağı, palamut, yün, afyon vs. fakat bunlar içinde yalnız afyonda başarılı oldu. Diğerlerinde başarılı olmadı. Yeteri kadar kârlı olmadı ve daha 1838 Anlaşması imzalanmadan evvel bunlar yavaş yavaş kalktı. 1838 Anlaşması'nda bunlar resmen ortadan kalktı; fakat dediğim gibi bu zaten iyi çalışmayan bir sistemdi. 1838 Anlaşması'nın getirdiği en önemli değişiklik yabancıların içerden istedikleri yerlerden malları alıp ihraç etme imkanı bulmalarıdır daha evvel bu yoktur.

E. Ö.: Anlaşma öncesinde yabancılar içeriden mal alıp ihraç etmiyorlar mıydı?

M. G.: Evet yabancılar da giriyordu içeriye ama içeri girdikleri zaman içerdeki Osmanlı reayasının tabi olduğu kısıtlamalara tabi olarak bunu yapıbiliyorlardı. 1838 Anlaşması'ndan sonra serbestçe ticaret yapabilir oldular. Gerçi Osmanlı hükümeti bir takım zarurî ihtiyaç malzemelerini mesela buğdayda kontrollerini ondan sonra da sürdürdü yani kıtlık tehlikeleri olduğu zaman ihracat kontrollerini yapmaya gayret etti ama esas olarak ticarî mübadele serbestleştirildi.

E. Ö.: Tekel usûlünün kaldırılmasına mukabil, ithalata nispetle daha yüksek ihracat vergileriyle Osmanlı yönetimi fiskalist motiflerle dış ticarete yaklaşıyorlar. Dış ticaret fazla verdiği müddetçe anlaşılabilir bir tutum. Diğer yanda devletin o kadar ciddi malî gelirlere ihtiyaç duyduğu sıralarda, 19. yüzyılın ortalarında, ikinci bir sanayi dalgasından söz edilir.

M. G.: Şimdi Osmanlıların bir kere yani bu askerî reformla birlikte askerlerin ihtiyaçlarını karşılamak üzere kurulan fabrikalar ve bu fabrikaları finansa etmek üzere ticaret üzerindeki kontrolleri, 1830 ve 1840'larda devletin büyük çapta yatırımları ile çok sayıda, belki 100'leri bulan fabrika açılmıştır; ama bu fabrikalar 1850'den itibaren Sanayi Devrimi'nin ürünleri, mamulleri, ucuz ve bol olarak Osmanlı pazarlarına gelmeye başladığı zaman bu fabrikaların tutunması kolay olmamıştır. Yani askerî reformla birlikte kurulan yeni fabrikaların arasında çok önemli organizasyonel ve teknolojik değişmelere de sahne oldu Osmanlı ekonomisi ve sanayi sektörü, ilk buhar makineleri bu yıllarda geldi 1830larda ve ilk tersaneye geldi. Daha önce de konuştuk ilk buhar makinesi gemi inşaat sektöründe gemileri kaplamak için kullanılan bakır levhaların haddehanesinde, ahşap gemi parçaları olan kereste imalatı için ve bir de savaş gemilerinin toplarını

imal etmek üzere eskiden beri mevcut tophaneye eklenen Has-köy'de ikinci bir tophane ki 1770'larda kurulmuştu; topları del-me makinesi olarak üç tane buhar makinesi getirildi. Bu Osman-lı ekonomisine giren ilk buhar makineleriydi. Ondan sonra asker için üretim yapan fabrikaların pek çoğu buhar makinesiyle dona-tıldı ayrıca tabii aynı yıllarda buharlı gemilerden geçen bölümde de konuştuk onlar da yayıldı netice de ilk buhar makineleri ilk gelen makinelerin kazanları patladığı zaman Londra'ya gönderip tamir ettirmek 5-6 ay sürüyordu ve işler çok aksıyordu. Onun için ilk elde İstanbul'da buhar makinelerinin bazı kısımlarını, kazanlarını ve diğer aksamını tamir için atölyeler kurdular. Ba-ruthanede, tersanede sonra 1840'larda Zeytinburnu'nda büyük bir metalürjik tesis meydana getirerek orada modern sanayinin kullandığı sermaye mallarının hepsini imal etmek üzere faaliye-te geçtiler. Büyük çapta yatırımlar yaptılar tüketim veya yatırım malları ile ilgili bütün bu faaliyetler 1850'lerde sona erdi.

E. Ö.: Herhalde yabancı rekabete karşı koyamadılar.

M. G.: Evet. Bu faaliyetlerin önemli bir kısmı Sanayi Devrimi'nin artık mamulleriyle Osmanlı pazarlarını zorlamaya başladığı dö-nemde rekabete dayanamadılar ve çoğu kapandılar. Buhar ma-kinesi üretimi İstanbul'da ve İzmir'de devam etti. Yerli buhar makineleri yapmaya çalıştılar fakat sanayi faaliyetler sona erdi denebilir. Birkaç fabrikası yaşayabildi işte Feshane meşhur Ba-kırköy'de kurulan pamuklu bez fabrikası, Hereke'deki hâlâ de-vam eden ipekli ve halı imalathanesi bunun gibi birkaç fabrika yaşamaya devam etti. Onun dışında diğerleri kapandı.

E. Ö.: Avrupa'dan gelen emtia karşısında Osmanlı esnaflarının durumunda da önemli değişimler yaşandı. Osmanlı coğrafyası-na yayılmış esnaf birliklerinin Avrupalı malların rekabetine fark-lı tepkileri olduysa da, esnaflık faaliyetlerinde de genel olarak ciddi bir ekonomik sarsıntı yaşandı.

M. G.: Tabii. Sanayi Devrimi'nin ürünleri karşısında Osmanlı esnafılık düzeyindeki üretimi gerçekleştiren imalatçıların çok ciddi rekabet söz konusu idi. Özellikle dokuma sanayinde, iplik imalatında ciddi bir rekabete maruz kaldılar ve bunlar önemli bir daralma ile karşılaştılar. 1860'larda bahsettiğiniz ikinci sanayi hamlesi bu daralan esnafı korumak üzere devletin teşebbüse geçmesi ve meşhur Islah-ı Sanayi Komisyonu. Bu komisyon Batı sanayii karşısında rekabete dayanamayıp çözülmekte olan esnafı şirket halinde organize etmeyi amaçlıyordu. Birinci önemli hedefleri buydu. Bunları bir araya getirip bir şirket olarak yaşamalarını sağlamak, ikincisi tabii teknolojik değişimin önemi görüldü ve bu değişikliklere göre kalifiye işçi yetiştirmek üzere Islah Sanayi Mektepleri, üçüncü olarak o sıralarda, ilk defa 1851'de İngiltere'de ve sonra Batı'nın başka merkezlerinde uluslararası sergiler, ekspozisyon çeşitli sanayi ürünlerinin alıcılara tanıtıldığı bir nevi reklam merkezi gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da böyle bir sergi yerli imparatorluk mallarının tanıtılacağı, alıcılara gösterileceği, bir merkez kurmak bir millî veya emperyal bir sergi bu programın 1860'larda yürüttüler. Önemli başarılar da kazandılar. Birçok esnafı şirket haline getirerek önemli hayatiyet göstermelerini sağladılar. Ondan sonra tabii devlet sanayi korumak üzere 1860'dan sonra hakikaten ciddi bir irade, siyaset değişikliği var. Mesela 1862'de İngilizlerle yapılan ve daha sonra Fransa ve diğerleriyle yapılan ticaret anlaşmasında ilk defa Osmanlı otoriteleri ithal gümrüklerini ciddi olarak yerli sanayi korumak üzere artırmayı pazarlık konusu olarak getirdiler. Mesela bu 1838 Anlaşması'nda da ithal gümrükleri biraz yükselttiler ama yerli sanayi koruma motifi orada yoktu. Burada çok net olarak var pamuklu ithalatında özellikle ithal gümrüğünü yükseltmek için İngilizlerle çok mücadele ettiler, onu maalesef kabul ettiremediler. Ama mesela tütün ve tuz gibi mallarda ithal yasağını koydular. Tamamen yerli ürünlerin hakim olması ve onların ihraç resimlerini de sıfırladılar. O da ilk defa olan bir şeydi yani geleneksel Osmanlı iktisadî politika prensiplerin-

de ciddi bir ayrılmayı temsil eden bir safhadır 1860'lar, bunun sonunda 1870'den itibaren yerli sanayii korumak üzere mesela sermaye malları ithalatını teşvik eden, kolaylaştıran bu konudaki her türlü gümrük külfetini kaldıran, uygulamaları da çok önemlidir bir ikinci önemli yenilik iç gümrükleri de kaldırdılar.

E. Ö.: İç gümrüklerin kaldırılması milli bir ekonominin ve piyasa bütünlüğünün inşa edilmesinde önemli bir adım oldu. Bu tedbir ile Osmanlı yönetimi, daha yüksek üretim ve daha dinamik bir ticaret hayatı karşılığında uzun vadede daha yüksek bir vergi gelirini tercih edecekti. İç gümrükleri daha geniş bir konuşmanın konusunu yapalım.

Tanzimat Dönemi ve Sonrasında Osmanlı Sanayileşmesi

Erol Özvar: Bu sohbetimizde Tanzimat ve Tanzimat sonrasında Cumhuriyet'e kadar giden yolda Osmanlı sanayileşme hamleleri üzerinde durmaya çalışacağız. 19. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren Osmanlı Devleti'nin, ciddi bir sanayileşme girişimi başlattığını biliyoruz. Şuradan başlayalım. Erken Cumhuriyet dönemine dair iktisat tarihi yazımı, dönemin siyasi şartlarının da etkisiyle Osmanlılardan tevarüs edilen sanayi birikiminin kayda değer olmadığını vurgular. Gerçekten böyle midir? Bu birikimi anlayabilmek için herhalde Tanzimat ve Tanzimat sonrasında Osmanlı sanayi girişimleri üzerinde ciddi durmak gerekir. Ne dersiniz, bu dönem sanayi hamlelerine nasıl bakmalıyız?

Mehmet Genç: Türkiye tarihinde iki büyük sanayileşme faaliyeti var. İkincisi içinde bulunduğumuz dönemi de kapsayan Cumhuriyet'in ilk yıllarında 1930'larda başlayan halen devam eden ve başarıyla tamamlanması daha doğrusu hiçbir zaman tamamlanmadan ebediyete kadar devam etmesini temenni ettiğimiz bir değişme süreci. Bundan önceki sanayileşme faaliyeti 19. yüzyılda aşağı yukarı 1930'lardan tam yüz sene önce 1830'larda başlamış ve yaklaşık 25 sene kadar sürmüş ondan sonra sona ermiş ve değişik maceralarla Cumhuriyet'e devretmiştir ekonomiyi. Daha evvel de vardı, mesela 18. yüzyılın başlarında 1718-30 Lale Devri diye bilinen dönemde de daha hafif ölçüde bir sanayi ile devletin ilgilenmesine ve devletin yatırımlarını arttırmasına şahit olmuştuk. 1830'lardaki girişim, esasen askeri reformdan kaynaklanan bir sanayileşme idi. Yeni büyük, o zamana göre çok büyük 150 bin kişilik bir orduyu donatmak yalnız silahı mühimmatı değil,

elbisesi ayakkabısı gömleği fanilasını sağlayan kuruluşları, özelde olmadığı için devlet o zaman bunlar için birer fabrika kurmaya mecbur oldu ve 1830'larda sanayileşme böyle başladı. 1840'larda Tanzimat diye bildiğimiz dönemde bu faaliyetler genişledi. Ordunun ihtiyaçlarının sınırını aştı gerçekten ülkeyi modern bir sanayi ile donatmak iradesi ortaya çıktı. Ve yalnız devlet yatırımları değil, özel sektöre de geniş ölçüde teşvikler ruhsat ve imtiyazlar verdiler ve çok büyük çapta faaliyetlere sahne oldu Osmanlı sanayi sektörü o dönemde. Zamanının en önemli enerji kaynağı olarak kömürle çalışan buhar makinasıyla donatılmış fabrikaların inşası ile devam eden bu faaliyet, 1850'lerde Kırım Savaşı ile sona erdi. O dönem içinde yapılan yatırımların tamamı, yerli sermaye ile oldu. Devlet veya en büyük kısmı devlet sermayesi ile 1840 ve 50'liler arasında devlet bütçesinden önemli oranlara varan kaynaklar ayrıldı. Burada yabancı sermayeyi kabul etmediler. 1850'lerdeki Kırım Savaşı, Osmanlı tarihinde de kritik bir dönemdir; ama ekonomi ve maliye tarihinde de çok kritik bir dönüm noktasıdır bu savaş. Ondan evvel yabancı sermaye ile ilgili devletin tutumunu çok kısa olarak hatırlarsak. Klasik dönemde 16., 17. 18. yüzyıllarda Osmanlılar yabancı sermayeye karşı özel bir tavır içinde değillerdi. Yabancı sermaye geliyorsa buyursun derlerdi. Dış ticarete kullanırlardı devlet borçlanmaları sıkıntıya girdiği zaman mesela 1780'lerde Avrupa piyasalarından borçlanmaya gayret ettiler. Hollanda'dan İngiltere'den para bulamadılar ve kendi kaynaklarıyla devam ettiler ama mesela 1829'da Rusya ile bir Yunan bağımsızlık savaşı nedeniyle çıkan Osmanlı Rus savaşı meşhur Edirne Barışı ile bitti. Osmanlı orduları, tabii yeniçeri yeni kaldırılmış, yeni ordu çok güçlenmeden yapılan bu savaş hezimetle bitirdi. Edirne Barışı ile Rusya'ya büyük bir tazminat ödemeye mahkûm edildi Osmanlı Devleti. O zaman Batı Avrupa'nın kapitalist merkezleri bu durumu takip ettiler ve meşhur Roschild'in vekili geldi ve Osmanlı maliyecileriyle görüştü size borç veririz dediler % 3'ten % 4'ten borç verebiliriz, çok büyük bir tazminat ödemesi vardı Osmanlı devletinin

bütçesini aşan bir miktarda; Osmanlı otoriteleri bunu kabul etmediler ve kendileri zorlukla bu tazminatı kendi kaynaklarından ödediler. Sonra 1840'larda o büyük çapta sanayileşme faaliyeti başladığı zaman yabancılar da girdi. Onlar da birtakım sanayi faaliyetlerine girmek için müracaat ettiler, onlara oldukça soğuk ve mesafeli kaldı Osmanlı otoriteleri. Bu Tanzimatçılar, ülkeyi batılılara peşkeş çektiler gibi ithamlarda bulunan insanlarımız var. O Tanzimat adamları yabancı sermayeye soğuk baktılar. Genellikle güçlü devletlere mensup olan sermayeye hiç izin vermediler, daha küçük devletlere mensup olan sermayedarlara bazı ufak tefek hafif tüketim sanayi ile ilgili yatırımlar yapmalarına izini verdiler. Yalnız yerli müteşebbislere çok büyük kolaylıklarla imtiyaz vererek belli bir süre için tekel vererek sağladıkları kolaylıkları, hiçbir yabancı sermayeye vermediler. 1840'ların başında, ortalarına doğru yabancı sermayeyi tamamen yasakladılar. Herhangi bir sanayi yatırımına girmelerine devlet izin vermedi.

E. Ö.: Devletin Avrupalılar nezdinde gittikçe zayıflamasıyla, bunda da biraz gevşeme oldu herhalde değil mi?

M. G.: Aslında bu gücün zayıflaması 1830'larda başladı. Yani Osmanlı Devleti çok büyük sıkıntılar içindeydi; kendi valisiyle başa çıkamıyor. Rusya'ya yenilmiş. Cezayir'i Fransızlar almış, çok sıkıntılı olduğu bir dönemde yabancı sermaye tekliflerine daha evvel kendisinin aradığı tekliflere bile mesafeli durmuş. Zayıflığı arttıkça ve Batının gücü de yükseldikçe yabancı sermaye düşmanlığının yerleştiği anlaşıyor. Mesela 1840'ların sonunda iki gayrimüslim Rum Osmanlı reayası Marmara çevresinde bir maden ruhsatı alıyorlar. Sermayeleri bitiyor ve bir İngiliz'i ortak ediyorlar onunla işi yürütmek üzere. Bab-ı Ali bunu öğrenir öğrenmez bu iki Rum'u çağırıyor ve bu yabancıyı derhal şirketten çıkarmalarını istiyor. Onlar da diyor ki bizim sermayemiz bitmişti bunlardan aldık. Onlara borcumuz var, bunu yapamayız. Ve devlet bu sıkıntılı zamanda bu iki Rum reayanın oldukça önemli miktar-

da olan borcunu hazineden ödüyor ve bu İngiliz'in maden işine girmesini engelliyor ve bu 1849'da oluyor. O vesileyle Padişahın doğrudan emri İmparatorluğun herhangi bir yerinde bir yabancıнын böyle bir yatırıma katılmasına izin vermiyor da, doğrudan yerlilere reayanın işine ortak olan varsa ortaklıktan çıkarılmaları için çok geniş çaplı bir tahkikat emri veriyor. O sıralarda Trab-lusgarp'tan valilin bir yazısı geliyor ve diyor ki kükürt madeni işletmek için bir İngiliz'in müracaatı var ne dersiniz diye soruyor. Katiyen izin verilmemesi ve yerli sermayeli şirketlerin tercih edilmesi için emir veriliyor. Yani 1853 Kırım Savaşına kadar Osmanlı otoriteleri, yabancı sermaye yatırımlarına kredi olarak da asla talip değillerdi. Meşhurdur, daha evvelde konuştuk 1849'da bir kambiyo krizi sırasında önemli bir bütçe açığı çıktı, onun için vezirler, Paris'ten bir 50 milyon franklık yani 200 milyon kuruş kadar o zamanki bütçenin mesela dörtte biri beşte biri kadar bir meblağ borçlandılar. O borcu daha evvel konuştuk sanırım, Padişah duyunca buna şiddetle karşı çıkıyor kabinede ciddi bir kriz çıkıyor ve borcu iptal ediyorlar. Çok büyük tazminat ödüyorlar Abdülmecid'in zamanında. Şimdi tabii bu yabancı sermayenin Avrupa dışına ülke milli sınırların dışına taşması yaklaşık 19. yüzyılda başladı ve bu dönemde artık kendini hissettirmeye başladığı muhakkak. Osmanlı devleti, Kırım Savaşına kadar yabancı sermayenin hemen her türünden uzak durdu. Kırım savaşında herkesin bildiği gibi ilk dış borçlanma oldu. Fakat o borçlanma da savaş içinde oldu savaşın bitiminden sonra Osmanlı devleti yine Batı'dan borç almadı içeriden idare etti. Kırım savaşının getirdiği bütçe açıklarını, iç borç ve kâğıt para kaime-i nakdiye çıkararak çözmeye çalıştılar ve tabi bunlar, çok birikti ve neticede 1860'dan itibaren yine çok büyük çapta Avrupa'dan borçlandılar. Daha doğrusu içeriden aldıkları borçlar artık doygunluk seviyesine ulaştığı zaman, onları yabancı borçla konsolide ettiler.

E. Ö.: Evet, biraz da iç borçlanmanın maliyeti, dış borçlanmaya nispetle o sıralarda daha yüksek.

M. G.: Tabii dışarıda faiz yüzde ikiye kadar düşüyor. Biz de ise yüzde 12 resmi 15'e kadar çıkıyor yani arada çok büyük faiz farkı vardı. O fark hep devam etti günümüze kadar. Günümüzde ilk defa %10'un altında bir faize sahibiz, şu sıralarda.*

E. Ö.: Avrupa'da 19. yüzyılın ortalarından itibaren özellikle sermaye ihracı için gerekli altyapı da oluşmuştu. Avrupa piyasalarının Amerika da dâhil entegre olması, sermayenin ucuzlaması, sermayenin dışarıya ihraç edilmesini gündeme getiriyordu. Bu, Avrupa'nın siyasî, askerî veya ekonomik olarak ilişkili olduğu coğrafyalarla aynı zamanda finansal olarak yakınlık kurması anlamına geliyordu. Gelişmiş Avrupalı ülkeler, aslında daha önceki dönemlerde de Batı Avrupa dışına sermaye ihraç etmişti. Söz gelişi Rusya Avrupa piyasalarından bilhassa Osmanlı ile girdiği savaşlarda, Avrupa sermayesinden askeri harcamalarını finanse etmek üzere istifade etmişti. Bu husus Osmanlı Rus harpleri tarihi çalışmalarında çoğu kere göz ardı edilen bir noktadır. Osmanlılar da nihayet bu asırdaki savaşların da etkisiyle Avrupa ile finansal entegrasyona bir şekilde girdi.

M. G.: Evet, Osmanlı Devleti Avrupa konserinin de üyesi oldu konseyi değil de konseri. Yani Avrupalı bir devlet olarak bu Kırım Savaşı'yla kabul edildi benimsendi. Fakat Osmanlılar öyle anlaşıyor ki o tarihten sonra da yabancı sermayeye önce kredi olarak, sonra demiryolu ve liman gibi önemli faaliyetleri finanse etmek için başvurdular. Fakat hep mesafeli soğuk davrandılar, günümüzde de görüldüğü gibi, yabancı sermayeye karşı bir çekince var Osmanlılarda da bu vardı. Yabancı sermaye de Kırım Savaşı'ndan sonra meşhur hattı hümayunda bunlardan bahsedilir. Savaştan sonra genel kalkınma için yabancı sermayeye de fırsat sağlanacağı, yabancıların Türkiye'de mülk edinmelerine fırsat verileceği kaydedildi o fermenda. Fakat o işi çok yokuşa

* Bu konuşma 2008'de yapılmıştı. Faiz haddi bu orana yine inmiş bulunuyor, buna da şükür!

sürdüler ve aşağı yukarı 10-11 sene sonra 1867’de bu mümkün oldu. Ondan sonra da her zaman problem çıkardılar.

E. Ö.: Peki, şöyle desek 1850’lerden sonra Osmanlı sanayileşmesinde yabancıların payı ne kadardı? Aslında bu konuştuklarımızdan çok da fazla olmadığı ortaya çıkıyor. Ama başka bir şey daha yoktu değil mi? Siz de biraz önce vurguladınız. Cumhuriyet’in ilk yıllarında belki 1950’lere kadar girişimci sınıf da yoktu. Sanayileşme literatüründe üzerinde durulan en önemli konulardan biri de yerli girişimci sınıfının olmayışı.

M. G.: Girişimci yok. Esasen tabii sermaye birikimi de yok. Özel sermaye birikimine de Osmanlı sistemi hep soğuk bakmıştır ve özel sermaye birikiminin birkaç sektör, biraz dış ticaret ve daha çok devlet maliyesini finanse etmek üzere 17. yüzyıldan beri çalıştırılan sarraflık dışında çok cılız idi. Bu, Tanzimat’ın sanayileşme faaliyeti, esas itibariyle devletin sermayesiyle yürütülen bir faaliyetti ve 1850’lerde Kırım Savaşıyla bu faaliyet durdu. Ondan sonra açılan birçok fabrika daha evvel de konuştuk çoğu kapandı, rekabete dayanamadılar. Avrupa’da aşağı yukarı 100 seneden beri gelişmekte olan gayet sofistike teknoloji kullanan fabrikaların malları ile rekabet edemedi. Birçokları kapandı. Birçokları yaşayabilir mallar üretmek için yapısını değiştirdi. Mesela Paşabahçe’de porselen fabrikası açılmıştı 1840’lı yıllarda. 1850’lilerin sonunda o işi yürütemedi ve mum fabrikasına dönüştürüldü. O mum fabrikası da 10-15 sene yaşadı ondan sonra o da faaliyetini sürdüremez oldu. Bir kısmı da yaşadı. İşte Feshane halen müze olarak da olsa bugüne gelebilmiştir. Bakırköy’de bez fabrikası Hereke’deki ipekli ondan sonra da halı fabrikası bir kısmı yaşadı ama diğerleri kapandı. 1860’tan sonra devlet bir daha bu çapta bir sanayi yatırımı yapmadı 1930’a kadar. Fakat devlet sanayi ile alakasını kesmedi, çünkü Osmanlı yerli sanayi halkın tükettiği malların çoğunu üretiyordu klasik dönemde biliyoruz bunu. Bu üretim faaliyeti, sanayi devriminin rekabeti ile karşılaştığı za-

man önemli bir sarsıntı geçirdi. Birçok sektörde ciddi daralmalar oldu. İflas edenler oldu, ona devlet yabancı kalmadı. Özellikle esnaflık düzeyinde üretim faaliyetleri ciddi krize girdi 1860'lar-da. Ondan önce 1840'larda devlet, özel sektöre müslüman ve gayrimüslim girişimcilere fabrika veya daha küçük imalathaneler oluşturmak için yardım ediyor, teşvik ediyordu ve yeni teknoloji getirenlere uzunca bir süre için imtiyaz veriyordu. Birtakım vergi muafiyetleri kolaylıklar gösteriyordu. Fakat bu çok sayıda fabrika için tanıdığı bu imtiyazlarda hep mevcut üretime zarar vermeyecek, onlara dokunmayacak mevcut esnaflık sistemini korumayı hep amaçlıyordu. Ama 1860'dan sonra bu esnaflık üretimi özellikle sahil ve büyük şehirlerde yani İstanbul'da Bursa'da Halep'te ciddi sıkıntılar doğduğu zaman devlet, bunlara yardım için çok ciddi fedakârlıklarda bulundu.

E. Ö.: Dış ticarete gümrükle alakalı değil de, özellikle kurulacak esnaf şirketlerinin dışarıdan getirecekleri makineler için bazı muafiyetler tanınıyordu. Kimi malların ithalatı, kimi ara malların ihracatı konusunda ciddi teşvikler verildiğini görüyoruz. Belki 1860'lardan sonra devletin sanayileşme politikasının, daha önce gördüğümüz o geleneksel çizgiden daha modern bir çizgiye doğru evrildiğini söylemek mümkün. Modern derken belki bunu da biraz açmak lazım. Bir sefer aslında Batı'da gördüğümüz gibi, devletin yerli sanayi kurma, yerli sanayiye dayalı bir ekonomik sistem geliştirme ya da kalkınma projesi yürüttüğünü, en azından böyle bir gündemi olduğunu biliyoruz. Bu yerli esnafın dönüştürülmesi, en önemli girişimlerden bir tanesiydi. Özellikle esnafın bir araya getirilerek, şirket kurmak suretiyle piyasada faaliyet göstermesi için, devletin çok önemli girişimleri oldu. Devlet sadece askerî ihtiyaçlarını talep edecek kompleksler değil, aynı zamanda esnafı yeniden dönüştürecek, yeni bir üretim tekniğine kavuşturacak imkanlar da sağladı, galiba.

M. G.: Söylediğiniz çok doğru. 1860'larda ciddi şekilde kriz

olduğu zaman, bu esnaflık düzeyinde mesela dokuma sanayiinde, ama deri, madeni eşya imalatı hemen hemen en önemli simkeşler ki, daha çok devlet sermayesiyle çalışan bir esnaktır. Kırım Savaşı'ndan sonra yabancı rekabeti karşısında bu esnaf, iflas eder hale geldi ve birçok esnaf, bu sıkıntıları devlete aksettirdiği zaman, devlet bunlara çare bulmak üzere meşhur Islah-ı Sanayi Komisyonu'nu kurdu. O komisyon, esnafları şirket haline getirmeye karar verdi. Avrupa'da da yeni görülen üretim kooperatifleri türü gibi bir, Tam o da değil, şirketle esnaf arası yeni bir deneme gibi bir uygulama idi. Üretim Kooperatifleri 1850'lilerin başında Avrupa'da görüldü. Hiçbiri başarılı olmadı. Osmanlılar bunu biliyorlar mıydı? Bilmiyorum ama denedikleri modelde, aslında bizimkiler de başarılı olmadı. Birçok esnafı, simkeşler, demirciler, kumaş üretenler... sadece deri sanayinde başarılı oldu. İstanbul'da debbağlar birleştirildi ve bir şirket haline getirildiler. Bu şirket kârlı oldu. Esnaf ve kooperatif arası olunca başarılı olması zor oluyor. Osmanlılar Islah-ı Sanayi ile bu esnafları şirket haline getirmek, ondan sonra da kalifiye eleman sağlamak üzere Sanayi Mektepleri, Mühendis Mektebi kurmak istediler. Sanayi Mektebini kurdular, yerli mallar için sergiyi açtılar, kooperatifleri yaptılar. Enteresan bir çalışmadır Islah-ı Sanayi Komisyonu 7-8 sene dokuz üyeli, 5'i bürokrat 4'ü tüccar, (ikisi Müslüman ikisi gayrimüslim işadamı, sanayici, tüccar) haftanın beş günü günde beş saat toplanıyorlardı. Her ay Meclis-i Vâlâ'ya rapor gönderiyorlardı. Neticede önce belediyelere, sonra Şura-yı Devlet, Nafia Dairesine havale edilerek sona erdi. Tabii meclisin faaliyeti pahalı bir şeydi. Bu yıllarda sanayii korumak için çok önemli şeyler yaptılar. 1862'de yeni bir ticaret antlaşması yapıldı. Osmanlı otoriteleri ilk defa o anlaşmada korumacı gümrük fikri ile hareket ettiler. Provizyonist oldukları için içerdeki tüketilen malların fiyatlarını artıracak şekilde gümrük yükseltmeyi hiçbir zaman düşünmemişlerdi. Yerli sanayi üretiminin maruz kaldığı dış rekabet karşısında, bu fikri terk etmeye başladılar. 1862 Ticaret Antlaşması müzakeresinde, ithalatı pahalılaştırma-

yı düşündüler. En çok darbe gören pamuklu dokuma idi. Onların ithalatındaki gümrükleri çok yükseltmek için bayağı mücadele ettiler. Ama İngiltere o zaman sanayisi zaten pamukluya dayanıyordu. Bunu kabul ettiremediler.

E. Ö.: Gümrük tarifesı %5 miydi?

M. G.: Daha evvel % 5'ti. 1862'de % 8'e çıkardılar. Ama pamukluda biraz daha yüksek tutmak istediler, olmadı. Ama tuz veütün ithalatını yasaklamayı başardılar. Sonra yerli ve yabancı sigara fabrikalarının kurulmasında etkili oldu. Tuz üretiminde de yerli girişimcilerin önü açılmış oldu.

E. Ö.: İşçilik problemi de var aslında. Sanayi Devrimi ile birlikte yeni bir sosyal üretim ünitesi içinde teşekkül eden bir grup, bir işçi sınıfı var. Aslına bakılacak olursa şehirde istihdam edilecek bir emek kitlesine her zaman ihtiyaç olurdu. Avrupa'da devletler, şehirlerde kurulan fabrikalarda emeğin kullanılabilmesi için girişimcilerden yana tavır sergilediler. İşçi ücretleri düşük değildi ama mülksüzleşme sebebiyle şehirde işçi yığını oluştu. Osmanlı otoriteleri, işçiden yana tavır koydu denebilir mi? Ne dersiniz?

M. G.: Osmanlı klasik sistemde, Batı'daki sanayileşmeyi sağlayan proletarya kalabalığı meydana getirmeye imkân vermiyordu. 1840'larda yerli müteşebbislere, çok istisnaî olarak yabancılara ruhsat verilirken, mesela yabancı müteşebbislere mutlaka yerli işçi kullanılmasını şart koşuyordu. Yerli imtiyazlar verilirken, mevcut esnaflık üretimine zarar vermemesi üzerinde özellikle duruyordu. Yani esnaf organizasyonu içinde emeğin devamını istiyordu. Devlet fabrikaları için kalifiye işçi ve ustabaşı, mühendisler çok kere dışarıdan geldi. Geçici bir süre için bütün fabrikalarda yabancı işçi kullandılar. 1860'lardan sonra şirketleşmeyle birlikte, esnaf sistemini sürdürmek çok kolay olmadı. Bütün imparatorlukta ciddi şekilde değişme başladı. Esnaf sistemi çözülmeye başladığı zaman, ücretler de düşmeye başladı ve

fakirleşme hızlandı. 19. yüzyılın ikinci yarısında düşük ücretle çalışan Osmanlı işçileri de görüldü. 1860'lardan sonra devlet sanayii korumak için elinden gelen gayreti gösterdi. Kendisi yatırım yapmadı. Yerli ve yabancı girişimcilere izin verdi. Yabancılar daha çok demir yolu, liman bankacılık, sigortacılık gibi şeylere yatırım yaptılar. Doğrudan sanayii yatırımlarını pek yapmadılar. 1880'den sonra biraz yatırım yaptılar. O da 1873-1896 arasında yaklaşık 20 sene süren dış ticaretin sıkıntıya girdiği bir dönemde, bir kısım Osmanlı pazarına yatırım yapmaya gelenler oldu. Bunlar da tüketim sanayisi idi. Yerli sermaye yatırımları da oldu; fakat çok mütevazı düzeyde kaldı. 1900 yıllarına geldiğimiz zaman Osmanlı dünyasındaki bütün sanayi yatırımlarının yaklaşık % 10'u devletin, bir o kadar yerli sermayenin, % 80 ise yabancılarındı. Yani Osmanlı klasik sistemine kapitalizmin gelişmesini istemeyen yapısı ve sermaye birikiminin, özellikle 18. yüzyılın ortalarından itibaren eritilmesi, bu eritme süreci 1840'ta artık bitti. Ondan sonra özel sermaye için garantiler sağlandı. Birikim çok kolay olan bir şey değil. 1930'da başladığımız zaman Türkiye'de sermaye yoktu. Yine devlet yaptı. 79 senedir özel sektör birikimi şimdi biraz biraz başlıyor diyebiliriz.*

* 2009 yılında konuşuyoruz.

Osmanlılarda Vakıf Müessesesi

Erol Özvar: Bu konuşmamızda aramıza Murat Çizakça'yı kattık. Türkiye'de ve dünyada Osmanlı iktisat tarihi araştırmalarının duayenlerinden biri. Bilhassa, Osmanlı vakıf müessesesi ve bhusus para vakıfları üzerine çok önemli çalışmalarda bulunmuş bir bilim insanıdır. Ben şuradan başlamak istiyorum müsaadenizle: Vakıf toplumumuzun en ince, kılcal damarlarına kadar işlemiş bir kurum. Konuşmamıza bu kurumun kökenlerinden başlayalım. Ne dersiniz?

Murat Çizakça: İslâm dünyası içerisinde İslâmiyet'in doğumuna, Hz. Peygambere kadar gidiyor gidiyor ama onun da eskisi var. Vakıf kurumlar, daha doğrusu vakıf benzeri kurumlar Mezopotamya, eski Yunan, Roma, Bizans, Sasani uygarlıklarında da var. Ercüment'e göre Sasani vakıfları çok önemlidir ama tam olarak kanıt veremez. Diğer birtakım yazarlara göre, "midye komisyonu" dedikleri Roma vakıfları önemlidir. Burada nasıl bir kurum görüyoruz? Bağış görüyoruz. Roma tehlikeye düştüğü zaman, mesela ani Kartaca saldırısında büyük bağışlar yapıyorlar Roma ordularına... Hayatlarını kurtarabilmek için veya Gladya-tör ordularına bağış yapıyorlar. Bu çok önemli, birtakım zengin insanlar bağış yaparak saygınlık satın alıyorlar. Heykelleri dikeyliyor, mesela Roma'da çok belirgin bir şekilde bu heykelleri görürsünüz. Örneğin Efes'te görürsünüz o heykellerin çok büyük kısmı bağış yapan kimselerin heykelleridir ve bu bir saygınlık satın almadır diyebiliriz. İslâmiyet'e geldiğinizde ortaya yeni bir şey çıkıyor. Bir bağış yapıyorsunuz ama bu bağış ciddi boyutlarda bağış olmalı ki, bunu işletince devamlı olarak gelir sağlasın böylelikle bağış yüzyıllar sürecektir bir zaman içerisinde devamlı

bir gelir kaynağı oluyor ve bu gelirin bir veya iki hayır amacına rezerve edilmesi söz konusu oluyor ki, bunu ilk defa İslâm'da görüyoruz, diyor Kettan. O bakımdan İslâmiyet'in getirdiği çok önemli bir boyut var. Bu iş İslamiyet'te mükemmelleşiyor, bu bağış olayı kurumsallaşıyor. İslâm'da bunu görüyoruz. Bu bakımdan, bizim Osmanlı kurumlarının esas kökeni İslâmiyet'in başlangıcına kadar gider diyebiliriz.

E. Ö.: İslam'daki vakıf kurumu Sasani, Roma ve Bizans'taki benzerleriyle mukayese edildiğinde, İslam'ın hayır işlerini belirli bir hukuk çerçevesinde daimileştirecek yenilikler getirdiğini söylemek mümkün mü?

M. Ç.: Tabii, yani bir anda gladyatör olaylarının finanse edilmesini düşünün ve bir de hayır amaçlı yapılan bağışları düşünün. Arada dünya kadar fark var, bir kere etik fark var.

M. G.: Şu da var ama hayır amacı Roma'da da, Bizans'ta da yalnız askerlere, gladyatörlere değil, fakirlere, düşkünlere de yardım eden kurumlar var zannederim.

M. Ç.: Evet, olabilir.

M. G.: Bizans'ta var.

M. G.: Evet ama kurumsallaşması önemli hakikaten. Formel, belli kuralları olan ve esas olarak ebediliği amaçlayan bir tahsisat olması vakfın en önemli vechesi.

M. Ç.: Zaten itiraf edeyim, Bizans'taki vakıf olayını pek fazla bilmiyorum ama tahminim, Roma ile Bizans arasında önemli bir farkın olduğudur. Zira devreye Hristiyanlık giriyordu.

M. G.: Hristiyanlık önemli rol oynadı tabii.

M. Ç.: Hristiyanlığın getirdiği bir etik, bir ahlak var. Zaten glad-yatör oyunları da Bizans'ta tamamen yok oluyor, bunda Hristi-yanlığın önemli etkisi var herhalde.

E. Ö.: İslam medeniyetine dönecek olursak, İslam'da vakfa konu olan bir mülkün kıyamete kadar insanlığın hizmetine sunulması kayda değer bir yenilik.

M. Ç.: İslâmiyet'in getirdiği yenilik budur. Bu fikir nereden geli-yor diye belki düşünmek lazım.

M. G.: Ama bu hususta bir hadisi şerif var değil mi?

M. Ç.: Evet, çok güzel bir hadisi şerif var. Hz. Peygamber "bir kişi öldüğü zaman amel defteri kapanır, üç şeyin dışında; sada-ka-i cariye, faydalı bilgi ve...

M. G.: Hayırlı evlat!

M. Ç.: "Hayırlı evlat" ne demek? Bu vakfı aldığı zaman bu üç şeyde birleştirebiliyorsunuz. Bu çok güzel bir şey. Şimdi diyelim ki zatıalınız zengin bir insansınız vakfı kurdunuz. Tamam bunun başına bir kere evladınızı getirebilirsiniz.

E. Ö.: Bir müteveli gelecek.

M. Ç.: Bir müteveli gelecek. Bu evladınız veya evlatlarınız ola-bilir. Kız evlat da olabilir. Bir kere onların hayır duasını alırsınız, hayırlı evlat işi orada hayırlı oluyor, onlar size Fatiha okuyor.

M. G.: Affedersin zaten vakfiyelerde "evlatlarının hayırlısı en la-yık olanı ve onu kontrol edenler içimizde bu" derler, demezse kadılar müdahale ederler.

M. Ç.: Bu çok enteresan ama bir seçim olanağı var.

E. Ö.: Diyelim yanlış birisi seçildi. Bu durumda değişiklik talebi ve kadılığın kararıyla daha hayırlısı getirilebiliyor. Tabii, daha hayırlısı dendiğinde vakfın menfaatlerini koruyan ve kollayan nesil anlaşılıyor.

M. G.: Burada bir şey daha var. Bir vakıf genellikle biraz konuşacağız hayır işidir ve bu hayır işinden yani bugün devletin yaptığı veya belediyelerin yaptığı sosyal yardım, kültür, eğitim çeşitli alanlardaki yardımlardan faydalanan grubun da hakkı var. Vakıflar demokrasi benzeri özelliklere sahip.

M. Ç.: Evet.

M. G.: Ve o faydalananlar onlar mesela mütevelliyi beğenmezlerse onu şikayet ederler.

M. Ç.: Kadiya...

M. G.: Daha iyisi şudur şunu yapalım derler.

M. Ç.: Mütevelli olarak başına getirirsiniz, onun hayır duasını alırsınız. Bir vakıf genellikle bizde külliye şeklinde kurulur. O külliyelerde aş evleri vardır, imalathaneler vardır. Orada fakir fu-karaya yiyecek temin edersiniz.

M. G.: Başka hizmetleri de var. Cami, mescit, mektep, medrese ve hastane hizmetleri gibi.

M. Ç.: Ama bence en ilginç olanı faydalı bilgi... Şimdi siz Erol Özvar vakfını kurmuştunuz değil mi?

E. Ö.: Evet.

M. Ç.: Bu vakfa bir şart koyabilir ve diyebilirsiniz: Ben ortaya koyduğum şu tahsisattan Mehmet Genç ve Murat Çizakçı'nın her ay şu kadar maaş almasını istiyorum.

E. Ö.: Seve seve.

M. Ç.: Bunun bir şartı vardır: Bunlar bilimsel araştırma yapacaklar, oraya faydalı bilgi ulaştıracaklar. Şimdi bu olduğu taktirde aslında burada bir mudaraba ortaklığı var. Evet, çünkü sermaye sizden geliyor, siz burada sermayedarsınız, biz ise çalışınız. Biz emeğimizi koyuyoruz, başka bir şey koymuyoruz. Bizde para yok, biz emek koyuyoruz. Biz de müdarib oluyoruz. Ortaya ürün yani faydalı bilgi çıktığı zaman, Hz. Peygamberin hadisinde geçtiği şekliyle bir sevap kazanıyorsunuz.

E. Ö.: Evet.

M. Ç.: Bu sevabı paylaşıyoruz sizinle.

E. Ö.: Ama bir de zarar ortaklığı var, sadece kâr ortaklığı değil.

M. G.: Demek ki vakıf mütevellisi mümkün olduğu kadar doğru bilgi üretecek üyeleri seçecektir.

M. Ç.: Evet.

M. G.: Seçtikleri 10 üyeden mesela 3'ü kötü çıkarsa 7'si iyi olursa o günahları telafi eder.

M. Ç.: Zannediyorum bu kurumu konuştuk; Roma'da, Bizans'ta nasıl olduğundan bahsettik.

E. Ö.: Hayırhahlıkla birlikte vakfın diğer temel işlevlerini de konuşalım istiyorum.

M. G.: Bilmem ne dersin o kadar çok işlevi var ki?

M. Ç.: Ben Bursa'nın Dobruca köyünde oturuyorum. Dobruca köyüne 18. yüzyılda su getirildi. Hayırsever bir Dobrucalı vakıf kurmuş. O vakıf sayesinde Dobruca Köyü'ne su geldi ve ben 20. yüzyılda o suyu kullandım. Ne zamana kadar? Devlet Su İşleri o suya el koyana kadar!.. Bizim vakfımızın suyunu aldı Devlet Su İşleri, ona el koydu. Şimdi biz para veriyoruz ve suyumuzu alıyoruz.

E. Ö.: Vakfedilen mülk kime aittir?

M. G.: O biraz problemlidir, şimdi vakfedilen bir kere teorik olarak özel şahısların mülküdür. O vakfedilebilir. Vakfedildikten sonra onun mülkiyeti kime aittir? O da tartışmalıdır. Neticede işte "Allah'a ait" derler yahut "İslâm toplumuna" şimdi Osmanlı...

M. Ç.: Çok enteresan... Hristiyanlarda "Hz. İsa'ya aittir" diyorlar. Mesela İstanbul'da azınlık vakıfları var. "Onların sahibi kim?" diye soruyor yazılan formda, "Hz. İsa" diye cevap veriyorlar. Hristiyanlıkta da var aynı şey. Vakıflar Allah'a aittir.

M. G.: Evet Osmanlı İmparatorluğu'nda tabii özel şahısların mülklerin mülkleri vardır ama. Daha evvel de konuşmuştuk. Büyük bölümü toprak ve toprağa bağlı gelirlerden oluşan sabit tesislerin mülkiyeti de devlete aittir. Devletindir. Elinde sonunda onun için vakıfların en önemli kaynağı devlet gelirleridir. Devlet gelirlerinin bir bölümünü vakıf olarak ayrılmak üzere bunu bilecek, isteyerek uygulamışlardır

E. Ö.: Temlik ederek yapıyor bunu, değil mi?

M. G.: Evet devlet yapıyor, bunu padişahlar yapıyor, saray men-

supları yapıyor, büyük vezirler yapıyor ama o vakıflara baktığımız zaman genellikle vakfedileceği için temlik edildiğini biliyor. Büyük gelirler vakfediliyor yani devlet kendisine ait olan gelirlerden önemli bölümü biz bu bütçelerden ilgili yayın yaptık rahmetli Barkan'ın tabii hocamızın yayınladığı 1527-28 bütçesinde çok net, açık rakamlarıyla gördük ki devlet gelirlerinin % 10 ila 12'si arasında bu 16. yüzyıl başlarında vakıf sektörüne tahsis edilmiştir. Diğer % 80'den fazlasını devlet, ordu, donanma, saray, bürokrasi için harcıyordu. İleri tarihlere ait böyle bütçe rakamlarımız yok ama birçok verileri dayanarak diyebiliriz ki Osmanlı devlet bütçesinden vakıflara ayrılan kısım en az % 20'ye yakın veya o civarda bir kaynak tahsisi söz konusudur.

M. Ç.: Artmıştır diyorsunuz.

M. G.: Artmıştır tabii çünkü hatta Kanuni devri diyelim Yavuz Selim'in, II. Beyazıt'ın, Fatih'in, vakıfları, ondan sonra Kanuni'nin vakıfları var. II. Selim'in var, III. Murat'ın hepsi tabii ekleniyor ve vezirlerin yaptıklarını da hesaba katarsak, artış muhtemelen %20'yi de aşar.

M. Ç.: Azalan yok, ekleniyor.

M. G.: Vakıfların uzun ömürlülüğü meselesini de araştırmıştın.

M. Ç.: Evet, doğrudur. Vakıfların sayısında artışlar kaydedildiği gibi, bunların içinde ortalama ömür süresinin üzerine çıkanlar var.

M. G.: Giderek büyümüştür bunlar, bir kere bunu söylememiz lazım, öyle anlaşılıyor ki Osmanlı Devleti bu vakfın karşıladığı hizmetleri devletin birinci derecede önemli hizmeti saymış. Biraz evvel söylediğimiz eğitim, kültür, sağlık, ulaştırma, su, yol, köprü bu gibi hizmetleri çok önemli saymıştır ve diyelim vakıf-

ların dışında kalanları nerede kullanıyor? Askere maaş ödüyor, kaleler yapıyor, donanma harekete geçiriyor. Bu harcamalarını adeta ikinci derecede saymış gibidir; çünkü vakıflara tahsis ettiği kaynak üzerinde tasarruf etmekten devlet kendini artık çekmiştir, yani ordu ve donanma için yaptığı harcamaları değiştirebilir, azaltabilir, çoğaltabilir ama vakıf için ayırdıkları kalır. Tabii o, yani çok ayrıntılara belki girmeyeceğiz, mesela bu vakıf hizmetleri yapılamadığı zaman sosyal hizmetleri, bütün imparatorlukta şehirlerin ve kurumların su ihtiyacını bu vakıf yoluyla karşılıyor. Vakıflar eksik kaldığı zaman hazine derhal yardım ediyor bunlara. Bütün bu vakıf hizmetleri kültür, eğitim, sağlık aksadığı zaman, çok örnekleri var görüyoruz ki su yolları bozulmuş vakfı yetersiz kalması derhal hazineden yardım yapılıyor.

E. Ö.: Bu noktada şunu eklemek gerekir mi? Vakıf gelirleri merkezî hükümetin veya devletin kontrolü altında değil yani bütçe gelirleri arasında yer almıyor. Vakıflar, merkezi hükümetin gelir gider tablolarının, bütçelerinin dışındadır.

M. Ç.: Tabii.

E. Ö.: Bunun yanında şunu da eklemeli. Sultanların, vezirlerin kurdukları büyük vakıfların hesapları, mütevellinin yanı sıra, yüksek düzeyli bürokratlar tarafından teftiş ediliyordu. Yani vakıflar merkezi yönetimin kontrolü dışında değildi. Bununla birlikte merkezi bütçe ile konsolide edilmiyordu.

M. Ç.: Tabii, hesaplar merkezi bütçenin dışında, otonom yapılar bunlar. Bunun bir güzelliği de şurada; diyelim ki siz Erol Özvar olarak vakıf kurmuştunuz.

E. Ö.: Evet.

M. Ç.: Bu arada bizleri finanse ediyorsunuz.

M. G.: Sen hakikaten vakıf kurdun.

M. Ç.: Bu arada diyelim ki sabahleyin arabanıza bindiniz. Sizin mahallenizde bir aksaklık gördünüz. Sokakta kaldırım yok. Çocuklar yürürken düşüyor, derhal ona çare bulabilirsiniz. Ya kendi vakfınıza bir madde ilave edersiniz. Dersiniz ki ben “benim vakfımdan her yıl şu kadar gelirin mahallemdeki kaldırımaların tadilatına harcanmasını istiyorum” veya özel vakıf kurarsınız, ikinci vakıf kurarsınız. Bu amaçla yani desentrilize sorun varsa ona çare bulursunuz.

M. G.: Dahası var böyle bir vakıf olduktan mesela 100 sene sonra bu senin gibi düşünen bir adam, bu vakfa gördüğü aksaklığı gidermek için kendisinin büyük bir vakıf kuracak kadar bir serveti yok ama onu giderecek derecede var ise o serveti vakfa ekleyebilir ve böylece o vakıf organik bir hayatiyet kazanmış olur.

M. Ç.: Evet, o konuda çok arşivlerde belge bulundu.

E. Ö.: Devletin sağlık ve eğitim harcamaları gibi çok önemli harcama kalemlerinin büyük ölçüde vakıflar eliyle yürütülmesine müsaade etmesi ile birlikte, aslında devlet harcamalarında da ciddi bir azalma oluyor yani devletin gelirleri, belki önemli bir kısmı daha alternatif kullanım alanlarına kaydırılmış oluyor.

M. Ç.: Bunun da ekonomik sonuçları var tabii, o da önemli.

E. Ö.: O halde sonuçları üzerinde biraz dursak, ne dersiniz acaba?

M. Ç.: Şimdi düşünelim... Devlet harcamaları azaldığı takdirde bir kere devletin vergi alma zorunluluğu da azalırdı, belki vergi toplama zorunluluğu da öyle değil mi?

M. G.: Tabii devletin almak zorunda olduğu vergiler için bir harcama var. Aslında bununla alakalı olabilir. Osmanlı Devleti, bunu daha evvel de belki konuştuk, mümkün olduğu kadar ucuz vergi toplamak istiyor. Vergi toplarken astarı yüzünden pahalı dedikleri türden insanlara ağır yük bindirerek vergilendirmek istemiyor. Onun için özel sektöre, yani iltizama verme yöntemi özellikle uzun zaman kullanıldı...

M. Ç.: Yani ben şunu kastettim: Zaten vergi toplama ihtiyacı da azalır.

M. G.: İşte vergi bizatihi kötü bir şey.

M. Ç.: Şunu o zaman desek yanlış mı olur? Vakıflar sayesinde bütün bu sosyal hizmetler yerine getirildiği için, devletin vatandaştan vergi toplayıp bu hizmetleri yapma ihtiyacı kalmamıştır dersem yanlış olur mu?

M. G.: Yanlış olmaz. Ayrıca şu var: Bu vakıf hizmetleriyle onların harcamalarına mesela diğer harcamalarına açık az da olsa oluyor gelirler azalıp çoğalıyor. Ona göre giderler değişebiliyor. Vakıf gelirleri ve giderlerini istikrarlı tutmayı amaçladığı anlaşılıyor devletin. Bu bahsini ettiğimiz hizmetler aslında sosyal sorumluluğu artıran, güçlendiren toplumda dayanışmayı, kendine güveni ve devletin meşruiyet temelini de oluşturan hizmetler kümesiyle çok önemli faydaları olduğu muhakkak.

M. Ç.: Şu anda aklıma sizin en son yaptığınız dilencilik konusundaki çalışmanız geldi. Orada çok çarpıcı bir sonuca vardınız siz. Ama onu kendiniz anlatınız yani sizin çalışmanızı size benim anlatmam...

M. G.: Aman estağfirullah.

M. Ç.: Bak bu çok doğru olacak iş değil, fakat herhalde Osmanlı toplumunda dilencilik Avrupa'daki örneklerle karşılaştırıldığında yok denecek kadar olması, vakıflar sayesinde değil mi?

M. G.: Evet. Mesela onu daha evvel de Osmanlı İmparatorluğu'na gelen 16, 17, 18. yüzyıldaki birçok seyyahın ilk dikkat ettiği şey "burada fakir ve dilenci yok".

M. Ç.: Evet.

M. G.: Hakikaten literatüre baktığımız zaman Geremek'in Avrupa Tarihinde Fakirlik diye muhteşem çalışması var. Orada bakıyoruz Avrupa'nın büyük merkezlerinde muazzam bir fakirlik, sefalet Londra'nın % 30-40'ı fakir!..

M. Ç.: % 30-40.

M. G.: Evet % 10'u ise dilencilik düzeyinde fakir, Paris'te de aşağı yukarı o civarda. Paris'te 1601'de mi ne topluyorlar bunları hepsini bir tarafa atıyorlar.

M. Ç.: Amsterdam'daki en korkuncu... Amsterdam'da fakirleri kanalların alt seviyesindeki birtakım izbe yerlere atıyorlar. Orada su pompası var, kanallardan da devamlı oraya su boca ediyorlar. Diyorlar ki: "Hayatta kalmak için bu suyu boşaltmaya mecbursunuz". Yoksa boğulacaksınız!

M. G.: Çünkü sulu çalışmanın nimetini anlayın diye onları atıyorlar ve kilitliyorlar yani hayatta kalmaları için devamlı bunların su boşaltmaları lazım. Batı'da fakirliği bir tembellik olarak algılıyorlar ve gayet gaddarca davranıyorlar. Osmanlıda ise bu vakıf sistemi sayesinde ortada fakir yok yani çok fazla yok, ama dilenecek derecede fakirliğin oluşmasını devletin sistemi engelliyor.

E. Ö.: Tabii gelir farklılıklarını vakıf yoluyla, vakıf harcamalarıyla nispeten azaltma, hafifletme anlayışı hakim olmuş olabilir. Öbür tarafta şehir aslında fakirlik üreten bir merkez yani daha doğrusu belki de toplumsal gruplar arasında gelir eşitsizliğini daha fazla üreten yerlerdi, şehir mekânları. Osmanlı coğrafyasına bakıldığında, formasyon itibarıyla büyük ölçüde vakıflar tarafından sürekli beslenen, takviye edilen ve hatta kurulan yerleşim alanları var. Osmanlı şehirlerinde anlaşılıyor ki vakıflar görülebilecek büyük gelir farklılıklarını, üstlendiği fiziki alt yapı yatırımlarının yanı sıra sosyal yardım ve bayındırlık hizmetleriyle kapatıyor.

M. Ç.: Bir kere açlığı ortadan kaldırıyor galiba, değil mi?

E. Ö.: Evet.

M. Ç.: Açlık kalkıyor mu ortadan?

M. G.: Aslında Osmanlılar tabii Anadolu'da, Asya'daki bölgelerde daha evvel İslâm hakimiyeti altında şehirleşmiş bölgede hakim oldular, ama Rumeli'ye gittikleri zaman orada şehir hayatı çok cılızdı, yoktu adeta. Balkanlar'da Osmanlılar şehir getirdiler ve bu şehirleri vakıflarla yarattılar.

M. Ç.: Sırbistan'da bir şehir var, adı vakıf.

E. Ö.: Vakıf şehri.

M. Ç.: Adı Vakıf; haritaya bakın, "Vakkof" diyorlar orada

M. G.: Evet mesela bu vakıfların arasında para vakıflarını konuşurken işte Ebussuud Efendi'nin para vakıflarının şeriata uygunluğunu incelerken, belki yine temas edersin, sen para vakıflarında tabii faiz benzeri bir işlem olduğu için çok tartışılıyor ve Ebussuud Efendi diyor ki "belki şerî değildir, belki faizdir"

para vakıflarının rıbh dediği şeye bu şerî değildir diye bu vakıfları yasaklarsak Rumeli'deki, Ebussuud Efendi bunu söylerken hudut Viyana'yla Budapeşte arasında Rumeli'deki Osmanlı şehir medeniyeti bu vakıflara bağlıdır. "Bu vakıflar şerî değildir diye kaldırırsak Rumeli'deki İslâm varlığı çöker bu şerî" diye meşhur soruyu sorar ve "şeriatın istediği bu olabilir mi?" Diye soran Ebussuud Efendi, para vakfı ile alakalı tartışmaları bitirir.

M. Ç.: Bunu diyenler imanlarını tazelesinler bir de değil mi?

M. G.: Evet tabii bir de onu da söyleyen, yanlış hatırlamıyorsam, daha sonra gelen Şeyhülislam Yahya Efendi. Ona soruyorlar "muamele-i şer'îye haramdır, diyene ne lazım gelir?" Cevabı "imanı tazelemeli" diye cevap verir.

E. Ö.: Şimdi siz biraz önce vakfın devlet harcamalarıyla ilişkisini kurarken, sosyal ve beşerî sermayeye olan katkısının da büyük olduğunu söylediniz.

M. Ç.: Elbette.

E. Ö.: Bunun üzerinde biraz daha duralım isterim. Çünkü vakıf kurumuna eleştiri getiren bazı modern tarihçilerin vakfın iktisadi kaynakların bir kısmını atıl tuttuğu şeklinde yorumları var. Hatta Ortadoğu ülkelerinin az gelişmişlik olgusuyla vakıf kurumları arasında ilişki kurmaya çalışan araştırmacılar da var.

M. G.: Şimdi o yalan bir kere, yani atıl tuttuğu yalan yalnız birikimi biraz frenlediği söylenebilir. Kapitalistlik diyebileceğimiz hızlı gelişmeyi frenlediği buna karşılık herkese az çok yaşama şansı tanıyan, refah telakkisiyle oluşturulduğu da o muhakkak. Yani vakıflar ihtiyaçları karşılamada sosyalist gibi davranıyorlar; daha evvel de konuştuk, ihtiyacı olana bu ihtiyacı gidermesine yardım etmek, bu tabii ki gelişmeye dönük birikimi biraz frenliyor bunda şüphe yok.

E. Ö.: Tabii öbür tarafta aslında şehirdeki sanayi üretim için gerekli olan fiziki alt yapı yine bu o vakıflar eliyle gerçekleşiyor.

M. Ç.: Ben iki şey söylemek istiyorum: Birincisi insan sermayesi üzerinde muazzam katkısı var. İnsan sermayesi derken, sağlık ve eğitim özellikle çok önemli... Eğitim ve bilgi üretme konusundaki katkısı muazzam. Biraz çarpıcı bir şey söyleyeyim: Sadece İslâm dünyasına değil Batı'ya da çok büyük katkısı olmuş çağdaş Amerikalı araştırmacı Monica Gaudiosi'nin yaptığı çalışmaya atıfta bulunmak istiyorum. Burada Gaudiosi şunu ortaya koydu: Haçlı Seferleri sırasında İslâm dünyasına gelen İngilizlerden Mortin isimindeki çok yüksek seviyeli birisinin ülkesine döndüğünde Kudüs'teki vakıflardan etkilenecek Oxford Üniversitesi'nin Mortin Koleji'ni kurduğunu ortaya koydu, Gardiyosi. Çok çarpıcıdır. Bu Mortin kolejinin önemi şu: Kurulma tapusunu, hayatta kalan yegâne kolej tapusunu inceliyor ve önce "Roma kanunlarına göre, Roma'dan gelmiş olması lazım" diyor. Fidyenin komisyonunu inceliyor, alakası yok. "Alman etkisi olsa gerek" diyor onu inceliyor, orada da bir şey bulamıyor. Sonunda "Acaba İslâm mıdır?" diye baktığı zaman birebir ilişki buluyor sonuç olarak diyor ki "Eğer bu Oxford Üniversitesi Mortin Koleji'nin tapusu, vakıfnamesi Latince yerine Arapça yazılmış olsaydı bunu İslâm dünyasında herhangi bir kadı derhal onaylardı".

E. Ö.: Vakıf kültürü ve kurumunun Avrupa kurumları üzerine yapmış olabileceği etkileri ele almak ilgi çekici sonuçlar verebilir.

İslam ve Osmanlı Tatbikatında Vakıflar

Erol Özvar: İslam medeniyetinin meydana getirdiği en önemli kurumlardan biri de vakıflar olmuştur. Modern dönem öncesi İslam medeniyetinin temsilcisi Osmanlılar da, İslam medeniyetinin bu vakıf geleneğine önemli katkılarda bulunmuştur. Vakıf konusu, Osmanlı tarihçileri arasında, genellikle Osmanlı tarihinin kendi iç dinamikleri içinde alınagelmıştır. Son zamanlarda vakıf kurumunu Avrupa tecrübesi ile birlikte ele alan tarihçilerimizden biri de Murat Çizakça’dır. Murat Çizakça, İslam vakıf kurumu ve uygulamasının Avrupa eğitim ve kültür hayatında da izler bıraktığını vurgular. Buradan hareketle Murat Bey’e sormak istiyorum. İslam vakıf anlayışı Batı’yı etkilemiş midir? Etkilemişse bu nasıl olmuştur?

M. Ç.: 12. yüzyılın sonlarında III. Haçlı Seferi sırasında meşhur Arslan Yürekli Richard komutasında İngiliz ordusu Orta Doğu’ya, Kudüs’e geliyor. Ve orada İslâm kültürüyle yakından ilgileniyorlar. Bu ordu içerisinde De Morton isimli çok önemli bir devlet adamı var. Morton İngiltere’ye döndüğünde, Oxford’daki Morton Kolejinin kuruyor. Oxford’un en eski kolejidir. Toprak bağışlıyor, toprakların gelirini de doğrudan doğruya bu koleje bağışlıyor. Dolayısıyla İslâm vakfına benzer bir kurum ortaya çıkıyor. Şimdi bunu inceleyen Monica Gar diye bir bilim kadını, mukayeseli hukuk tarihçisi. Önce şüpheleniyor. “Acaba” diyor, “bu Morton Kolejinin tapusu, bu kurumun esası Roma mıdır?” diye Roma vakıflarını inceliyor, bir şey görmüyor. Alman vakıflarını inceliyor, Germen kabilelerinin hukuk kanunlarını inceliyor, orada da buna benzer bir şey görmüyor. İslâm hukukunu incelediği zaman birebir uygun olduğunu fark ediyor. “Bu tamamen İs-

lâm uygarlığından alınma bir kurumdur” sonucuna varıyor. Aynı kurumu bir bakıyorsunuz Cambridge ve Oxford Kolejinin kuruluşunda da görüyorsunuz. Yani hem Oxford hem de Cambridge Koleji bu şekilde kurulmuş. Paris Üniversitesi keza aynı yöntemle kurulmuş. Batı’ya İslâm vakıflarının etkisi derken Oxford, Cambridge, Paris Üniversitelerinden bahsediyoruz. Muazzam bir etki var tabii, bunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Aslında buna da pek fazla şaşırmamak lazım. Çünkü sadece alınan vakıf kurumu değil, o dönemde İslâmiyet o kadar üstün bir uygarlık ki, başka birçok şey İslâmiyet’ten alınıyor. Fuat Sezgin hocamızın matematik, fizik, kimya, trigonometri, astronomi, felsefe gibi sahalarda yapmış olduğu çalışmalar var. Bu araştırma sahalarında yapılan pek çok bilimsel çalışma da İslâm dünyasından Batı’ya gidiyor. O bakımdan bir vakıf kurumunun gitmesine şaşırmamak lazım. İş ortaklıkları gidiyor. Deniz hukuku, iş hukuku gidiyor. Deniz hukukunda Daniel Panzac’ın bir çalışması var. Yine Arslan Yürekli Richard ve onun annesinin bu deniz hukukunu İslâm dünyasından aldığını Daniel Panzac ortaya koydu. Deniz hukukuna dayanarak Batı’daki deniz ticareti ortaya çıkıyor. Sonunda da o hukuku alarak daha sonraki yüzyıllarda Akdeniz’e hâkim oldular. Yani muazzam bir katkısı var. Sadece vakıf değil, diğer birçok kurumun İslâm dünyasından Batı’ya gittiğini biliyoruz. O dönemde üstün olan medeniyet İslâm medeniyeti idi.

E. Ö.: Sözüünü ettiğiniz dönem, herhalde İleri Orta Çağlar da denilen 12 ve 13. yüzyıllar olmalı. Bu asırlarda Haçlı seferlerinin yanı sıra, bilhassa İtalyan şehir devletleri yoluyla Avrupa’nın İslâm Dünyası ile ekonomik ilişkileri artıyor. Acaba İslâm Dünyası ile ilişkilerinin gelişmesiyle birlikte daha sonraki zamanlarda Avrupa’nın vakıflara olan ilgisi artıyor mu? Vakıf kurumuna Avrupalı bakışta zaman içerisinde bir değişme oluyor mu?

M. Ç.: Önemli bir değişiklik oluyor. Bir kere İngiltere’de başlıyor. VIII. Henry döneminde vakıfların mallarına el konuluyor. Ama esas Aydınlanma Dönemi diye bilinen dinî kurumların et-

kisinin, hatta bizatihi dinin bile ortadan kalktığını söyleyebileceğimiz Fransa’da özellikle o hareketler sırasında büyük ölçüde bu dinî kurumlara karşı çıkılıyor. Vakıfların mallarına el konuluyor. Orada, Fransa’da “sosyal kontrat” denilen bir şey var. Halk ile devletin karşı karşıya kalmasını önleyen bir şey. Bu açıdan yaklaşıldığında denilebilir ki, ara kurumlar ortadan kaldırılıyor. Bu uzun zaman, 18. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar devam ediyor; fakat bunu bir anda sorgulamaya başlıyorlar. Bildiğim kadarıyla ilk sorgulamaya başlayan Alexidit “Biz ne yaptık?” diyor. “Bu kurumlara çok ihtiyaç vardı, bunları ortadan kaldırmakla hata ettik”. Emile Durkheim daha sonra katılıyor aynı görüşe. Sonunda 1905 yılında Fransa yön değiştiriyor, vakıfları ahrıp ettiğine pişman oluyor. Ve 1905 yılında çıkardıkları yasayla bu kurumların yeniden doğmasına karar veriyorlar. Ve Fransa’da vakıf kurumu o hale geliyor ki, günümüzde bu kurumların masraflarının %60’ını devlet ödüyor. Yani Fransa tamamen yön değiştirmiş durumda. Şimdi bizdeki bazı dostlarımız, bilhassa bu konuları bildiğini düşünenler, vakıfları ilkel kurumlar olarak görüyor. Ve modernizm neticesinde “modern bir dünyada böyle kurumlara yer olmadığını” düşünüyorlar. Bu düşünce 18. yüzyıl Fransa’sında doğruydur. Ama 21. yüzyıl Fransa’sında hiç değil. Yani Batı’yı iyi bilmek lazım. 18. yüzyıl Fransa’sına takılıp kalmamak lazım. 20 ve 21. yüzyılda Batı’da neler oluyor? Onu da incelemek lazım. Ayrıca sadece Fransa’da değil, Fransa’nın dışında da muazzam bir Batı dünyası var. Onları incelemek lazım; mesela Amerika’da hiç böyle şeyler olmadı. Amerika’da her zaman vakıflar önemli kurumlar olmuştur. İşte en önemli üniversiteler Amerika’da vakıf üniversiteleridir.

E. Ö.: Bu çağdaş vakıf tartışmaları, bizi devlet vakıf münasebetlerine getiriyor. Biraz geçmişe dönerek, zihnime gelen bir soruyu izninizle paylaşmak isterim. Acaba Osmanlı Devleti’nin vakıflarla olan ilişkileri nasıldı? Bu kurumlara ne ölçüde müdahale ediyordu? Bu sorulardan hareketle daha genel bir soruya

ulaşırsak, devlet ile vakıflar arasındaki ilişkilerin seyri ve niteliği zaman içerisinde nasıl ve ne yönde değişti? Osmanlıların vakıf medeniyetinden bahsedilir. Aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin bir hukuk devleti de olduğu vurgulanır. Bir vakıf medeniyeti inşa eden bir hukuk devleti, vakıflarla olan ilişkilerini nasıl tanzim etti? Mehmet Bey ne dersiniz?

M. G.: Tabii Osmanlılar, zaten vakıfları müdahale ile büyüttü; muazzam kaynaklar tahsis etti. Ama burada biraz ölçüyü kaçırdıklarında müdahaleden de geri kalmadılar. Mesela Fatih döneminde önemli bir müdahale var. Vakıflara müdahaleyi iki türlü anlamak lazım. Vakıfları büyüten müdahaleler, daraltan müdahaleler diye kabaca ayırırsak daha çok büyüten müdahalelerle Osmanlı vakıf kurumu gelişmiş, genişlemiştir diyebiliriz. Osmanlı Devleti, vakıfların gördüğü hizmetleri, faaliyetleri finanse etmek için kendisi bütçe kaynaklarından önemli bir bölümünü ayırmıştır. Ve bu bölümün azaltılmaması, herhangi bir müdahaleye maruz kalmamasını esas kabul etmiştir.

M. Ç.: Bir şey sorabilir miyim? Önemli bir faaliyet olarak eğitimi ele alsak. Rahmetli Ömer Lütfü Barkan'ın bütçe çalışmalarından elde ettiğimiz bilgilere göre, devletin doğrudan doğruya eğitime yatırım yaptığını görmüyoruz. Onun yerine vakıflar yoluyla yapılmasını tercih ediyor.

M. G.: Doğru, böyle yapıyor. Şimdi Osmanlı vakıflarına baktığımız zaman en önemli bölümü devlet kaynaklı vakıflardı. Yani padişahların, vezirlerin, yüksek rütbeli askerî zümre mensuplarının yaptığı vakıflardır. Tabii eğitim çok önemli bir yer tutar. Sağlık, özellikle dinî, kültürel hizmetleri finanse etmekte vakıfların önemli bir payı var.

M. Ç.: Ama işte devlet, doğrudan doğruya okul açmıyor, doğrudan doğruya hastane kurmuyor; vakıf olarak kurulmasını tercih ediyor diye düşünüyorum.

M. G.: Vakıf olarak yapılmasını tercih ediyor ve çok kere bu vakıfların kaynaklarını, vakfı yapanlara devlet tahsis ediyor. Temliknamelere baktığımız zaman vakıf yapılacağı zaman temlik ediyor. Ama vakıf yapılacağı öngörüsüyle bunu yapıyor. Eğitim, din, kültür, sağlık, ulaşım ve çeşitli amme hizmetleri su, yol, köprü filan bütün bu hizmetleri yapmak için devlete ait gelirlerin % 10-12'si kadarı vakıflara tahsis edilmiştir. Tabii bu ileri yüzyıllarda daha ileri boyutlara varmıştır. Devlet bunları bütçeden de yapabilirdi. Onun yerine bu yolu tercih etmelerinin sebebini ben şöyle düşünüyorum. Devlet, bu hizmetleri diğer devlet faaliyet ve harcamalarından daha önemli, vazgeçilmez bulduğu için otonomi içinde bunların garantili bir şekilde yapılması için bu kaynakları tahsis etmiştir.

M. Ç: Devletin elinde iki imkân vardı. Doğrudan doğruya kendi yatırımlarıyla bu ihtiyaçları giderir. Kendisi okul açar, hastane kurar veya vakıflara kaynak aktarır, vakıflar yoluyla yapar. Osmanlı'nın bu ikincisini tercih ettiğini görüyoruz. Bunu ben, günümüz için de önemli buluyorum. Devlet bu hizmetleri yatırım yaparak mı yoksa vakıflar yoluyla mı yerine getirsin? Bu soru bugün için de geçerlidir, tercih edilebilir. Hangisi daha verimlidir, o soruyu sormak lazım.

M. G.: Osmanlılar devlet bürokrasisi ve anonimliği içinde bu hizmetlerin çok iyi görülmeyeceğini düşünüyorlar ve belirli hizmetleri sınırlı, otonomi sahibi ve küçük birimler halinde yürütmeyi daha rasyonel ve hizmet garantisi olarak görüyorlar.

M. Ç.: Az önce Fransa'dan bahsetmemin bir nedeni de oydu. Yani önce devlet eliyle yapılmaya çalışıyor, ondan sonra vazgeçiliyor ve bu kurumları canlandırma kararı alınıyor.

M. G.: Şimdi bu otonomi içinde bu birimlerin, diyelim medrese, mektep, kütüphane için kaynak tahsis ediliyor, bunun tesisleri

kuruluyor ve belli bir hiyerarşi içinde görevliler faaliyete geçiyorlar. Bu yalnız birimi idare edenler değil, o birimden yararlananlar, diyelim talebeler, hocalar, müderrisler için bir gelir tahsis ediliyor. Bu kaynağın kontrolünü ve devamını bu birimin üyeleri de sağlıyorlar. Yani vakıfta herhangi bir diyelim idarede aksaklık olduğu zaman bu vakıftan yararlanan öğrencilerin, hocaların ve diğer vakıf görevlilerinin müdahaleleri var.

M. Ç.: Yetkilileri uyarıyorlar...

M. G.: Uyarıyorlar. Pek çok vakfın mütevellisini, nazırını değiştirebiliyorlar. Bunları bürokratik anonimlik içinde sağlamak herhalde kolay değildi; ama devlet şunu da yapıyordu: Vakıflara tahsis ettiği kaynaklarda gördüğü hizmetlerde bir aksaklık olduğu zaman vakfın geliri düştüğü veya mesela şimdi Osmanlı vakıfları imparatorluk ölçeğindedir. Edirne'deki bir medresenin vakfı Bulgaristan'ın bilmem neresindedir. Bu entegrasyon da sağlıyor. Emperyal bir entegrasyon aleti olarak da kullanıyorlar.

M. Ç.: M. Hoexter'in Endownments, Rulers and Community, Waqf al-Haramayn in Ottoman Algiers isimli bir çalışması var. Bu eserde Cezayir'deki vakıflardan bahseder. Haremeyn vakıflarıdır onlar. Cezayir'deki vakıflardan sağlanan gelirler Mekke ve Medine'deki fakir fukaraya gider. Tam imparatorluktur bu.

E. Ö.: Bu tahsis ilkesi sadece eğitimle sınırlı değil. Devletin, ekonomik ve sosyal hayatla ilgili çok daha büyük harcamalar gerektirecek diğer alanlarda da aynı tahsis ilkesini kullandığını görüyoruz. Bunlardan söz gelişi, sağlık, altyapı gibi daha pek çok hizmeti aslında tahsis ilkesiyle yerine getiriyor. Aslında vakfın, tahsis ilkesi sayesinde Osmanlı'da devam ettiğini söylemek mümkündür.

M. Ç.: Ama şunu da unutmayalım. Tam olarak oran veremeye-

ceğim. Yani Osmanlı'da kurulmuş olan binlerce vakfın ne kadarı devlet tarafından tevhit edilen mallardan oluşuyor, ne kadarı kişilerin şahsî mallarından?

E. Ö.: Bunu az çok kestirebiliriz herhalde değil mi? Bizim yaptığımız bir çalışmada bu konu üzerinde biraz durmuştuk. Orada padişah ve vezirler dahil, askeri zümre mensuplarının kurduğu vakıfların hacmi ve hasılatı, özel kesimin yaptığı vakıflara nispetle çok daha fazla. Bu oran tahminen 1/5'ten az değil.

M. G.: Belki bu oran daha fazla. Yalnız tabii biz genel olarak söylüyoruz. Genel bilginin altında vakıflar hakkında yapılan araştırmalar bize, ne kadarının devlete ne kadarının özel sektöre ait olduğuna dair istatistikleri ortaya konulmuş değil. Ama bunlar yapılabilir. Osmanlı kayıtları oldukça zengin ve ayrıntılı olarak mevcuttur.

M. Ç.: O zaman ben hemen şunu söylemeliyim: Osmanlı ekonomisinde özel sektörde birikimler olmuyordu ki. Değil mi?

M. G.: Tabii, kaynakları devlet kontrol ediyor.

M. Ç.: Mehmet Genç'in sacayağı modeli var. Benim proto-sosyalizm dediğim model var, yani adı neyse sizin modeliniz veya benim modelim ile ortaya çıkan şey, özel sektörün büyük birikimler yapamadığıdır. O yüzden de o dediğiniz olur. Devlet şahıslarının kurdukları vakıflar çok daha fazlaysa bunun nedeni zannediyorum odur. Çünkü özel sektörün büyük bir birikim yapmasına izin verilmiyor.

E. Ö.: Osmanlı vakıf tecrübesi, özel kişilerin vakıf kurarken aslında ciddi bir birikime ne teorik ne pratik anlamda mecbur tutulmadığını gösteriyor. Çok küçük tasarruflarla Osmanlı bireyleri vakıf kurabiliyorlardı. Diğer yanda devletin kaynakların belirli ellerde teraküm etmesini engellemeye çalıştığı doğru. Vakıf bel-

ki servetlerin, vakıf kurucuları için, yöneleceği yegâne meşru bir birikim havuzu idi. Vakfa yönelen bu birikim, zannedildiğinin aksine, ekonomik, ticari faaliyetlerden ya da yatırımlardan çekilen bir tasarruf değildi. Gerek vakıfların gelirlerinin mahreci gerekse harcamalarının mahalli bizatihi piyasanın kendisi idi.

M. Ç.: Şunda da fark var zannediyorum. Gayrimenkul vakfı dediğimiz bu toprak vakıfları gibi konuları orada devlet vüzeralığı dediğiniz müessese ortaya çıkarır. Ama para vakıflarını ben söyleyebilirim. Daha ziyade özel şahısların açtığı vakıflar çoğunluktadır. Ama onların da muazzam sermayeleri yoktur.

E. Ö.: Evet, genel olarak muazzam sermayeleri bulunmuyordu. Enteresan bir nokta para vakıflarının muhasebe kayıtları incelendiğinde, vakfedilen nakitten elde edilen gelirin gayrimenkul vakıflarının getirisinden daha fazla olduğu gözlemleniyor. Sayı açısından mukayese ettiğiniz zaman para vakıfları daha az olabilir; ama daha fazla hasılat getiriyor. Belki bunun üzerinde durmak lazım, niye daha fazla?

M. G.: Tabii o baktığımız şeylerde gayrimenkul, emlak ve arazi vakıflarının hacmi para vakıflarından daha fazla. Belki iki-üç misli. % 20-25'i belki para vakfıdır, % 75'i diğer gayrimenkul vakıflarıdır. Ama gayrimenkul rant geliri faiz gelirinden çok düşük olduğu için neticede baktığımız hesaplarda para vakıflarının faiz gelirleri, vakıfların diğer gayrimenkullerin kira geliri kadar aşağı yukarı % 50 oranında olduğu 17. yüzyıla ait Dr. Hasan Yüksel Bey'in Çalışmalarından da anlaşılır.

M. Ç.: Bir de kiralar da donuyor uzun dönemde, değil mi?

E. Ö.: Kira oranlarının uzun vadedeki değişimi karmaşık bir mesele. Faiz oranları, 17. yüzyılda 16. yüzyıla nispetle yükselme eğilimi gösteriyor. Para vakıflarının, bu yüzyılın ortalarında

Kayseri ve Trabzon gibi kazalarda uygulamada %15 veya biraz üzerinde bir getiri temin ettiğini gösteren Ronald Jennings'in çalışmaları var.

M. G.: Bir de şu var: Vakıflar mercan adası gibi, gayet canlı ve dinamik yapıları var. Bir vezir, bir sivil adam belki 50-100 sene sonra küçük bir tasarrufunu veya mülkünü bir vakfa ekleyerek vakıflar mercan adası gibi büyüyor.

M. Ç.: Para vakıflarında da aynısı var.

M. G.: Para vakıflarında daha kolay tabii... İnsanlar birkaç kuruş bulup herhangi bir vakfa ekleyebiliyor. Diyelim 50 kuruşluk bir serveti var; o parayla büyük bir vakıf kurmanın imkânı yok. Ama kurulmuş bir vakfın açığını, eksikliğini kapatmakta önemli bir rol oynar bu birikim ve bunlar çoktur hakikaten.

M. Ç.: Bilerek çoğalma eğilimi var vakıflarda.

E. Ö.: Ömer Lûtfi Barkan, neşrettiği 1527 tarihli bütçe çalışmasında vakıf sektörüyle alakalı ilave bilgiler verir. Toplam kamu gelirleri içinde vakıfların geliri, Barkan'ın verdiği bilgiye göre, %12 civarındadır. Mehmet Genç hocam ile yaptığımız bir çalışmada 17. yüzyılda vakıfların toplam devlet gelirleri içerisindeki nisbî payını koruduğunu gözlemlemiştik. 18. yüzyılın ortalarından itibaren vakfın bu cazip durumunun, sanki devlet görevlilerinin ilgisini çektiğini görüyoruz ve devletin bekası uğruna vakıfla olan deyim yerindeyse sıcak temaslarını arttırdıkları anlaşılıyor. Mehmet Bey'e dönmek istiyorum. Osmanlılarda devlet-vakıf ilişkilerine nasıl bakmalıyız?

M. G.: Devlet elindeki kaynakları, vakıfların gördükleri hizmetlere verdiği önem dolayısıyla tahsis etti. 16-18. yüzyıllarda vakıflar görevlerini yapamaz hale geldikleri zaman devletin bütçeden

devamlı yardım ettiklerini görüyoruz. Ama tabii devlet imkân bulduğu takdirde bu yardımları yapıyor. 18.yüzyılın ortalarından sonra, o yoğun savunma savaşları işte devletin bekasının tartışıldığı ortamda devlet vakıflara uzun vadede lehte yaptığı müdahaleleri bir kere yavaş yavaş tersine çevirerek vakıflara kaynak ayırmayı azalttı. III. Selim'in annesi 1800'lerde vakıf yapacağı zaman, valide sultanların büyük bir prestiji vardı. Padişahlar bile onlara saygı gösterirken, Selim, "Aman anneciğim devlet gelirlerinden vakıf yapma" diyor. Ticarî, sınaî başka faaliyetlerden gelen kaynakları tahsis ederek vakıf yapılmasını rica ediyor. 17. yüzyılın sonlarından itibaren vakıflar için devlet gelirlerinin payı nisbî olarak azalmıştır. 18. yüzyılın ortalarından itibaren ise devlet yalnız azaltmakla kalmamış, vakıftan borç almıştır.

E. Ö.: 19. yüzyıla geldiğimiz zaman nezaretlerin kuruluşuyla birlikte vakıflar da yeniden teşkilatlandırılmıştı. Aslında bu uygulama da bir müdahale değil miydi?

M. G.: Bu da bir müdahale tabii. Yalnız bunu merkezîleşme sürecinin bir manzarası gibi görmek gerekir. Bu kamu vakıflarının mütevellileri ve nazırları çeşitli birimlere dağılmıştı. Sadrazam, defterdar, şeyhülislam, ağa çeşitli nezaretler... Bu nezaretler, 1800'lerden sonra birleştirilme eğilimi vardır. Yeniçeriliğin kaldırılmasından sonra Vakıflar Nezareti, bu çeşitli nezaretlerle yürütülen faaliyeti bir nevi merkezîleşme süreci gibi görmek gerekir.

M. Ç.: Bir adım ötesinde Nazif Öztürk'ün bu konuda çok önemli bir çalışması var. Nazif Bey'in ifade ettiği gibi, devlet aynı zamanda bir adım sonra vakıflara ayrılmış gelirlere el koyuyor. İâne adı altında bir kısmını vakıflara ödüyor. Vakıflar kıyameti koparıyor. "Bu bizim gelirimizdir, sizin şu kadar borcunuz kaldı" diyorlar devlete; ama devlet bunu ödemiyor. Devletin vakıflara olan borcu devamlı olarak artıyor. Şimdi "20-21. yüzyılda da ne oluyor?" diye düşünmek lazım.

E. Ö.: O halde şimdi Cumhuriyet kuruluşu ve sonrasında vakıfların durumunu el alalım. Murat Bey, ne dersiniz, Cumhuriyet döneminde vakıfların durumu neydi ve Cumhuriyet yönetimi vakıf mirasına nasıl yaklaştı?

M. Ç.: Eğer ona geleceksek o zaman bir kere şunu söylememiz lazım. 19. yüzyıldaki artan ritmin aynen Cumhuriyet'te de devam ettiğini görüyoruz. Birleşme, vakıflar nezareti altında var. Bundan sonra vakıfların gayrimenkulleri açık artırmayla satışa çıkarılıyor. Bu şekilde gayrimenkul vakıflarının mallarına el konuluyor. Nazif Öztürk yüzlerce örnek veriyor bu konuda. Ama bence bunların en dramatik olanı 1954 yılında Osmanlı Para Vakıflarının başına gelendir. Şunu da söyleyeyim: 1954'e gelmeden önce Osmanlı Para Vakıflarının İstiklâl Savaşı'nı finanse ettiğini belirtmek gerekir, çok önemlidir bu. Ama 1954 yılına gelindiğinde bütün Osmanlı para vakıflarının sermayesine el konulur ve bununla Vakıflar Bankası'nın A grubu ve B grubu hisse senetleri finanse edilir. Yani bugünkü Vakıflar Bankası'nın sermayesinin çok önemli bir bölümü A grubu ve B grubu hisse senetlerinin, tamamen Osmanlı Para Vakıflarının mirasıdır. Onun için Vakıflar Bankası satılacak, özelleştirilecek derken şahsen benim tüylerim diken diken oluyor. Kimin malını kime satıyorsun? Bunlar Osmanlı vakıflarıdır. Osmanlıdan kalan para vakıflarıdır, hiç kimse bunların satılmasına razı olamaz. Kimin malını kime satıyorsunuz?

M. G.: Yalnız bu para vakıflarının hepsi tamamen özel kaynaklı da değildir. Devlet askerî zümre mensuplarının da önemli katkıları vardır.

M. Ç.: Onlar özelleştirilebilir diyorsunuz...

M. G.: Hayır, onlar zaten devlete aitti Osmanlı mantığına göre. Bir de tabii şu var, vakıfların üzerinde sekülerleşmenin de etkisi

oldu. Vakıfların özünde dinî bir ibadet anlayışı var. Bu Hristiyanlıkta da, Yahudilikte de var. Aydınlanma ile başlayan vakıf aleyhtarı cereyanların temelinde herhalde sekülerleşmenin çok önemli etkisi var. Bizde de vakıfların tasfiye edilmesinde yalnız devletin ihtiyaç ve zaruretleri değil, aynı zamanda sekülerleşmenin de etkileri olduğu muhakkak.

E. Ö.: Diğer yandan, merkezî ulus devlet modeline göre uyruk ile merkezi yönetim arasında mutavassıtların yani aracılardan eline edilmesi gerekmiyor mu? Yani devlet kendine alternatif olabilecek ara kurumlara pek müsamaha göstermek istemiyor. Vatandaş ile doğrudan muhatap olmak, sosyal alanı onunla kurmak istiyor.

M. G.: Az önce bahsettim. Alexis de Tocqueville'in kıyameti kopardığı tam da budur. Der ki, Fransa'da, "Biz aristokrasiyi giyotine gönderdik aristokrasi diye bir şey bırakmadık. Ondan sonra devlet ile vatandaş karşı karşıya bıraktık. Peki, aristokrasinin olmadığı ortamda vatandaş bu devleti nasıl kontrol edecek?" Onun üzerine araştırıyor. Aristokrasisi olmayan ama demokrasisinin olduğu hangi toplum vardır diye araştırıyor ve Amerika Birleşik Devletlerini görüyor ve Amerika'ya bir bakıma o yüzden araştırma yapmaya gidiyor. Amerika'yı araştırıyor ve vardığı sonuç "Amerika'da aristokrasi yoktur, ama aristokrasinin yerine geçen sivil toplum kuruluşları vardır. Bunda en önemli kısım vakıflardır tabii ki." Vakıflar sayesinde Amerika Birleşik Devletleri'nde aristokrasi olmadığı halde vatandaş devleti etkileyebilir.

E. Ö.: Bizde Batı'daki gibi yurttaş yok. Mukabele edebilecek sivil unsur olmuş olsa idi, vakıf belki aktif bir demokratik unsur haline gelebilirdi. Sosyal kontratın tarafı olarak doğacağı özel, sivil varlık yok. Osmanlıda böyle olmadığı için de herhalde Batı'daki gibi tehdit teşkil etmiyor. Onun bu açıdan serüveni, Batı'daki serüveninden farklılık arz ediyor diye düşünüyorum. Ne dersiniz?

M. G.: Evet biraz daha hafif olmuştur bizdeki gelişmeler... Bir şey daha vardı; bu vakıfların tabii sekülerleşmesi dedik. Osmanlı vakıflarında baştan beri seküler bir unsur da var, bunu da eklemeli. İcareteynli vakıflarda vakfı kiralayan şahıslar öldüğü zaman vakıftan kiraladığı mülk, dükkân, ev oğluna geçiyordu. Kızlarına geçmiyordu; 16.yüzyıldan itibaren kızlara geçmeye başladığı zaman mesela fıkıh kurallarına göre, kızların hissesi bir, erkeklerin iki olmalı diye düşünülür; ama bu icareteynli vakıflarda eşit geçtiği görülüyor. Kız ve erkelerin hisseleri farklı değil. Bu konuda fetva da olabilir ama padişahın fermanı var. Halk başvuruyor. Diyorlar ki, icareteynli vakıflar bir nevi özel mülk gibi tasarruf edilen, kiralanan vakıf. Her yıl küçük bir kira ödüyor. Bu öldüğü zaman çocuğu varsa dükkân ona otomatik olarak geçiyor. Çocuk yoksa vakfa dönüyor. İcareteynli vakıfların özelliği bu. Yalnız erkek çocuklara intikal ederken Bursa'da esnaflar Divan'a dilekçe veriyorlar: "Biz bu kadar mülk değerinde harcama yaptık. Kiraladığımız bu dükkânları yalnız oğlumuza değil, kızımıza da intikal etmesini istiyoruz" dedikleri zaman ona padişah fermanla izin veriyor.

M. Ç.: Seküler oluyor tabii. Şer'î hukuk değil bu.

M. G.: Mirastaki farklılığı, Osmanlı Müslüman halkı da vicdanına uygun bulmuyor. Ve bunlarda kız ve erkek çocuklara eşit miktarda hisse veriliyor. Bir nevi sekülerleşme damarı diyebiliriz.

M. Ç.: Acaba modernleşmesi nasıl olur? Yani bu çok güzel bir kurumdur. Batı'ya çok büyük etkisi var, Doğu'ya da etkisi var. İstanbul'da Ebussuud Efendi'nin müthiş tartışması vardır 16. yüzyılda. O tartışmayı 20. yüzyılın başında Hindistan'dan gelen birisi tamamen okuyor ve para vakıflarına neden izin verildiğini saptıyor. Ondan sonra Mısır Valisi Gazi Muhtar Paşa'ya gidiyor, ondan rica ediyor. Hem İskenderiye hem Kahire müftüsünden, bu para vakıflarının geçerli olduğuna, şer'an izin verildiğine, hatta hisse

senetleriyle para vakfı kurulabileceğine dair fetvalar alıyor. Yani Osmanlı Para Vakıflarını alıyor, Hindistan'a götürüyor.

E. Ö.: Ne zaman demiştiniz?

M. Ç.: 1905, 20. yüzyılın başı.

M. G.: Yani para vakıfları, Osmanlılara, Türklere ait bir kurum olarak 500 sene yaşadı ve başka tarafa sızmadı.

M. Ç.: 1905 yılında Hindistan'a gidiyor ve 1913 yılında bu konuda bir kanun çıkıyor. Hindistan derken yalnız bugünkü Hindistan'ı kastetmiyorum. Bunun içerisinde Pakistan ve Bangladeş de var. Bütün o bölgede para vakıfları geçerli hale geliyor ve üstelik hisse senediyle para vakıfları kurulmasına izin veriliyor. Şiiilerde de var aynı şey... Kербela'daki müftü de buna izin veriyor. Yani İran'da da var. Ve Hindistan'a bir kere geçtikten sonra, gayet ilginçtir, bu sefer İngiliz hukuku kanalıyla, İngiliz İmparatorluğu'nun parçası olduğu için Malezya'ya da geçiyor.

E. Ö.: Yani bütün İslam âlemine 20. yüzyıldan itibaren yayılmaya başlıyor...

M. Ç.: İslam vakıflarının Batı'ya olan etkisinden bahsettik. Bu da Doğu'ya etkisi tabii.

E. Ö.: 20. yüzyılın başlarından itibaren doğudaki İslam ülkelerine yayılmaya başlayan para vakıflarının serüveni, aslında incelemeye değer bir konu. 1900'lü yılların hemen başından bugüne dek tatbikatının devam ettiği bölgeler nerelerdi? Bu mesele aslında İslam ekonomisi ve finansı ile de yakından irtibatlı. 1970'li yıllardan itibaren gelişmeye başlayan bu yeni disiplin, İslam ekonomi tarihinin bu geç dönemine ilişkin İslami tecrübeyi günümüze dek göz ardı edegelmiş, ortaya koyduğu çözümleri güya yeni üretilmiş araçlar olarak takdim etmiştir.

Osmanlı Tarihi Araştırmalarının Halihazırdaki Durumu

Erol Özvar: “Türkiye’de Osmanlı tarihi araştırmalarının genel durumu nedir?” diye başlasak ne dersiniz? Osmanlı tarihi araştırmalarının hâlihazırdaki durumunu nasıl buluyorsunuz?

Mehmet Genç: Yani bardağın bir kısmı dolu diye başlamak mümkün. Osmanlı tarihi, Türkiye’deki tarih çalışmalarının % 90’ını içeren bir alan. Osmanlı Devleti, çok büyük bir bürokratik organizasyonla muazzam bir arşiv bıraktı ve Osmanlı tarihi çalışmaları, Osmanlı bürokrasisinin bıraktığı bu arşivi kullanarak ciddi çalışmalar yapıyor. Bu arşivin iyi kötü korunduğu ve işte son 20-30 yılda hemen hemen bütün belgelerinin tasnif edilerek araştırmacılara sunulması, Osmanlı tarihçiliğinde önemli bir büyüme sağlamıştır. Bütün Türkiye sathına üniversitelerin yayılması, açılan her üniversitede birer tarih bölümünün bulunması, Osmanlı tarih çalışmalarına büyük bir hız vermiştir. Tabii eksiklikler de var. Türkiye tarihçiliğinin ilk ve önemli eksikliği, bence tamamıyla Osmanlı tarihinin bugünkü Türkiye sınırları içinde kalan bölümü üzerinde inhisar etmesi bu önemli bir eksikliktir. Osmanlı Devleti çok geniş bir alanı kontrol ediyordu. Ve onun bize bıraktığı bu geniş alana ait beğeler ve bilgiler vardır. Osmanlı bölgesinin tarihini de yapmamız lazım. Türkiye tarihçiliği daha çok, Türkiye bölümü üzerinde durmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu’nu meydana getiren Balkanlar ve Orta Doğu ülkelerinin tarihlerini de inceleme alanı içine almalıdır. Onların belgelerinin çoğu, tabii Osmanlı Türkçesiyle ve bizim arşivimizde veya Sofya’da, Atina’da, Bağdat’ta, Kahire’de parçaları olan büyük bir arşivdir. Ama tabi Osmanlı bölgesi ülkeleri-

nin tarihini yapmak için o ülkelerin dillerini de bilmek lazımdır. Yalnız Osmanlı Türkçesiyle bunu yapmak mümkün değil. Yani başka kültürlerin, bölgelerin tarihini de yapabilmeliydik. Bu konuda eksiklerimiz çoktur. Ayrıca Osmanlı bölgesi dışı dünya ile ilgili tarih çalışmaları Türkiye’de hemen hemen yok denecek kadar azdır. Osmanlı öncesi, Selçuklu ve Orta Asya tarihi bir miktar vardır; ama çok azdır. Anadolu’nun eski tarihi, Bizans, Roma tarihi... Bu alanlarda da uzmanlaşmış birimlerin olması lazımdır. Tabii daha önemli olarak bütün dünyanın tarihiyle ilgili araştırma gruplarımızın olması lazım. Şimdi biz “Avrupa Birliği’ne girelim” diye uğraşıyoruz. Avrupa tarihi, YÖK’ün kurulmasından sonra üniversitelerde bir parça okutuluyor. Ama Avrupa tarihi ile ilgili herhangi bir araştırma bilmiyorum. Avrupa da tabii bir memleket değil, birçok memlekettir. Almanya’dır, Fransa’dır, Avusturya’dır, İspanya’dır bütün bunların tarihi ile ilgili araştırma düzeyinde mutlaka bir faaliyetin olması lazım. Bizim sayısı 100’ü geçen üniversitelerimizin tarih bölümlerinin hemen hepsi, Osmanlı ve Türkiye tarihiyle ilgileniyorlar. Bunun Türkiye tarihçiliğine verdiği çok önemli bir zarar vardır. Diyelim Fransa, İspanya, İngiltere tarihi alanında uzmanlaşmış insanlarımız olmuş olsa, modern tarihçilik 19. yüzyılda başladı; Türkiye’de de başladı. Ama Avrupa’da ve Amerika’da tarihçiliğin kat ettiği çok büyük bir mesafe vardır. Oradaki metotlar, teknikler, araştırma problemleri ve o problemleri ele alış tarzlarıyla ilgili bilgilerimizin gelişmesi bakımından da çok gerekli bir şeydir, Türkiye dışı dünya üzerinde araştırmalar yapmak.

E. Ö.: Modern tarih çalışmaları 19. yüzyılda başlıyor. Belki Almanya, Fransa ve İngiltere’de olmak üzere... Ulus devletin doğuşuyla modern tarihçilik mesleğinin ortaya çıkışı arasında literatürde çokça ilişki kurulur ve buna çok vurguda bulunulur. Türkiye’de de herhalde modern tarih çalışmaları 1850-60’larda yavaş yavaş ortaya çıkıyor. Cumhuriyet’le beraber bu çalışmalarda ciddi bir artış yaşandığı doğru. Türkiye’de de modern tarih ça-

lışmalarının üniversitelerde okutulmasına herhalde 1930'larda başlanıyor. Türkiye'de Cumhuriyetin kuruluşuyla birlikte tarih mesleği de bu gelişmeden etkileniyor. Avrupa'da 1930-40'lardan sonra tarihçilik mesleğinde özellikle gelişmeye, etkisini göstermeye başlayan akımlar var. İşte Fransa'da Braudel ismi ile birlikte anılan Annales Okulu bu milliyetçi söylemi kırmaya çalışıyor. Tarihçilik içinde daha demokratik ve daha evrensel bir merak geliyor. Türkiye'de bu merak uzun zaman ortaya çıkmış değil. Hâlâ o 1930'lardaki projenin etkisiyle sözünü ettiğiniz kendi sınırları içinde, o tarihi anlama ve inşa etme çabası varlığını devam ettiriyor. Günümüzde ise yeni uyanan bir merakla komşularımızın tarihini öğrenmeye başlıyoruz. Ama bunun daha çok emekleme safhasında olduğunu söylemek mümkün. Yani Osmanlı tarihini yine kendi sınırlarımız içinde anlamaya devam ediyoruz. Bunu biraz da önceki geleneğin etkisini sürdürmesine bağlıyorum. O etki, hâlâ tarihle ilgilenen üniversite çevrelerinde hüküm sürüyor. Belki bu etkinin dışında mesleğin tekniği açısından, aslında Cumhuriyet tarihi boyunca istisnai tarihçilerin yetiştiğini söylemek mümkün. Mesela bir Fuat Köprülü var, ondan sonra Barkan anılmaya değer.

M. G.: Tabii bunlar iki önemli figür. Yani dünya ölçüsünde önemli tarihçilerimiz var. Fakat bunlar ferdi kalmıştır. Tarihçiliğimizin bir başka önemli eksiği, sadece üniversite hocalığıyla bir tutulmasıdır. Tarih araştırmacılığı, üniversite hocalığı dışında bir şekilde yerleşmemiştir. Tarih araştırmasını yavaş yavaş yapıyoruz ama yine de üniversite hocalığı dışında tarih araştırma merkezleri, isim olarak vardır ama varlık olarak henüz ortaya çıkmamıştır. Yani tezler yapılıyor ondan sonra hocalık yapılıyor. Ömer Lutfi Barkan hocamdı, ders veriyordu ama esas araştırma yapıyordu. Onun şahsına mahsus enstitüsü vardı. Ve orada birçok insan çalıştırıyor, Batı'nın büyük merkezlerinde yapıldığı gibi, bir bilim çalışması yapıyordu. Ama Barkan'ın vefatından sonra o müesse ortadan kayboldu.

E. Ö.: İçe dönük tarihçilik yapmanın belki başka türlü bir mahzuru da ortaya çıktı. O da geçmişimizin ve bu geçmiş üzerine yaptığımız çalışmaların müstesna bir biricikliğinin olduğu varsayımıydı. Bugün de böyle galiba; yani tarih araştırması yapmanın, sırf kendi geçmişimiz, sırf buna bağlı tarih mesleğimiz içinde kalmakla mümkün olduğu düşünülüyor. Nasrettin Hoca'nın yüzüğünü samanlığın dışında aradığı gibi, kimi zaman başka geçmişlere ve disiplinlere müracaat etsek nasıl olurdu?

M. G.: Tarihçiliğimizin ilerlemesini yavaşlatan sebeplerden biri o. Tarih çok zor ve geniş bir alandır. Bütün geçmişi içerir. Bir kere sosyal bilimlerin incelediği alanların hepsinin tarihî tekâbülleri var. Siyasî tarih yapıyorsunuz, siyaset sosyolojisi, siyaset teorisi ile ilgilenmeden, o uzmanlığın kavramlarını, problemlerini çözme tarzını bilmeden siyaset tarihi yaparsanız, siyaset tarihi ile ilgili belgeleri tasnif ederek sunarsınız. Daha ileri gidemezsiniz. Yani diğer ilim disiplinleriyle ilgili yoğun temas içinde yapılabilir. İktisat tarihi yapıyoruz biz. İktisat bilmeden, iktisat tarihi yapmanın imkânı yoktur. Tarihin bütün disiplinlerinde aynı şey söz konusudur. Yalnız tarih bilerek yapılacak bir alanı yok tarihin. İktisat tarihi "iktisadî", sosyal tarih "sosyolojiyi", askerî tarih, "askerî bilgiyi", bilim tarihi "hangi bilimin tarihini yapıyorsanız onun kavramlarını" bilmeniz gerekmektedir. Bütün bu disiplinlerle temas edebilmek için araştırma merkezlerinin oluşması ve tabi bu disiplinlerin hepsini herkesin bilmesine imkân olmadığına göre çeşitli disiplinlerden gelen insanların işbirliği yaparak kollektif bir çalışma yapmalarından başka bir yol yoktur.

E. Ö.: Sözüünü ettiğiniz çerçevede bu yeni tarih projesi Türkiye'de çalışılıyor mu?

M. G.: Yeni yeni uyanacağız galiba; üniversiteler bünyesinde bildiğim kadarıyla araştırma birimleri yok. Ama araştırma yapmak isteyen grup veya şahsı finanse eden bazı teşekküller çıktı.

TÜBİTAK mesela bu yardımları bildiğim kadarıyla yapıyor. Ama Amerika’da, İngiltere’de, Fransa’da kurumsallaşmış, 50-100 seneden beri devam eden gelenekleri, yapıları var. Ben, İngiliz İktisat Tarihi dergisine aboneyim. Orada iktisat tarihi araştırmaları için her yıl verilecek bursların ilanı var. Yılın belli ayında müracaatlar yapılır ve kabul edilenlere verilir. Yıllar önce 50-60.000 sterline kadar yardım için müracaatların her zaman yapılabileceğini, daha büyük meblağlar için yapılacak müracaatların belli aylarda yapılabileceğini okuduğumda çok şaşırmıştım. Bizde bu derece lüks araştırma bursları henüz Türk tarihçileri için hayal bile değildir.*

E. Ö.: Bir önceki meseleyi bu sefer farklı bir zaviyeden sormak istiyorum. Türkiye’de üretilen Osmanlı tarihi çalışmalarının önemli kısmı, Türkçe olarak yayınlanıyor ve Türk okuruna hitap ediyor. Osmanlı tarihine ilgi duyup Türkçe bilen yabancı araştırmacılar da bu çalışmaları takip edebiliyor. Diğer yanda, tarih araştırmalarının komşu disiplinlerle birlikte yürütülmesi ve onlardan istifade ile yapılması, daha geniş bir okur ve araştırmacı kitlesinin merakını celp edebilir mi? Dış dünyada tarih çalışmalarından sosyal bilimlerin bir girdisi olarak istifade ediliyor. Osmanlı tarihi de sosyal bilimcilerin dikkatini çekebilir mi? Buna mukabil, sosyal bilimlerin sunduğu çeşitli imkanlardan Osmanlı tarihçiliği faydalanabilir mi? Türkiye’deki Osmanlı tarihçileri, bu yöne eğilseler, Osmanlı tarihçiliği dünyada daha fazla ilgi uyandırabilir mi?

M. G.: Osmanlı tarihçiliği, esas olarak Osmanlı arşivine dayanıyor. Bu arşivin, tam kullanılabilir hale son 20 yıl içinde ulaştı. Dünyada en ileri, liberal ortamlardakine benzer bir araştırma imkânı sunuyor. Şimdi biz iktisat tarihi konuşuyoruz. Siyaset, teknoloji, demografi, fikir tarihi alanında uzmanlaşmış Türk pek

* Bu konuşma 2009’da yapıldı; bugün 2020’de durum önemli denebilecek ölçüde değişmiş değildir.

bulamıyoruz. Askerî tarih uzmanı da yoktu. Yeni gençler arasında girişim var. Ama biri Amerikalı biri İngiliz hanım, iki Macar bey, Osmanlı askerî üzerinde çalışıyorlar. Demografi tarihi... Osmanlı İmparatorluğu, muazzam topraklar üzerinde, etnik, din, kültür olarak nüfus tarihi belli değil. Hocam rahmetli Ömer Lûtfi Barkan her alanda olduğu gibi bu alanda da öncü çalışmalar yapmıştır. Osmanlı demografi tarihiyle ilgili arşivde çok veri vardır. Ama demografi tarihi yapan pek kimse yok. Sadece Cem Behar var Boğaziçi Üniversitesinde. O hem demografi hem tarih biliyor, ama onun araştırma yapmasını ne talep eden var ne de destekleyen.

E. Ö.: Nüfus bilinmediği için de iktisat tarihi yapmak imkânsız hale geliyor. Refahı, zenginliği, büyümeyi, durgunluğu velhasıl pek çok önemli iktisadî parametreyi anlamakta güçlük çekiyoruz. Tabii güzel çalışmalar da ortaya çıkıyor. Belki Türkiye’de en fazla tarih eserleri neşrediliyor. Öbür yanda yayınlardaki artışlara paralel kurumsal gelişmeler de söz konusu. Mesela, İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), kütüphanesiyle tarihçilere çok kıymetli bir hizmet sunuyor. Her şeyden önce bunların sayılarının artması gerekli. İsterseniz kısaca yayınlar konusunda da biraz konuşalım. Türkiye’de tarih alanında özellikle süreli yayınlar bakımından zengin olduğumuzu söylemek zor. Türkiye’nin en uzun soluklu ve en eski dergilerinden Belleten ve Belgeler Türk Tarihi Kurumu tarafından çıkarılmaya devam ediyor. Dergilerin yanında yeni sayılabilecek üniversitelerin dergilerinin de dış dünyadakilerle karşılaştırıldığında az olduğu söylenebilir. Makalelerin yayımlanabileceği dergi sayısı da az. Dergilerde kaliteyi tutturmak ve devam ettirmek bir hayli zor oluyor. Ne dersiniz?

M. G.: Evet yayınlar giderek artıyor. Yeni üniversitelerin her biri birer dergi çıkarıyor. Mesela Osmanlı tarihiyle ilgili OTAM var. Başka yeni dergiler de var. Yani sayı bakımından fakir olduğumuzu söyleyemeyiz. Fakat kaliteyi değiştirmek çok daha zor zan-

nediyorum. Dünya tarihçiliğinde hangi yöntemler kullanılıyor, nasıl araştırılıyor, bunların bilinmesi ve birkaç yerde araştırma gruplarının kurulması gerekir diye düşünüyorum. O zaman kalite de yükselecektir. Tabii aramızda iletişim olmadığından aynı konuları farklı seviyede işleyenler de vardır.

E. Ö.: Biz uzun zamandan beri, yurt dışına lisans, yüksek lisans, doktora hatta araştırma yapılması için pek çok öğrenci veya öğretim üyesi gönderiyoruz. Gönderdiğimiz öğrenci ve hocaların bir kısmı Osmanlı ve Türk tarihiyle ilgileniyorlar. Bunu bir de tersinden düşüsek... Yani öğrenci ve hocaları Türkiye'ye getirsek...

M. G.: Evet, bilgi transferinin bir yolu öğrenci göndermekse, bir yolu da o bilgiyi taşıyan uzmanların getirilmesidir. Yani iki taraflı bilgi alışverişinin olması gerekir. Fakat bunlar Amerika, Fransa tarihi yapan grupların yetiştirilmesi için lazım. Türkiye büyük bir memleket, bu söylediklerimi Avrupa'nın küçük ülkeleri Danimarka, İsveç, Hollanda vs. yapıyor. Yalnız kendi tarihlerini değil, dünyanın farklı bölgelerinin tarihlerini de uzmanlık seviyesinde çalışıyorlar. Bunlar, küçük ülkeler üstelik. Danimarka'da İslam tarihi var, Hollanda'da, İsveç'te var. Bizde mesela İsveç tarihi yok. Osmanlı tarihi için gönderebileceğimiz Türkiye'den daha iyi bir yer de pek yoktur. Ama Amerika tarihi yaparsak bunun için Amerika'nın iyi tarih yapan merkezlerine öğrenci göndermemiz gerekir. Orada onun, Amerika tarihi uzmanlarından ders görüp gelip burada Amerika tarihi yapması, Türk tarihçiliğine çok büyük bir hamle kazandırır.

E. Ö.: Ya iktisat tarihi?

M. G.: Tamamen bakir bir alan iktisat tarihi... Tabii kendimize yontacağız. Türkiye'de tarihçiliğin gelişkin bir bölümüdür. Az sayıda insan uğraşıyor. Bir kere enterdisipliner çalışmayı içlerine

sindirmiş insanlardır. İktisat tarihi yapan insanların çoğu iktisat eğitimi aldıktan sonra tarih formasyonunu ekleyerek bu alana giriyorlar. Tarih formasyonu ile başlayanlar da iktisat okuyarak, bilgiler edinerek bu alanda çalışmalar yapıyorlar. Bu iktisat tarihi çalışmalarını benim hocam Ömer Lûtfi Barkan başlattı. Aşağı yukarı 50 yıllık geçmişi var. Mevcudu ne kadardır? Şimdi birkaç yüz kişiye ulaşmıştır, herhalde... Ama yapılması gerekenlere göre bu sayı da maalesef yetersiz görünüyor. Bilmemiz gereken çok şey var. Yani “şu anda neler yapmamız gerekir?” diye sorsanız sabaha kadar konuşulacak konu vardır.

E. Ö.: İktisat tarihinin Türkiye’de tarihçilerin dikkatini çekmeye başladığı söylemek mümkün mü?

M. G.: Aslında ben iktisat tarihinden çok iktisat tarihinin, demografi tarihi dedik. O olmadan yapamıyoruz. Çok önemli bir alan, fikir tarihi, düşünce tarihi Türkiye’de imparatorluk öncsinden çeşitli fikirlerin tarihi, teknoloji tarihi, sosyal tarih... Tabi çok geniş bir alandır ve herkes bir şekilde sosyal tarih yapıyor ama sosyal tarihin ilgili olduğu sosyal bilim kavramlarıyla çalışarak yapılan tarihlere çok ihtiyacımız var. İktisat tarihi de tarihin diğer disiplinleri de ancak paralel şekilde gelişebilir.

E. Ö.: Türkiye’de iktisat tarihçilerinin iki katlı bir uğraşısının olduğunu söylemek mümkün. Bir yanda elverişli niceliksel verilerin azlığı sebebiyle kendi istatistik kaynaklarını inşa etmek, öbür yanda da bu kaynakları iktisat nosyonunun da yardımıyla yorumlamak. Siz de uzun yıllar Osmanlı sanayi hamlesini çalışmak uğruna hazır olmayan pek çok veriyi inşa ettiniz. Bunun iktisat tarihçilerinin uğraştığı en büyük problemlerden biri olduğu söylenebilir değil mi?

M. G.: Tabii bu teorik genelleme ve analitik çalışmalar için arşive girip çalışmak olmaz. Arşive girip oradan değerli verileri elde

etmek işin başlangıcıdır. O verilerin analizi ve yorumuna başladığımız zaman asıl ilmî faaliyet o zaman başlamış olur. O düzeye gelebilmemiz için daha epey mesafe almamız gerekir zannedirim.

E. Ö.: Özellikle 1970'lerden sonra Avrupa ve Amerika'da kullanılan makroekonomik veriler yeniden inşa ediliyor. Millî gelirlerle, büyümeyle alakalı talebelerle yapılan çok önemli çalışmalar var. Avrupa'da devlet maliyesine ilişkin yeni yeni seriler ortaya çıkıyor. Türkiye'de de zaman gecikmesi olmadan işte Şevket Pamuk'un parayla, fiyat endeksiyle alakalı çok önemli bir çalışması yayımlandı. Yani iktisat tarihi açısından üzerine inşa edilecek seriler oluşmaya başladı. Umarız bu alanda yeni araştırmacılar, yeni akademisyenler yeni yeni katkılarla hem Osmanlı hem de iktisat tarihi çalışmalarına daha çok yenilikler getireceklerdir.

M. G.: Bu alanda çok veri var bir kere. Osmanlılar çok düzgün bir arşiv tuttular. Devlet arşividir. Maliye tarihi dediniz, devletin kendi işidir ve bu konuda muazzam bir dokümantasyon vardır. Yapılacak çok şey vardır ve çok iyi şeyler yapılabilir. Osmanlı bürokratları Avrupa'daki arşivlerden farklıdır. Ama Batı'da olmayan birçok bilgileri ayrıntılı olarak ihtiva eder. Çok ilginç çalışmalar yapılabilecek zenginliktedir Osmanlı Arşivi.

OSMANLI EKONOMİSİNE DAİR KONUŞMALAR-I

Mehmet Genç - Erol Özvar

Osmanlı Ekonomisine Dair Konuşmalar adlı serinin birinci cildi olan bu eser, Mehmet Genç ile Erol Özvar'ın umuma açık yaptıkları konuşmalardan, soru-ceaplardan meydana gelmektedir. Soruları Erol Özvar yöneltmiş cevapları ise Mehmet Genç vermiştir. Konuşmalar, Mehmet Genç'in hayatını anlatmak, hikâye etmek üzere hazırlanmış bir biyografik söyleşiler bütünü değildir. Fakat, ömrünün 60 yılını Osmanlı arşivlerinde geçirmiş bir ilim insanının Osmanlıların iktisadi hayata bakışlarını, yapıp ettiklerini ve müesseselerini nasıl anladığını ortaya koymak üzere hazırlanmıştır.

Bu eserde okuyacağınız konuşmalar daha ziyade Osmanlı ekonomisini muhtelif veçhelerden ele alır. Nüfus, iç ve dış ticaret, iktisadi kurumlar, mülkiyet, maliye, borçlanma, toplum, para, vakıf, ziraat, sanayi, madencilik, esnaf ve hukuk gibi tematik meseleler üzerinde durur. Bunlarla birlikte yüzyıllar itibariyle Osmanlıların inşa ettikleri iktisadi sistemin kuruluşu, işleyişi, dış ve iç dinamiklerle geçirdiği değişimler de konuşmalarda değinilen temel sorular arasında yer alır. Bu nedenle, bu cilt ve diğer ciltlerde yapılan tahlillerde bir kronoloji endişesi dikkat çekecektir. Bir yandan bir mesele tartışılırken diğer yandan o meselenin zaman içindeki değişimi üzerinde değerlendirmelerin yapıldığı görülecektir. Konuşmalarda dikkat çekici bir başka hususiyet, konuların el verdiği ölçüde mukayeseli bakış açısının tatbik edilmiş olmasıdır.

İKTİSAT TARİHİ

9 786051 553801

